350

років

з дня започаткування

гетьманської резиденції

у місті Батурині

Сергій
ПАВЛЕНКО

Батуринська фортеця

КИЇВ
«МИСТЕЦТВО»
2019

УДК 94:623.1(477.51-21Батурин)]"1632/1708"
П12

**До 350-ї річниці з дня започаткування
гетьманської резиденції у місті Батурині**

У книзі відомого дослідника Гетьманщини Сергія Павленка вміщено нариси про виникнення та розбудову Батуринської фортеці, її захисників і про драматичні події 1632 та 1708 років. Видання знайомить з новими фактами, джерелами й версіями буття колишньої гетьманської столиці та її очільників. Особлива увага приділяється періоду, коли володарем булави був Іван Мазепа, який доклав чимало зусиль для зміцнення фортеці. Саме Батурин як символ суверенної влади був знищений вщент під час московської навали 1708 року.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Автор — Сергій Павленко
Головний редактор — Ніна Прибєга
Дизайн та макетування Андрія Прибєги

Реконструкції Батуринської фортеці та резиденції Івана Мазепи — кандидата історичних наук Олександра Бондаря

У виданні використано фотоматеріали
Андрія Прибєги, Сергія Павленка, Віктора Кошмала,
Віри Назарової, Наталії Ребрової, Юрія Ситого,
Оксани Ломко, Дмитра Клочка та інших.

ISBN 978-966-577-270-5

ЗМІСТ

ВСТУП

Батуринська фортеця здавна цікавила дослідників, істориків. Її не обійшли увагою у своїх мемуарах учасники походу Карла XII у 1708–1709 рр. Резонансній сторінці історії зі знищення форпосту мазепинців присвячено газетні рядки австрійської, німецької, французької преси, літописні повідомлення. Батуринська фортеця фігурувала найчастіше у контексті розповіді про трагічну подію — знищення Батурина та його оборонців 2 листопада 1708 р.[1]

Перші намагання дати відповідь на запитання, якою вона була, коли збудована, кому належала, зробили у кінці XVII – XIX ст. автори-дослідники Олександр Рігельман, Дмитро Бантиш–Каменський, Микола Маркевич, Станіслав Зарульський, Едвард Руліковський та інші. Щоправда, вони не присвячували цій темі окремих детальних студій. Згадки про Батурин чи Батуринську фортецю у їхніх творах, працях присутні у загальних масивах тексту або у невеличких замітках.

Перший узагальнюючий нарис про колишню гетьманську столицю на основі попередніх вищезгаданих праць, інших джерел написав чернігівський краєзнавець Михайло Ісаєнко у 1860 р.[2] Його студія хоч і сповнена певних похибок, та разом з тим містить спостереження, цінні й до сьогодні.

Видана у 1892 р. праця відомого історика Олександра Лазаревського «Історичний нарис Батурина (1625–1760)»[3] оприлюднила на науковій основі низку джерел, які спростували хибні версії заснування фортеці. Головні положення цієї роботи й досі використовують практично усі дослідники гетьманської столиці.

У ХХ сторіччі тема Батурина розроблялася в основному історикомпопуляризатором Василем Різниченком[4] (Рєзніковим)[5] та вченими української діаспори Олександром Оглоблином[6] й Борисом Крупницьким[7].

Спеціальна комісія Державного комітету Ради Міністрів СРСР заборонила на початку 1970-х рр. вихід у світ книги вихідця з Чернігівщини (с. Матіївка Батуринського району), кандидата філологічних наук Віктора Бондаренка про Батурин. Розділи її побачили світ у 1974 р. у бахмацькій районній газеті. Позитивним моментом цієї студії стало те, що автор добре вивчив усі наявні джерела про Батуринську фортецю, друковані праці попередників. Хоч його книга і була написана з радянсько-комуністичних позицій (оцінка особи Івана Мазепи, гетьманів і т. п.), усе ж вона становила загрозу для імперської системи «правди». Адже навіть у такій подачі історії гетьманської столиці комуністичній владі не здавалося можливим поширювати відомості, які б привертали увагу людей до резонансних подій, змушували б їх розмірковувати над трагічними сторінками минулого та робити певні висновки. Лише недавно збірка студій краєзнавця таки побачила світ[8].

У грудні 1991 р. у газеті Верховної Ради «Голос України» вийшла наша перша публікація про Батурин[9]. Бажання дізнатися більше про колишню гетьманську столицю спонукало нас до активного пошуку в музеях, архівах, бібліотеках, огляду джерел й відповідної літератури. Результатом дослідження стало написання книги «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року», яка вийшла у 1994 році[10]. З доповненнями її перевидано у 2007 році[11].

Позитивним результатом цієї праці є те, що вона вперше дає повномасштабну версію подій листопада 1708 р., детально аналізує виявлені джерела. У ній зібрано великий обсяг матеріалів-свідчень про гарнізон Батуринської фортеці, її очільників, населення колишньої гетьманської столиці.

У 1995–2000 роках до вивчення фортифікацій колишньої гетьманської столиці, аспектів життя й культури її мешканців та гетьманів долучаються археологи, культурологи, мистецтвознавці, історики архітектури Чернігова, Києва, Ніжина, Батурина, Львова.

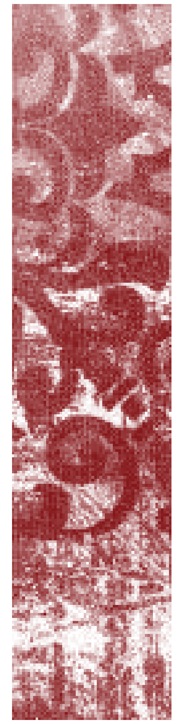
Їхній доробок уже перевищує триста позицій.

Незважаючи на появу великої кількості компілятивних публікацій* та науково-популярних видань[12], починають домінувати[13] напрацювання дослідників, які знаходять нові артефакти, джерела[14], постійно продукують ідеї, версії щодо трактування, інтерпретації історичних реалій буття героїчного міста. Велику роль у дослідженні Батуринської фортеці відіграла монографія Петра Кулаковського «Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)», видана у 2006 р. Вона стає сьогодні базовою у розумінні доби першої половини XVII ст., заснуванні населених пунктів Придесення. Автор на основі польських архівних джерел дав великий масив інформації про осадників краю, їхні проблеми та мотиваційну поведінку.

Після створення у 1993 році державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині у 1995–1997, 2001 та інших роках проводила розкопки Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Дослідження археологів Володимира Коваленка[15], Юрія Ситого[16] та інших членів експедиції[17] (Володимира Мезенцева[18])[19] додали до історії Батуринської фортеці чимало артефактів, матеріалів для визначення меж оборонних споруд, реконструкцій вигляду Цитаделі, резиденції гетьмана Івана Мазепи, його палацу на Гончарівці.

Важливий внесок у справу вивчення батуринських фортифікацій на основі виявлених археологічних знахідок та архівних джерел зробили історики Ігор Ситий[20], Олександр Бондар[21], Богдан Моця[22], Віктор Вечерський[23], Ігор Кондратьєв[24], Наталія Саєнко[25], Володимир Ленченко[26]. Хоча ми не поділяємо оцінки подій 1708 р. російськими істориками, авторами книги «Вторгнення шведської армії на Гетьманщину в 1708 р.», усе ж визнаємо як позитивний факт оприлюднення ними двох важливих документальних свідчень про взяття Батуринської фортеці[27]. Ці та інші документи викликали дискусію, нові гіпотези та трактування[28].

Археологічні розкопки у Батурині, наукові конференції у Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця»[29], видання «Мазепиної книги»[30] сприяли глибшому вивченню минулого славного міста, його відомих мешканців — гетьманів, старшини. Враховуючи досягнення та напрацювання археологів, колег-істориків, фахівців з питань архітектури й мистецтвознавства, ми продовжили пошук джерел[31], свідчень[32], які б пролили світло на окремі епізоди діяльності гетьмана Івана Мазепи[33], його соратників[34] в останній рік їх правління. Багаторічні студії у цьому плані сприяли й виявленню нових подробиць, деталей про Батуринську фортецю, її оборону в жовтні-листопаді 1708 р.[35]

Наші нариси істотно доповнюють оприлюднений раніше фактаж як про кількісний склад гарнізону Батурина, так і атакуючий корпус Олександра Меншикова. Згідно з нашою новою версією, проникнення російського війська у фортецю сталося найпевніше не через зраду наказного полковника Івана Носа, а тому, що московські стрільці до цього були господарями фортифікаційних споруд гетьманської столиці. Важливим є розпізнання нами у ході дослідження на шаті кіота ікони Іллінської Богоматері (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського) зображення Батуринської фортеці. Даємо також багато цікавих подробиць про адміністративний апарат урядовців, які працювали в Цитаделі. Розділ про гарматний арсенал гетьманської столиці вперше знайомить з великим комплексом джерел про гармати Батурина та Гетьманщини, тих, хто забезпечував їхню боєздатність. Цей узагальнений унікальний фактаж досі відомий науковій спільноті лише у фрагментах. Автор звернув увагу на функціонування протягом багатьох десятиліть у Батуринській фортеці московської залоги, яка не тільки охороняла гетьмана, а й берегла його від «шаткости». Цей аспект життєдіяльності міста під таким пильним наглядом представників «государевого ока» практично не вивчався. Тому розділ про стрільців, їхніх керманичів, стосунки останніх з Іваном Мазепою сприяє розумінню певних мотиваційних дій гетьмана щодо побудови заміської резиденції, його розпоряджень у кінці жовтня 1708 р.

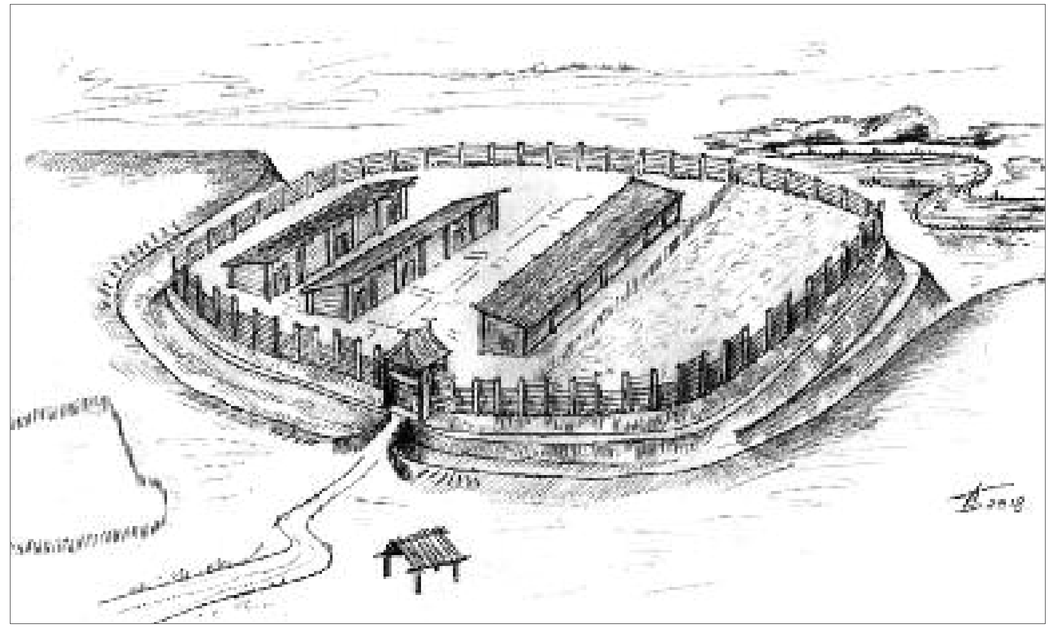
Завершуючи ці вступні нотатки, хочемо зазначити, що наша студія була б неможливою без допомоги багатьох фахівців своєї справи. Висловлюємо подяку за консультації та надані світлини археологу Юрію Ситому, історикам Андрію Батюку, Олександру Бондару, Любові Кияшко, Юрію Коваленку, Володимиру Мезенцеву, Юрію Мицику, архімандриту Никодиму.

* На жаль, ми зіткнулися і з неприхованими фактами плагіату. Деякі археологи та історики запозичували цілі абзаци, посилання до своїх наукових статей із першого видання «Загибелі Батурина 2 листопада 1708 р.» (Див., наприклад: Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю». — Ніжин, 2005. — С. 62, 63; Київська старовина. — 2009. — № 3–4. — С. 30, 32). Робимо цю заувагу навмисне, оскільки у вік інформаційних технологій на багатьох сайтах є електронний варіант лише другого видання «Загибелі Батурина 2 листопада 1708 р.». Дослідник, який оглядає відповідну літературу багатьох авторів, може запідозрити нас у недобросовісності: адже раніші тексти із плагіатом, запозиченнями посилань, деяких думок і висновків, вже є в Інтернеті. Тобто може скластися враження «мандрування» «чужих» фраз 1997–2006 рр. у нашу книгу 2007 р. Насправді «чужі» текстові запозичення мають походження з видання нашої книги у 1994 р. Так, читаємо, що «О. Лазаревський довів, що легенда ця (про заснування міста С. Баторієм. — *Авт.*) не має під собою будь-яких підстав, оскільки після російсько-литовської війни 1500–1503 рр. і аж до Деулінського перемир'я 1618 р. територія ця, як і вся Чернігово-Сіверщина, входила до складу Московського царства» (Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. — Суми, 2007. — С. 68). Однак відомий історик нічого не писав про війну 1500–1503 рр., не згадував він і про те, що територія майбутнього Батурина входила до Московії. О. Лазаревський натомість зазначав: «Ніяких поселень на цих „полях" до XVII ст. не було, та і бути не могло, внаслідок повної беззахисності цієї місцевості» [*А. М. Лазаревский*. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 105.]. Водночас у нашій книзі читаємо: «Все ж спростувати „баторієвське" походження Батурина легко іншим чином. Справа в тому, що територія Чернігівщини і в 1578, і в 1600 рр. належала до Московської держави! Після російсько-литовської війни 1500–1503 рр. до Москви відійшли сіверські землі з містами Стародубом, Путивлем, Рильськом, Новгородом-Сіверським, Черніговом. За картою Московії Гесселя Герритса 1613 р. російський кордон доходив аж до Остра і Моровська, що майже за 60 кілометрів від Києва. Але на ній немає Батурина. У той же час картографом позначені Путивль, Новгород-Сіверський, Остер. Не бачимо Батурина і на карті Росії 1594 р. Т. Меркатора, мапі 1596 р. І. Магіна». Цей невинний абзац навіть доповнив деякі наукові праці. Ми не маємо якихось претензій до авторів, які, поспішаючи, чинили так (хоча вони й могли б елементарно переказати наші міркування своїми словами!), пропагуючи-популяризуючи історію Батурина, та у зв'язку з новітніми інформаційно-інтернетними реаліями змушені вдатися до такої репліки.

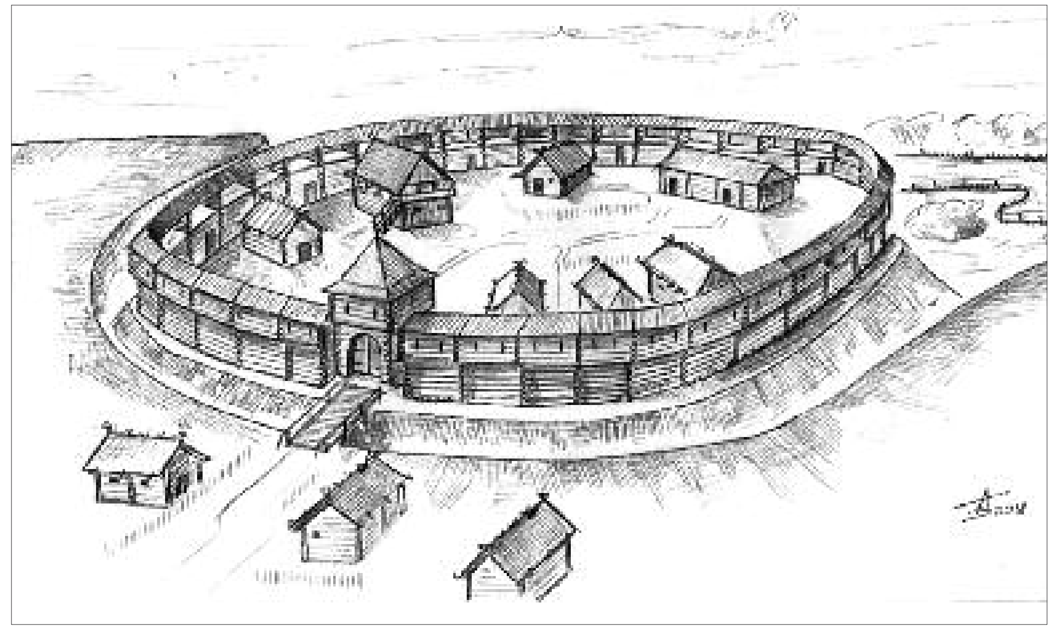
Розділ 1
ПЕРША БАТУРИНСЬКА ФОРТЕЦЯ

За королівським дозволом у 1625 р. Батуринську фортецю закладено осадчим Матвієм Стахурським[1], підлеглим ніжинського капітана (старости) Щасного Вишеля[2]. Вибір останнього був не випадковим. Проведені у 1995–1997 рр. археологічні дослідження в Батурині показали, що на цьому місці існували поселення вже сім тисяч років тому, у IX–X ст., а також городище XI–XIII ст.[3] Останнє навіть мало дерев'яні укріплення. Високе кількакілометрове узвишшя лівобережного берега річки Сейм приваблювало перших поселян, князів вигідним розташуванням, зручною позицією. Фортеця, на думку археологів, була зруйнована у 1239 р. монголо-татарами і далі не відновлювалася.

Відомий археолог Володимир Коваленко у 2016 р.[4] надав досить вагомі аргументи щодо зв'язку цього поселення, його назви із Батурином XVII ст. Він навів цитату з Привілея від 15 квітня 1625 р.: «Щасний Вишель, капітан і хорунжий Новгородка Сіверського. Маючи розпорядження уповноваженого короля, щоб в Сіверщині місця пусті людьми всілякого стану саджав і на осади роздавав, бачачи тоді заслуги урож. Матея Стахурського, свого слуги, дав йому в повіті Новгорода Сіверського *городище Батурин*, на якому має осадити місто. Слободу при тому даю на 14 р. Вільно їм горілку курити, пиво варити, меди ситити і всіх пожитків уживати, як місто Ніжин та інші слободи від короля мають»[5]. Після 1239 р. місцезнаходження багатьох знищених фортець-поселень вчені вираховують за літописними повідомленнями тощо. Однак існування в XVII ст. назви Батурина як урочища засвідчує, що майже через 400 років після монголо-татарської навали ця місцевість була у полі зору місцевого населення, про неї зберігалася пам'ять як про значне поселення.

Уявний варіант реконструкції городища ранньозалізного віку в Батурині (юхнівська культура). Малюнок Олександра Бондаря

Уявний варіант реконструкції городища давньоруської доби XII–XIII ст. в Батурині. Малюнок Олександра Бондаря

Ми поділяємо точку зору Володимира Коваленка про заснування Батурина, Бахмача представниками кочівників[6]. У нашій попередній праці про мікротопоніми Чернігово-Сіверщини теж йдеться про те саме[7]. **Бахмач** — спочатку Бохмач (1147, XV–XVI ст.) — означає первинно «татарський кінь»[8]. Крім цього, є думка, що це тюркська форма імені Магомет[9]. Тобто у контексті це могло означати «місто магометан» («приідоша к Володимеру Бохъмици, и Варязи, и Жидова»)[10]. Назва **Батурин** походженням від давньотюркського «батур» — «герой», «богатир», «відважний», «рішучий» , «мужній», «сміливий»[11]. Зазначимо, що у Чингісхана служила тисяча відбірних багатурів-охоронців[12], були такі й при інших ханах[13]. Певно, що місцину давнього Батурина свого часу надали якомусь значному воїнові-кочівникові, який змушений був з певних причин шукати прихистку в князівських землях для створення військового форпосту. «Прізвище (Батура. — *Авт.*) досить поширене у тюркському світі, а у цьому випадку, можливо, це ім'я якогось „севрюка“», — зазначав у своєму дослідженні про Чернігівщину відомий польський історик Олександр Яблоновський[14]. З літописних повідомлень знаємо про численні факти участі степовиків у міжкнязівських війнах на боці однієї зі сторін конфлікту. Крім того, кочові прибульці часто наймалися на службу до князів. Загони хозарів були у війську чернігівського князя Мстислава Володимировича (княжив у Чернігові 1024–1036 рр.). Отож, напевне, якийсь батур за певні військові заслуги отримав зі своїми підлеглими для проживання та несення служби місцину на крутому березі Сейму.

До Бахмацької округи також належать села Курінь, Біла Вежа, Мала Доч, Велика Доч, Обмачів, Осіч, які явно тюркського походження. Хоча документальні згадки про більшість з них датуються ближчими до нас часами, усе ж не слід відкидати і версію про заснування цих населених пунктів у ранішу добу. **Біла Вежа** (нині Біловежі Другі) — давньоруське місто, засноване хозарами, біженцями з їхньої столиці Саркела (Біла Вежа)[15]. Назва **Курінь** означає військовий табір, земляний вал, тимчасове поселення з поставлених у коло юрт [16]. В останньому селі є куток **Кобижча** («кабишчі» — помічник[17]; «кобусчи» — той, хто грає на кобузі[18]). **Мала Доч** — «дос / дост» — друг, «достча» — подруга; «доош» — груди, потомство, родина[19]. **Обмачів** — можливо, від «огмач = омач» — тісто, зварене в бульйоні[20]. Згадані населені пункти також стоять на річках Курінь, Доч, Обмачівка (можливо, тюрки спочатку назвали ці невеличкі водні артерії, а вже пізніше на їх берегах оселилися жителі). На хуторі Кошмалів поблизу Бахмача є куток **Коби** («лог, лощина, ложбина»[21]; також «коба» — печера[22], нетрі, нора, рів[23]). **Осіч** — «ос» — батьківщина, те, що належить людині, власність[24]. У Бахмацькій окрузі нами зафіксовано й інші мікротопоніми, що мають тюркське походження. У Красному Колядині є кутки **Балдівка** («балди» —

Археологічні розкопки споруди XII–XIII ст. з піччю у Батурині. Фото Юрія Ситого

Давньоруська піч. Фото Юрія Ситого

своячка[25]; «белді» — головний, сильний; «белдік» — вал[26]; «болду» — бути, стати, трапитися[27]; найпевніше походить від половецького «balta» — сокира[28], тобто на цьому кутку виробляли сокири), **Отарок** («отар» — пасіка, хутір, випас, трава, сіно[29]; «отара» — великий гурт овець, кіз; загін овець посеред степу[30]). У Южному є давній куток **Башлик** («головний убір»; «начальник, поводир»[31]), недалеко від цього села розташоване Пролетарське з промовистим кутком **Безсалівка** («бес» п'ять[32], «сала» — село, поселення[33]). На Бахмаччині є також кутки **Гамзовка** (с. Дмитрівка; «гам» — печаль[34]), **Самарія** (с. Біловежі Перші; «самар» — велика, схожа на казан, дерев'яна посудина[35]; «самар» — перекидний мішок для навантаження на коня, таз, глечик, велика чашка, в яку кладуть м'ясо або наливають кумис[36]).

Зрозуміло, що ці назви невипадкові й первинно належали першопоселенням. Коли поряд селилися нові хвилі переселенців, вони свій хутір називали по-іншому. Зрештою у результаті збільшення населення два поселення зливалися в одне, менший населений пункт отримував назву більшого. Таким чином первинна назва села ніби «губилася» для краю та його мешканців, ставала лише для «внутрішнього» користування та орієнтування аборигенів невеличкої сільської общини.

Тюркські назви у Бахмацькій окрузі засвідчують, що на цій території ще за часів Київської Русі знайшли прихисток представники тюркських спільнот, зокрема й волзьких болгар[37]. Їхні осередки-поселення, незважаючи на монголо-татарську навалу, все ж пережили скрутні часи.

Напевне, завойовники не чіпали «своїх». Річ у тому, що вони вважали тих, хто не кочує, як вони, пропащими істотами, щось на зразок інтелектуальної худоби[38]. Як зазначав Олександр Немировський, «монголи при всякій слушній нагоді намагалися вирізувати якомога більше міського та осілого населення, вважаючи за краще зовсім не мати справи з таким людським матеріалом»[39]. «Інша річ — кочівники, — зробив важливе спостереження історик, — їх монголи охоче асоціювали і вводили до складу справжнього народу Імперії, заради якого вона й існувала. Кочівники (майже суцільно тюрки) включалися в десятеричну систему, усією масою числилися членами співтовариства „монголів" (що перетворилося в особливий стан, імперський народ у точному значенні слова) і могли займати будь-які пости, окрім ханського»[40].

Напевне, поселенці ще вели напівкочовий спосіб життя: тобто вони випасали худобу, а на зиму поверталися до місць зимових стоянок у Бахмацьку округу. Як би там не було, але давні назви поселень не загубилися у вирі століть, вони закріпилися за певними територіями. Так, у 1623 р. осадникові Янові Кимбару Храновському теж надали для заснування поселення

Скульптурна композиція «Час».
Автори В'ячеслав Гутиря, Петро Старуха. 2008.
Фото Андрія Прибєги

запустіле Бахмацьке городище[41]. Тобто у Чернігові або Новгороді-Сіверському місцеві урядовці тримали у полі зору місцезнаходження давніх фортець і замків.

Нововиявлені джерела дають підставу стверджувати, що Батурин як населений пункт існував ще й у XV ст. На це вказує недавно опублікований родовід дворян Толстих, які, за їхньою версією, походили з Чернігово-Сіверщини (наводимо з уточненнями й курсивами С. Келембета та В. Козлякова):

«Лето 6706. Во дни благовернаго благочестиваго великого князя Мстислава Михаиловича Черниговского Вещего приехали в Чернигов из Немец от Цысарского городу муж честен именем Индрис с детми, а с ним людей три тысячи, к великому князю Мстиславлю Михайловичю Вещего в Чернигов и крестися с детми, и нарече ему имя во святом крещении Леонтей, а детем его нарече имя Костянтин да Федор. И князь великий Мстиславль Михайлович Вещего Черниговского пожаловал Леонтья шесть городов Броков, да Баков, да Бутр город, да Мгин город , да Дроков город, да Глину город, а в державу пожаловал дал, а сыну его Костентину пожаловал дыл боярство дал

большое *в семинадцати тмах*. Костентинов сын Осип. Осипов сын Харитон, боярин был болшей *тысецкой* в Чернигове. Харитонов сын Лев держал Чернигов от великого князя Михаила Ивановича Романовича Вещего. Лва Харитоновича Великого Носа четыря сыны: первый сын Ондреян, 2 сын Карп, 3 — Семен, 4 — Григорей. Андреян Лвович держал жалованья от великого князя Михаила Романовича Вещего город Брянеск. Андреянов сын Василей. Васильев сын Андрей приехал из Литвы от короля к великому князю Василью Васильевичю Темному всеа Росии. В лето 6954-го (1445/1446. — *С. К.*) и князь великий Василей Васильевич пожаловал Андрея дал поместья и вотчины на Коломне на две тысячи четвертей да пожаловал Ондрея своим жалованьем Скульневым в путь з боярским судом 17 сох и прозвище ему дал Толстый, и грамоту ему дал жалованную велел написати. Пожаловал Андрея Васильевича Толстого...». «Первой сын Карпа Лвовича Великого Носа Федор держал жалованья Любутеск от великого князя Михаила Ивановича *(виправлено з Романовича)* Вещего. Федоров сын Остафей. Остафьев сын Андрей, был боярин конюшей у великого князя Ивана *(так в рукопису)* Васильевича Темного и было за ним жалованья город Колуга на жалованной и преставись бездетен был...»[42]

«Зрозуміло, що цілком фантастичною є дата, вказана на початку родоводу — 6706 (1198) р., а також факт виїзду предка Толстих „из Немец" — типова генеалогічна легенда, надзвичайно поширена серед московської знаті XVI–XVII ст., — прокоментував вищезгадане у своїй студії Станіслав Келембет. — Недостовірними є й імена обох великих князів Чернігівських, що фігурують у родоводі Толстих»[43].

Однак, як вважає дослідник, незважаючи на легендарність появи Толстих на Чернігівщині, цей родовідний документ «виглядає доволі реалістично», оскільки у час його укладання (кінець XVI ст.) «навряд чи можливо було вигадати» деякі деталі про населення «в семинадцати тмах», посаду чернігівського тисяцького.

Перстень, знайдений під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

Відбиток зображення на персні. Фото Юрія Ситого

Через те що рукопис родовідної книги складено у кінці XVI ст., а потім він переписувався у 1650–1660 рр., на якомусь етапі цього процесу, на наш погляд, або Толстими, які вже не мали зв'язку з регіоном, або переписувачами було спотворено або неправильно розшифровано назви чернігово-сіверських міст Биків («Баков»), Батурин («Бутр»), Мглин («Мгин»), Глинськ («Глину город»), Старий Дроков («Броков»). Хоча Дроков у другому випадку записано правильно. Можливо, Броков був населеним пунктом, який пізніше занепав.

Родовідний документ, на нашу думку, засвідчує, що XIV ст., у першій половині XV ст. у Батурині ще жевріло життя. У всякому разі містечко цінувалося як власність, давалося у винагороду за певні заслуги. У зв'язку з певними причинами — насамперед переїздом нащадків Толстих в Московію, мабуть, населений пункт у результаті якогось набігу кочівників занепав на багато десятиліть. Про нього в окрузі залишилася лише назва, яку пов'язували з місцем розташування містечка.

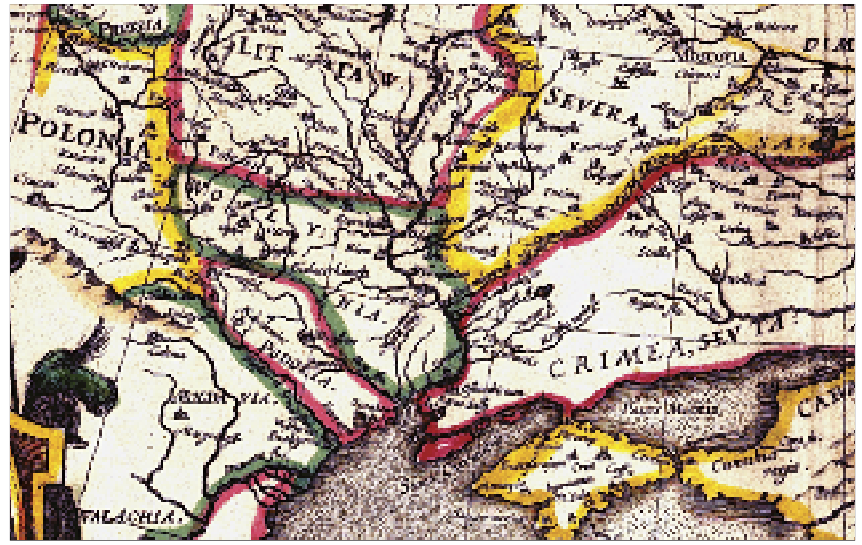
Розділ 2
СТЕФАН БАТОРІЙ ЧИ МАТЕЙ СТАХУРСЬКИЙ?

Микола Янко, автор «Топонімічного словника-довідника», виданого в 1973 р., вважав, що назва Батурин походить від прізвища польського короля Стефана Баторія, «який заснував місто в 1576 році»[1]. З його ім'ям пов'язував походження назви гетьманської столиці і дослідник Володимир Замлинський[2].

Стефану Баторію приписували заснування Батурина авторитетні історики, літописці, краєзнавці XVIII–XIX ст. Олександр Рігельман[3], Микола Маркевич[4], Михайло Домонтович[5], Микола Сементовський[6], Михайло Ісаєнко[7], Н. Тр...ій[8], автор «Історії Русів»[9], колективи дослідників історико-статистичного опису Чернігівської єпархії[10], фундаментальної праці «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни»[11]. Насправді ж ця приваблива легендаризована версія не витримує критики у разі звернення до реалій тієї доби, джерел.

Польському королю Стефану Баторію, який прийшов до влади 1 травня 1576 р., після невдалих спроб приборкати вільних запорожців репресіями[12] довелося восени 1578 р. піти на компроміс і довести реєстр козаків до 500[13]. «Тот же король Стефан, — свідчить Лизогубівський літопис, — опрочь старинного города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартер и платил всякому козаку в год по „червонцу и кожухе"»[14]. Ці слова майже дослівно взято з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки[15]. Про те, що не Батурин, а саме Терехтимирів призначений Баторієм головною козацькою резиденцією, писали Василь Рубан у «Короткому літописі Малої Росії« (1777)[16], Самійло Величко в «Літописі» (початок XVIII ст.)[17], Станіслав Зарульський в «Описі про Малу Росію та Україну» (XVIII ст.)[18]. Згадане стверджував у 1760-х рр. російський історик Герхард Міллер. «Тоді, — зазначає він, — Трахтемирів* учинився козацьким головним

* У літописах та історичних дослідженнях вживається назва як Терехтимирів, так і Трахтемирів.

Карта Московії Гесселя Геррітса. 1613

Сучасна карта про події 1618 р. Помаранчевим кольором виділено території, що перейшли до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям

Король Стефан Баторій. 1576

містом, як спочатку ним було місто Черкаси, котрого честь згодом дісталась місту Чигирину»[19].

Проте й ці свідчення вторинні і загалом не відповідають дійсності, перебільшують заслуги Стефана Баторія. Андрій Стороженко у ґрунтовному дослідженні «Стефан Баторій і дніпровські козаки» доводить, що польський король заснував Трахтемирів не як козацьку столицю чи головне їх місто, а всього-на-всього для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців[20]. Першим підняв статус цього містечка до «столичного» польський літописець Павло Пясецький в 1646 р. у своїй «Хроніці»[21]. За ним називав Трахтемирів «військовим центром» козаків у виданій 1663 р. у Парижі «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє[22], який відвідав Україну в середині XVII ст. і був знайомий з польськими хроніками. Далі заслуги

містечка зростають під пером історика Самуїла Грондського («Гісторія...», 1676 р.), поета Самуїла Твардовського (поема «Війна домова...», 1681 р.)[23].

Помилкова історично-літописна гіперболізація статусу Трахтемирова, мабуть, виникла все ж небезпідставно, адже з 1576 до 1672 р. місцевий Трахтемирівський монастир був головним для Запорозької Січі, він призначав духовних осіб у навколишні парафії, козацькі церкви[24].

Подальшу плутанину вніс в історичні розвідки поляк Веспасіян Коховський, який записав свідчення учасників походу короля Яна Казимира проти українського війська. Як відомо, у 1664 р., взявши кілька лівобережних фортець, він підступив до Батурина. Але його передніх військовиків козаки Івана Брюховецького не допустили навіть у батуринські хутори, місто було ж гарно укріплене[25]. Яну Казимиру довелось його обминати. Неприступність фортеці, співзвучність слів «Батурин» і «Баторій» сприяли виникненню й поширенню серед учасників походу легенди про заснування міста. Її Веспасіян Коховський сприйняв некритично як істинну версію походження славного міста[26]. Освічені українські хроністи, літописці XVIII ст., ознайомившись з цим авторитетним друкованим польським джерелом, здебільшого взяли під сумнів існування Трахтемирова як козацької столиці. Позаяк Батурин був з 1669 до 1708 р. гетьманською резиденцією, то і думка про заснування його у 1576 р.

Стремено, мушкетні кремені та свинцеві кулі, уламок шпаги, виявлені під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

Фрагменти посуду з гутного скла. XVII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Баторієм саме для цієї мети стала панівною. Літописці масово редагують попередні польсько-українські перебільшені трактування міста Трахтемирова, Баторієві грамоти[27]. Так, у дослідженні збирача старовини Миколи Сементовського вже читаємо: «Підтверджуючи цією грамотою права і привілеї козаків гетьманських, Баторій дає малоросіянам столицю Батурин, замість давньої столиці козаків Черкас»[28].

Хоча згадану історичну версію спробував піддати критиці у 1892 р. Олександр Лазаревський, вона все ж час від часу проявлялася у новітніх дослідженнях-аргументаціях. Можна це пояснити тим, що польські джерела діяльності Стефана Баторія маловідомі вітчизняним історикам.

Все ж спростувати «баторієвське» походження Батурина легко іншим чином. Справа в тому, що територія Чернігівщини і в 1578, і в 1600 р. належала

до Московської держави! Після російсько-литовської війни 1500–1503 рр. до Москви відійшли сіверські землі з містами Стародубом, Путивлем, Рильськом, Новгородом-Сіверським, Черніговом[29]. За картою Московії Гесселя Герритса 1613 р.[30] російський кордон доходив аж до Остра і Моровська, що майже за 60 кілометрів від Києва. Але на ній немає Батурина. У той же час картографом позначено Путивль, Новгород-Сіверський, Остер. Не бачимо Батурина і на карті Росії 1594 р. Герарда Меркатора[31], мапі 1596 р. Іогана Магіна[32]. Хоча знову ж таки на них зображено Стародуб, Новгород-Сіверський, інші більш-менш значні міста. Нічого дивного у цьому не вбачаємо. Батурин, якщо він вже тоді й був, більше всього являв собою невеличкий хутірець переселенців. Адже територія півдня Чернігівщини у кінці XVI ст. загалом ще нагадувала безлюдну прикордонну місцевість. Після монголо-татарської навали тут довгий час мало хто ризикував селитися. На південному прикордонні Московії з Польщею Посульську пустелю* отримав для колонізації лише у кінці XVI ст. магнат Олександр Вишневецький[33]. Заселення Прилуччини, Ніжинщини, Конотопщини почалося активно в основному після Деулінського перемир'я 1618 р. між Польщею та Московією, за яким від останньої Речі Посполитій відійшли сіверські землі з містами Почепом, Новгородом-Сіверським, Черніговом, Моровськом[34]. Досліджуючи появу населених пунктів на території Ніжинського полку, Олександр Лазаревський дійшов висновку, що основний пік колонізації цієї місцевості припадає на другу чверть XVII ст.[35], коли сюди кинулися захоплювати землі магнати Пісочинські, Оссолінські, Паци, Киселі. У 1625 р. Ніжин в одній з грамот називається «новооселым городищем»[36]. Приблизно в ті ж роки з'явилися Конотоп, Борзна, Кролевець та інші прикордонні міста «Путивльського рубежу».

Майбутнє місто гетьманів України у 1625 р. заснував та облаштував на місці колишнього городища уповноважений новгород-сіверського старости Матей Стахурський[37]. Згадану місію спочатку мав виконувати якийсь Дригала (Довгялло?)[38], але він раптово помер, а тому йому знайшли заміну.

* Нині територія Лубенщини Полтавської області.

Урядовець разом із підлеглими узявся із завзяттям зводити оборонні споруди для залоги. Спочатку в результаті їх спільних дій, мабуть, постав невеличкий укріплений пункт, адже осадчий навряд чи мав достатньо велику будівельну команду з прибулого контингенту переселенців, прикордонних вояк.

Матей Стахурський — високоосвічений представник влади Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині. Відомо, що він був писарем новгород-сіверського старости[39], членом, комісаром королівської граничної комісії[40], брав участь у дипломатичній місії до Москви в 1640 р., того ж року став королівським дворянином[41]. Урядовець займався осадженням населених пунктів, виробництвом поташу[42]. Джерела засвідчують, що попри активну діяльність з розбудови Батурина та інших населених пунктів на прикордонні з Московією він не нажив великих статків, як його патрони та керманичі. Матей Стахурський мав у своєму володінні лише Фаєвщину[43]. Протягом двох місяців 1643 р. він позичив у Олексанра Пісочинського 300 злотих, потім — 120 злотих, які в обумовлені терміни не зміг віддати[44]. Згодом з цього приводу у 1645–1647 рр. відбулися засідання Новгород-Сіверського гродського суду, коронного трибуналу[45]. І хоча Фаєвщина судовим рішенням відійшла позивачу за борг, та з певних причин вирок не набув чинності[46]. На думку кандидата філологічних наук Віктора Бондаренка, від імені осадника Батурина Матей пішла назва села Матіївка, а від прізвища — назва села Стахорщина на Новгород-Сіверщині[47].

У Батурині. Вигляд знизу на гору, на якій стояла фортеця Матея Стахурського. Фото Сергія Павленка

Розділ 3
ШТУРМ І СПАЛЕННЯ БАТУРИНА У 1632 р.

У 1632 р. розпочалася Смоленська війна. У наказі воєводам цар сформулював таку головну її причину: за «неправды полскому и литовскому королю отомстить и городы б, которые отданы к Полше и Литве за саблею, поворотить по прежнему к Московскому государству»[1].

Головна царська армія пішла на Смоленськ. Однак частина її підрозділів мала повернути на Чернігово-Сіверщину, яку Москва втратила у 1618 р. Зауважимо, що Путивль, Новгород-Сіверськ та інші міста краю царі вважали «своїми», хоча вони насправді були загарбані у той чи інший спосіб у 1500–1503 рр.

Вирушивши у похід «на Северу»[2], московські війська атакували козаків 17 листопада 1632 р. під Почепом і Стародубом[3]. Місто Почеп росіяни під командуванням Микити Оладьїна взяли. Наступного ранку 18 листопада їх намагався вибити з містечка стародубський загін під командуванням Яна Дроздовського, але 300 військовикам це не вдалося. Було вбито 93 козаки, 63 потрапили у полон[4].

Російський загін під командуванням нижньогородця Семена Болтіна оточив Новгород-Сіверський. Козаки зробили вилазку. У ній взяли участь до 200 вояк. Однак під час бою новгород-сіверці втратили багато людей. 25 з них потрапило у полон[5].

Вдруге Новгород-Сіверський був атакований 20 грудня 1632 р. «С вечера до полуночи со всех сторон жестоким приступом, и Новгородок зажгли, и урядник, который сидел в Новегородке, капитан Куницкой, с литовскими людьми пошли было на проход и государевы ратные люди многих польских и литовских людей побили, а в языцех взяли урядника Куницкаго и литовских людей с 400 человек»[6].

Путивльський воєвода Андрій Литвинов-Мосальський[7] 15 листопада дізнався від селянина з невеличкого поселення Тулиголов Степана Григорієва,

Клинки і костилі, тесло, топорище, денце посудини. XVII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Чобіт козацький. Середина XVII ст. Підкови для чобіт. XVII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Пам'ятник «Сини мої, соколи». Автори Богдан і Микола Мазури. 2009. Майдан Гетьманської слави у Батурині. Фото Андрія Прибєги

що «литовские люди в остроге Батурине собрався хотят идти в Новгородок-Северской и приходить под Путивль»[8]. У відповідь було вирішено здійснити каральну акцію. У похід пішли «ратные люди», діти боярські та козаки. Зазначимо, що Андрій Литвинов-Мосальський як керівник прикордонного містечка був сумлінним виконавцем політики царя на порубіжжі. Як дізнаємося із його послужного списку, під його керівництвом «слободы литовских людей многия пожгли, и литовских людей многих побивали и в языцех имали»[9]. Так, зокрема, він послав 17 листопада з Путивля під командуванням Володимира Черепова донських козаків з отаманом Гаврилом Єремеєвим, 300 ратників, аби вони випалили 25 слобід, заселених українцями[19].

Рів-вуличка у Батурині. У XVII ст. між двома великими пагорбами було облаштовано глибоку оборонну перешкоду. Фото Сергія Павленка

Бій між козаками та московитами. Художник Микола Данченко. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». 2006

Батурин був взятий 24 листопада 1632 р. Як повідомляв воєвода царя, при цьому «многие люди литовские в городе в избах и в погребах погорели»[11]. У Москву надійшло воєводське повідомлення про успішний похід.

«И государевы люди Батурин острог взяли и выжгли, — зазначалося у ньому, — и многих литовских людей побили, и острог выжгли, и наряд, и зелье, и знамена и барабаны поимали, а в языцех взяли литовских людей 48 человек, а иные литовские люди многие в остроге погорели». За цю службу керівник військової акції Никифор Яцина 26 січня 1633 р. отримав від царя «жалованья 12 рублей, да сукно доброе английское да камка кармазин»[12].

Зазначимо, що у 1632 р. Батурин ще був невеличким прикордонним містечком. Оскільки його дуже швидко взяли росіяни, це засвідчує, що укріплення острогу можна було без великих зусиль подолати. Хоча, очевидно, у Батурині передусім бракувало захисників. Їх було всього-на-всього 200[13]. Причому з 80 реєстрових козаків, яких найняв у Ніжині Адам Вишневський для Батурина, у фортеці перебувала половина: інша частина була відряджена до Риботина[14]. Там теж хотіли облаштувати невеликий оборонний замок. З реєстровими козаками до Риботина поїхав сотник Сенька Хороший[15]. Таким чином, швидше за все оборонці не мали чіткого керівництва і їх дії були неузгодженими. Припускаємо, що невеличку фортецю росіяни не штурмували, а просто підпалили. Це і пояснює причину, чому

«многие в остроге погорели». Переможці взяли в Батурині багато звезеного сюди збіжжя та боєприпаси[16].

Нападу росіян того ж року і наступного зазнали й інші прикордонні й «тилові» містечка. Так, у Мені «острог выжгли», «литовский острожек Блистову взяли и литовских людей побили»[17].

З іншого документа дізнаємося, що подібної участі незабаром зазнали і «Ромон, Иван городище, Мекумир городок», було спалено також «Борзну, Пропоеск, и Ясеничи, и Косеничи»[18]. При цьому «визволителі краю» , роблячи рейди углиб території Придесення, старалися завдати побільше шкоди не тільки опорним пунктам Речі Посполитої. Страждали усі прифортечні села: «острог, и посады, и села и деревни, и хлеб по полям и по гумном около Иванагородка пожгли без остатка», «да ратные люди в Миргородку большой острог, и башни, и во остроге дворы, и за острогом посады и слободы все пожгли»[19], «и город, и остроги, и посады выжгли, и около Борзны села и слободы большия, дворов по 300 и по 400, пожгли и повоевали»[20]. Пізніше піддано вогню й Миргород[21]. Такою була тактика московських воєвод[22].

Однак прагнення царя повернути раніше втрачені землі завершилися у 1633 р. повною поразкою московських вояк під Смоленськом. Воєводу Михайла Шеїна, який на початку 1634 р. підписав капітуляцію, у квітні того ж року стратили у Москві.

Горщик. XVII ст. Фото Юрія Ситого

Розділ 4
РОЗБУДОВА ОБОРОННИХ ФОРТИФІКАЦІЙ У 1633–1700 рр.

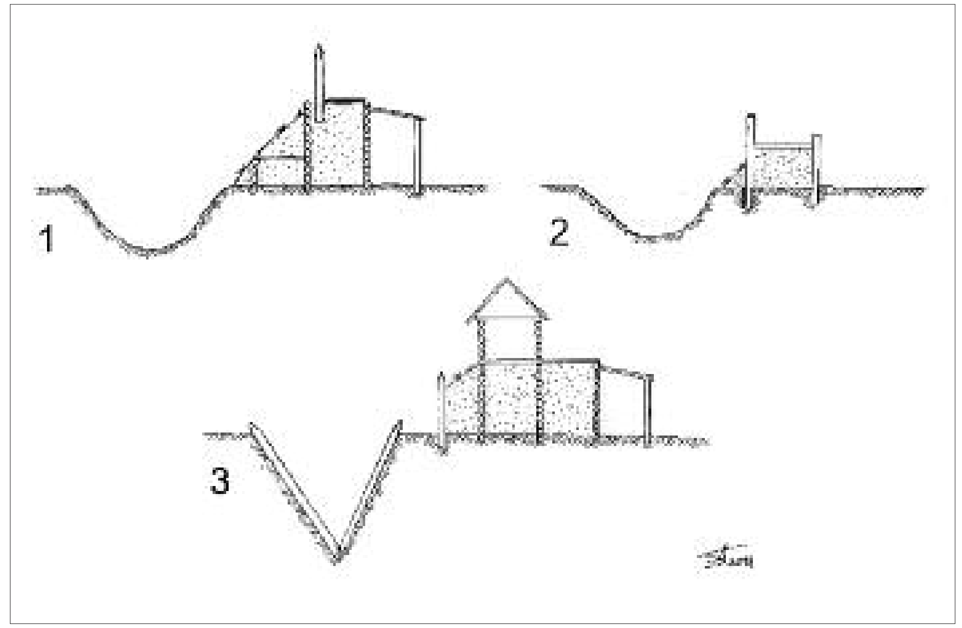
Влада Речі Посполитої, відвоювавши у Московії Придесення, нашвидкуруч створювала надійні форпости, які б унеможливили повернення царського війська на донедавна малозаселену територію.

У цій справі важливу роль відігравав Олександр Пісочинський (бл. 1580–1646), який після навчання у Краківській академії, Вюрцбурзькому університеті служив дворянином при королівському дворі, був сурогатором Вінницького староства, уланівським старостою, кам'янецьким каштеляном[1].

Беручи активну участь у Смоленській війні (1632–1634), він проявив себе як здібний командир, заслужив повагу в козаків. Саме йому для охорони Чернігово-Сіверщини було доручено набрати і очолити козацьке військо, на яке сенат 13 листопада 1632 р. виділив 20 тисяч злотих[2]. Очолювані ним підрозділи здобули низку перемог у війні з московитами. За це Владислав IV 22 жовтня 1633 р. нагородив його посадою новгород-сіверського старости[3].

Після закінчення війни Олександр Пісочинський, маючи у своєму підпорядкуванні невеликий загін із 40 козаків та 50 піхотинців, забезпечував контроль-охорону великої прикордонної території Чернігово-Сіверщини. Урядовець дбав і про власний інтерес. Він активно заселяв слободи, купляв дерєвні, села. За два десятиліття його статки, маєтності подвоїлися.

Саме Олександр Пісочинський доклав зусиль до відновлення спаленої Батуринської фортеці. Зазначимо, що після побудови в Батурині оборонних споруд у 1625 р. місто перейшло до рук придворного підскарбія коронного Юрія Зтечини[4], згодом, у 1630 р., — до стародубського старости, великого обозного литовського Павла Тризни (? — 15 травня 1639[5]), а 11 лютого 1631 р. — до бобруйського старости Петра Тризни[6]. Проте новгород-сіверський староста відібрав його в останнього[7]. Петро Тризна вирішив віддати Батурин

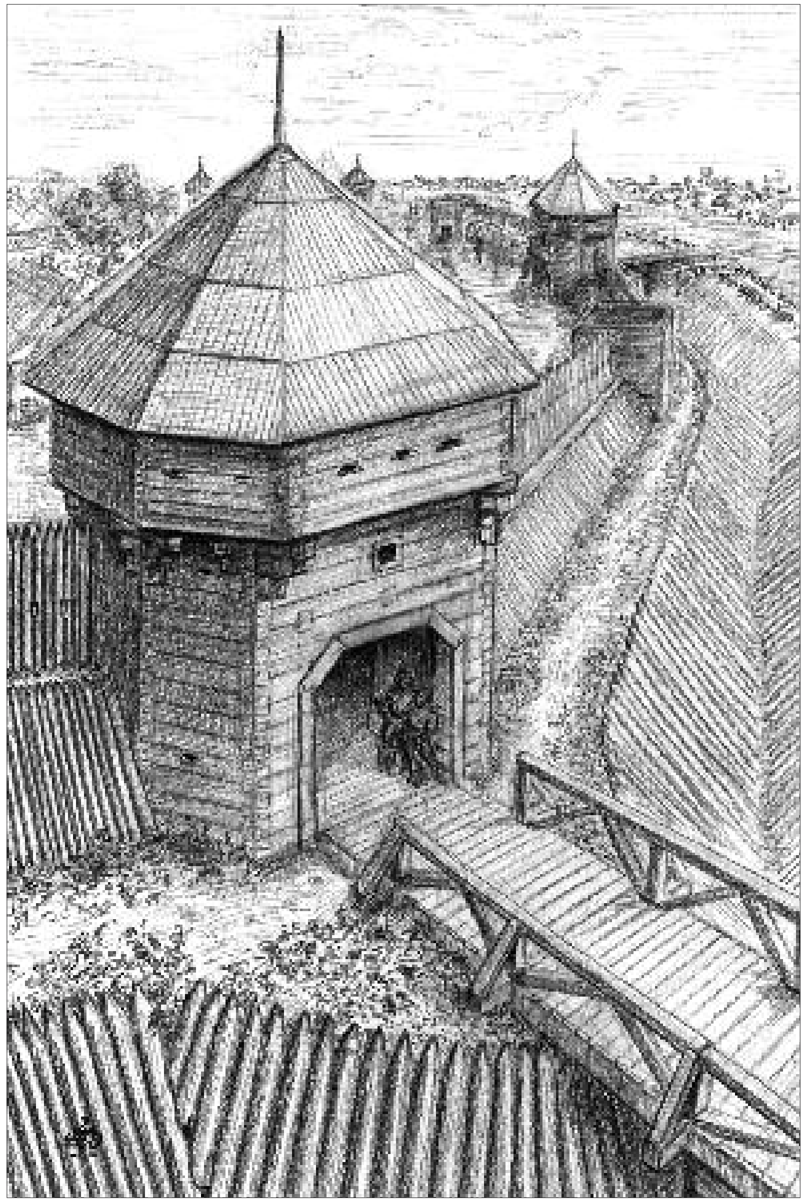
Варіанти реконструкцій укріплень Батурина: 1 — профіль стіни Замку 1630–1650-х рр.; 2 — профіль стіни міських укріплень 1630–1650-х рр.; 3 — профіль стіни Замку 1670-х рр. Малюнки Олександра Бондаря

Бронзовий та срібні натільні хрести з рельєфними й гравірованими орнаментами та літерами. XVII–XVIII ст. Фото Юрія Ситого

Зліва і в центрі: срібні шилінги шведської королеви Христини Вази, карбовані у Ризі в Лівонії. 1635–1654 рр. Справа: срібний солід Шведської Лівонії (після 1644 р). Артефакти знайдено у Батурині в 2017 р. Фото Юрія Ситого

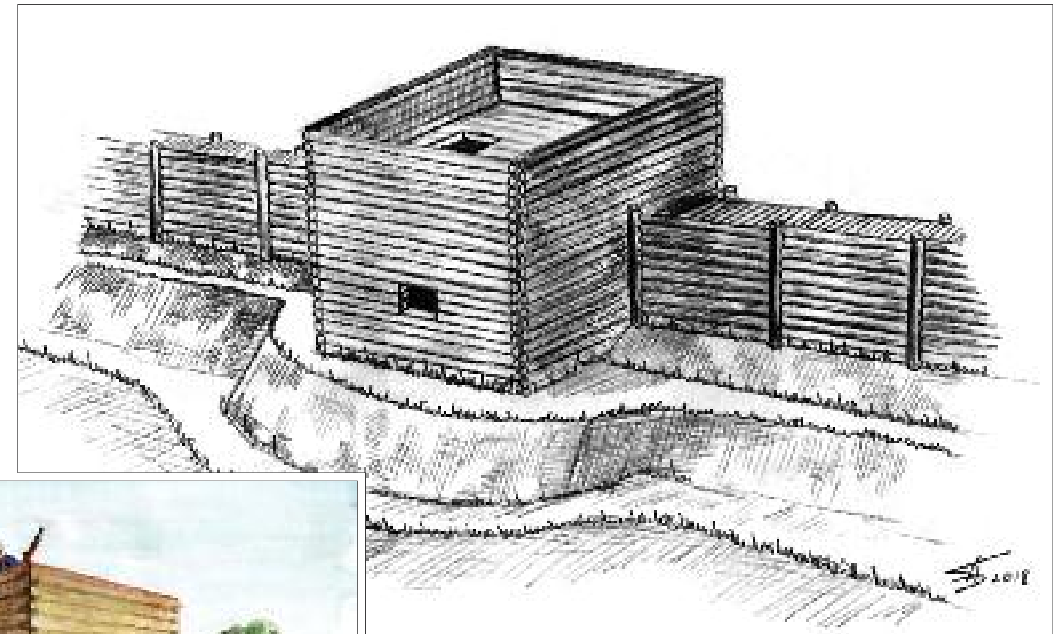
Батурин. Ніжинська брама початку 1650-х років. Варіант реконструкції. Папір, олівець, 31 х 21 см. Малюнок Олександра Терещенка.

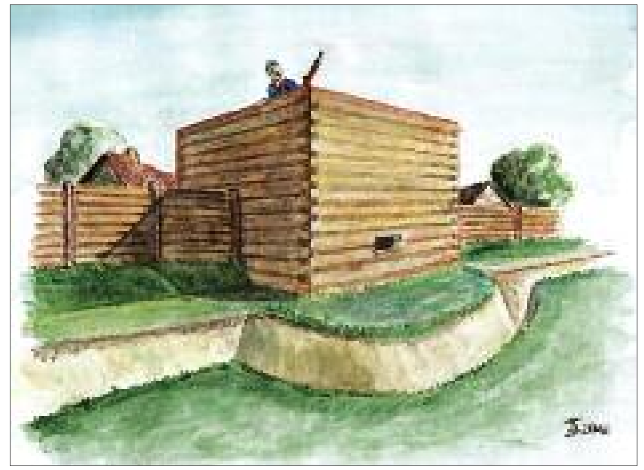
Керамічна глазурована народна іграшка XVII–XVIII ст., знайдена у Батурині в 2017 р. Фото Юрія Ситого

Керамічна глазурована народна іграшка XVII–XVIII ст., знайдена у Батурині в 2017 р. Фото Юрія Ситого

Варіант реконструкції укріплень посаду Батурина 1630–1650-х рр. («вал між двома стінами і башта без верхів»). Малюнок Олександра Бондаря

Варіант реконструкції фрагменту укріплень Батурина станом на 1630-ті рр. Малюнок Олександра Бондаря

коронному підскарбію Єжи Оссолінському[8]. Однак Олександр Пісочинський послав свого підстаросту Миколу Пенського з підрозділом вояк, щоб вони вигнали урядників впливового чиновника-магната. Новгород-сіверський староста залишив керувати опорним пунктом Яворського, якому підпорядковувалося близько 100 осіб залоги[9]. Зрештою Єжи Оссолінський з допомогою інших впливових землеволодарів Чернігово-Сіверщини зібрав близько 1000 вояк, які 16 серпня 1635 р. взяли Батурин[10]. Дещо пізніше місто перейшло до магнатів Любомирських[11].

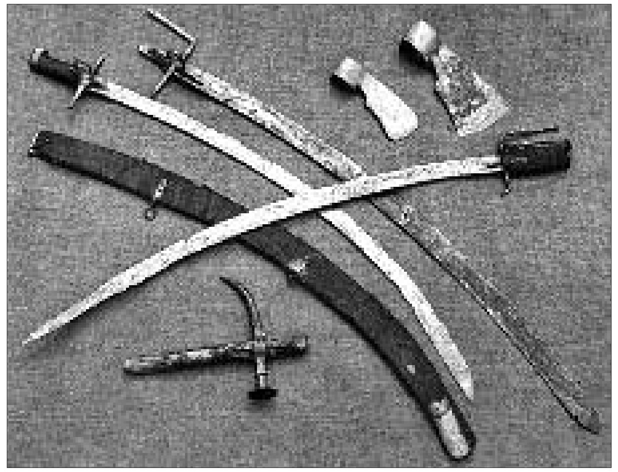
Така боротьба між впливовими землевласниками за Батурин була не випадковою. Як свідчать археологічні матеріали, після спалення фортеці у 1632 р. володарі містечка, особливо Олександр Пісочинський[12], доклали чимало зусиль для реконструкції та посилення фортифікацій оборонного комплексу. Отже, останній був привабливим місцем для володіння та опорного пункту в окрузі.

«У плані Замок нагадував прямокутник із заокругленими кутами, — визначив його параметри фахівець із реконструкції давньоукраїнських фортець Олександр Бондар. — Його розміри складали 100×130 м. Південно-східна частина його мала урвистий край. Із напільного боку він був відділений від плато

валом та ровом. Основу тіла валу за польської доби складали дубові кліті різних розмірів, поставлені у кілька рядів. Верхівка валу була укріплена гостроколом, що одночасно і підпирав основу валу з напільної сторони»[13].

Очевидно, будівництво потужної фортеці продовжувалося після закладання частоколу та первинних оборонних споруд і в наступні десятиліття. Причиною тому була слабкість укріплень, які дали можливість московському війську здолати їх[14] і очистити місто від гарнізону.

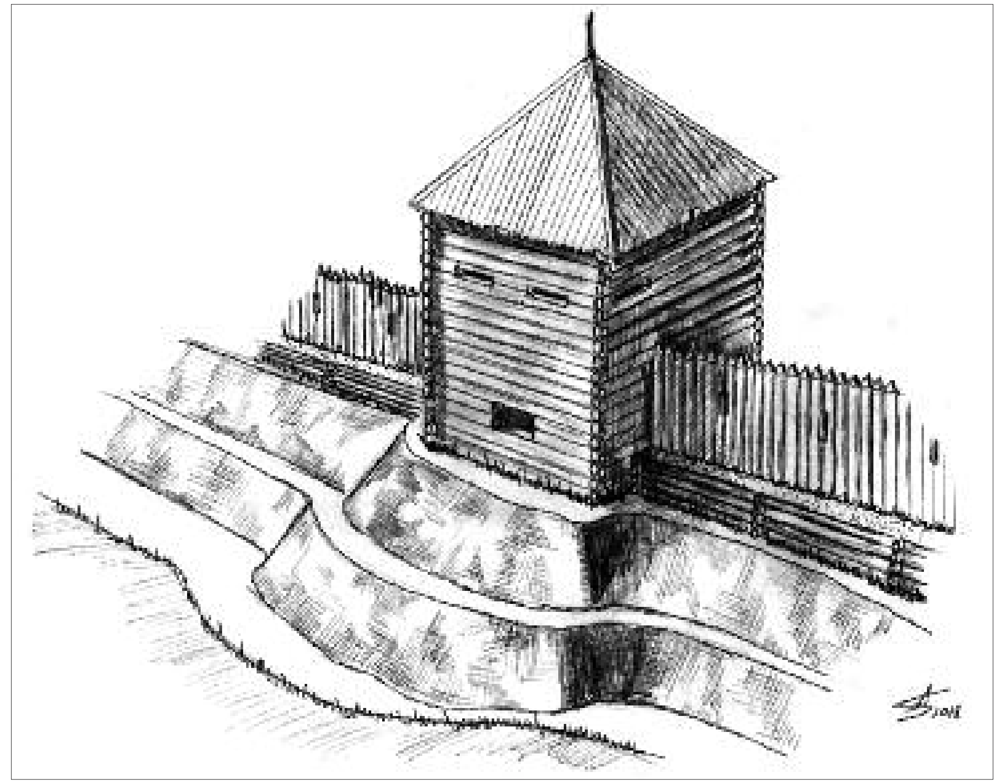
Щоб таке не повторилося знову, господарі краю доклали чимало зусиль, аби належно укріпити вали, частоколи, поглибити рови. Невдовзі фортеця мала розгалужену сітку підземних комунікацій — порохові погреби, схови, вилазки, колодязі.

Топірці, келеп, шаблі, що були на озброєнні козаків

Після 1625 р. маємо ще кілька документальних згадок про місто. У березні 1631 р. Олексій Васильєв повідомляв у Путивлі, що він два роки мешкав у Батурині[15]. «И не ездя в Батурин, поехал в Путивль», — свідчив 31 липня 1631 р. реєстровий козак П. Худий[16]. У 1635 р. згадується батуринський купець козак Іван Сокіл, який їздив торгувати у Рильськ[17]. Невдовзі місто розрослося і вже мало багатьох купців, які шукали вигідної торгівлі. Дванадцять батуринських купців зафіксовані у джерелах 1646 р.[18] Того ж року російський полковий воєвода Микита Одоєвський доповідав-скаржився у Посольський приказ про те, що «черкасы литовского города Батура»[19] перейшли кордон з вином і тютюном, і він їх вислав — повернув назад. У 1644 р., 30 квітня, скарбовий писар Станіслав Ушинський відкрив у Батурині митний пункт для збору податку з торговців[20].

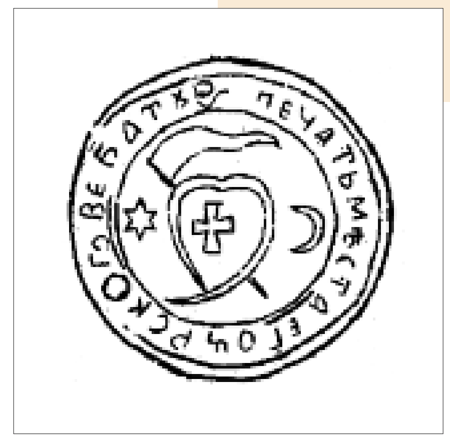
Зберігся опис міста 1654 р. Він свідчить про те, що на Чернігівщині з'явився досить міцний опорний пункт прикордоння: «г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Сем озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон, к озеру сделан город, земляной вал; по обе стороны того валу огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три вороты проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верхов. Около того — ж земляного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города, вверх к озеру, огорожено стоячим острогом; башен по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, ритвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене, 9 пищалей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церков деревяная во имя светит. вел. Николы Чудотворца... Да в том же городе Батурине над озером, на горе сделан панской двор; около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем

Варіант реконструкції укріплень замку в Батурині 1630–1650-х рр. Малюнок Олександра Бондаря

Ніжинський полковник Іван Золотаренко

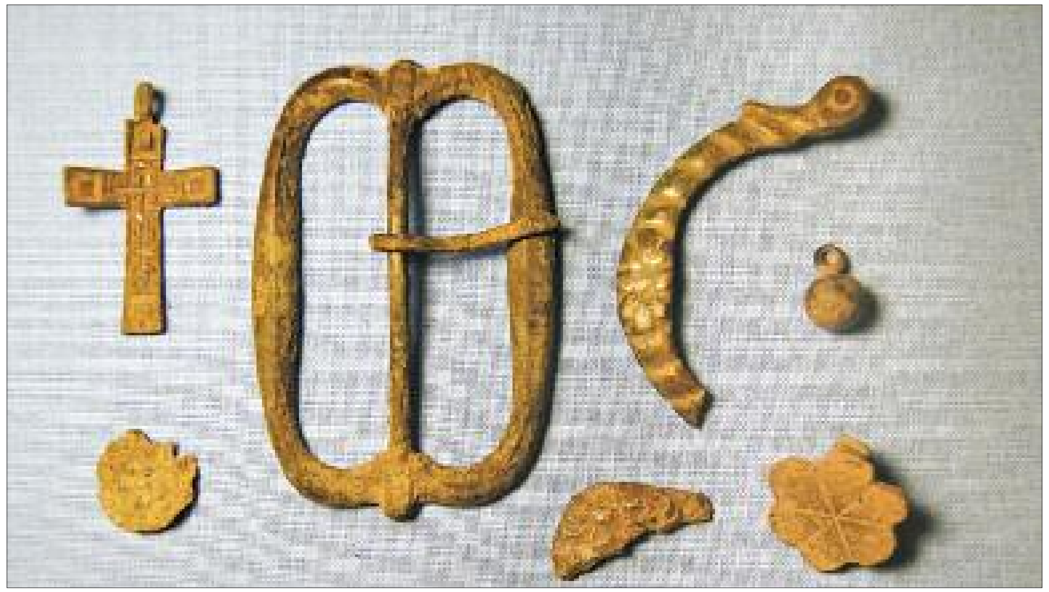
Печатка Батурина

облым; меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротях башня, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом, и сделаны два раза подле тех стен»[21].

Перші поселенці-будівничі Батуринської фортеці прийшли сюди з Правобережної України в надії на краще життя. Вони наважилися на доленосний крок, аби стати вільними, не обтяженими податками, панщиною, визиском дедалі нахабнішої шляхти. Розпорядник лівобережних маєтностей Олександра Пісочинського Матей Стахурський, як й інші осадчі, міг заманити на Присеймів'я сотні родин лише шляхом надання їм права на землю без оплати оброку протягом 14 років. Його наступники вже зваблювали переселенців 30-річним терміном свободи[22]. Дух волі кликав у дорогу найбільш працьовитих та енергійних селян.

Повсталі козаки і селяни у 1648 р. за наказом Богдана Хмельницького напали на шляхту, яка заховалася у Батуринському замку, і перебили її[23].

За реєстром Війська Запорозького 1649 р. Батуринська сотня* входила до Чернігівського полку, у ній налічувалося 99 козаків[24]. Першим відомим сотником був Степан Окша[25]. Водночас чернігівський полковник Мартин Небаба

Хрестик, поясні та портупейні пряжки, ґудзики та накладки, виявлені під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

* О. Лазаревський віднайшов в архівах прізвища деяких батуринських сотників, які обіймали цю посаду в різні часи: Сава Михайлів (1654), Сава Мищуренко (1659), Хома Михайлович Гнилозубенко (1664), Григорій Карпович Коровка-Вольський (1669–1671), Василь Семенович Болдаковський (1673), Ярема Андріїв (1676–1687), Дмитро Нестеренко (1687–1708), Григорій Яковенко (1710), Яків Іванович Долинський (Сучченко) (1713), Федір Данилович Стожок (1713–1732), Іван Григорович Костенецький (1732), Олексій Демидовський (1745–1750), Дмитро Климентович Стожок (1750–1767), Микита Смяловський (1781). Зазначимо, що згадувані істориком сотники Сава Михайлів та Савка Мишуренко — це одна й та сама особа, записана в реєстр московськими та козацькими писарями по-різному. Сучасний історик В. Заруба додав до цього переліку Кирила Зражевського (1659), Івана Бутовича (1675), Івана Фіалковського (1708), Кирила Кулаковського (1746–1763) (Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ : Ліра, 2007. — С. 113–114).

Гетьман Дем'ян Ігнатович (Многогрішний)

Навершя шаблі. XVII ст. Фрагмент шаблі-карабели. XVII–XVIII ст. Турецька шабля з піхвами. XVII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

у деяких документах називається батуринським полковником[26]. У серпні 1649 р. під Збаражем, як зазначав допитуваний козак Білоцерківського полку Хвесько П'ятка, брав участь у боях і Батуринський полк[27]. Батуринським полковником іменував себе і Пилип Уманець у листі від 17 грудня 1661 р.[28] Хоча він у той час був глухівським сотником[29]. Як на нашу думку, у Батуринську сотню, крім козаків Батурина, входили ще й козаки округи (їх разом після бойових втрат у боях у 1654 р. налічувалося 671[30]). А тому за мобілізації кількісно це міг бути полк, тому таку велику сотню у деяких випадках під час військового походу так і називали.

Відомо, що за документами 1654 р. Батуринська сотня стала підпорядковуватися Ніжинському полку[31].

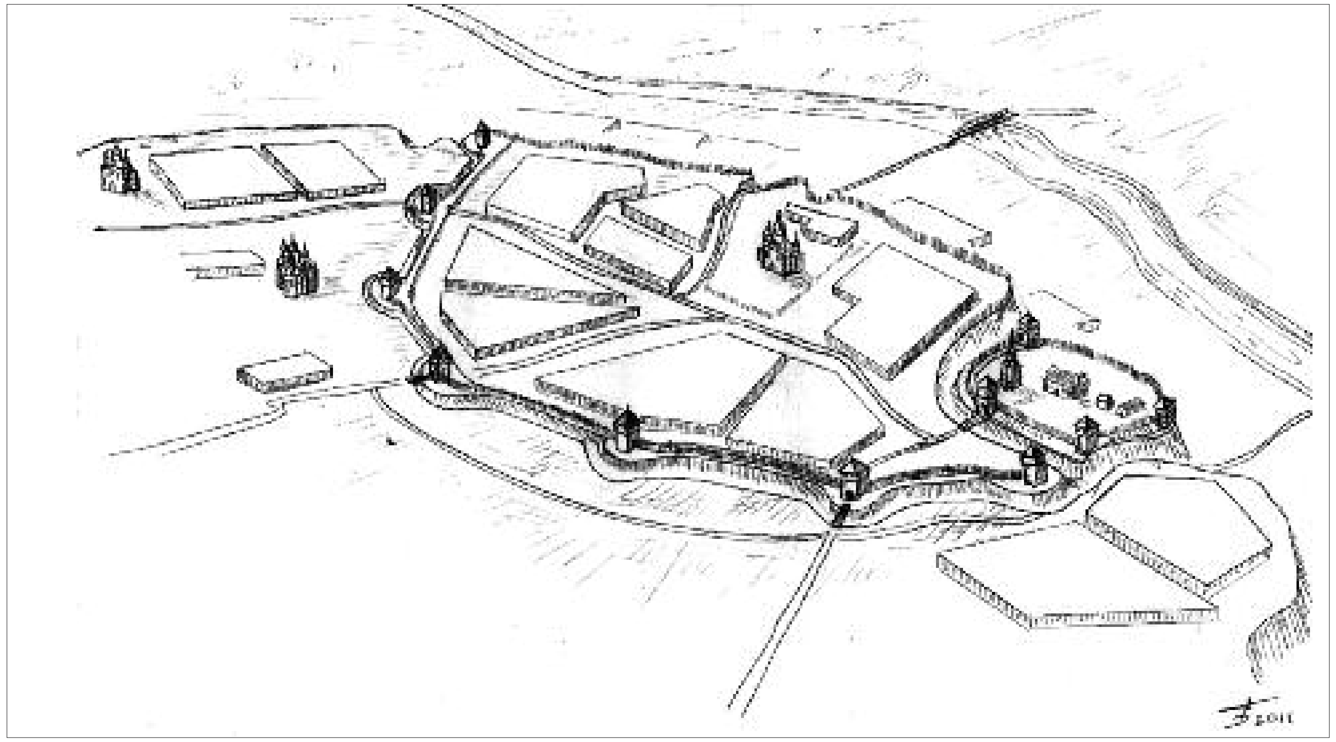
7 лютого 1654 р[32] 1391 мешканець Батурина «и уезду»[33], зокрема 640 козаків, 31 представник старшини, 715 міщан, 4 земських старост і бурмістр, присягнули на вірність Московії[34], яка усвідомлювалася ними як держава-охоронниця православ'я, країна більших вольностей, ніж їх давала Річ Посполита. З «Присяжних книг» 1654 р. довідуємося, що серед підписантів власне батуринцями були 360 козаків і 275 міщан[35].

Пам'ятник «Гетьмани. Молитва за Україну». Скульптори Микола та Богдан Мазури. Майдан Гетьманської слави у Батурині. Фото Андрія Прибєги

Гетьман Іван Самойлович. Воскова фігура. Гетьманський будинок Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Фото Сергія Павленка

Реконструкція загального вигляду центральної частини Батурина станом на початок XVIII ст. Малюнок Олександра Бондаря

Промосковські настрої підсилювалися на терені майбутньої Гетьманщини загарбницько-недолугою політикою польських правителів. Обмеження в правах, вольностях, здійснення релігійної експансії викликали відповідну негативну реакцію, змушували шукати більш надійного захисту.

Північна Московія, розігруючи політичну карту, спекулятивно підігрувала українським перебіжчикам. Державотворча слабкість вітчизняного керівництва, яка постала в ході визвольної боротьби, сприяла процесові добровільного поневолення визволеного від гніту люду сусідньою державою-союзником. Проте, як і полякам, московитам нелегко було завести свої кріпосницькі порядки на новій території, у Батурині зокрема.

Після акту приєднання України до Московії польських володарів Батурина, зокрема, Єжи Оссолінського, магнатів Любомирських, змінюють вітчизняні. Місто-фортеця за проханням наказного гетьмана Івана Золотаренка (він ще мав титул «гетьмана Сіверського»[36]) передається у його користування. Про це йдеться у царській грамоті: «В н[ы]нешнем во 163м году сентября в 20 д[е]н[ь] писал к нам, великому г[о]с[у]д[а]рю, к н[а]ш[е]му ц[а]рскому величеству, ты, гетман наш, в листу своем, что по н[а]ш[е]му, ц[а]рского величества, указу послал ты, гетман н[а]ш, на н[а]шу, ц[а]рского величества, службу нежинского полковника Ивана Золотаренка с ратными людми, и он, Иван, будучи на н[а]шей, ц[а]рского величества, службе нам, великому г[о]с[у]д[а]рю,служил, и против наших, ц[а]рского величества, неприятелей стоял, и городы Гомль и Новый Быхов и иные городы поимали, и под н[а]шею, ц[а]рского величества, высокою рукою учинили. И приезжал он, Иван, к нам, великому г[о]с[у]д[а]рю, к н[а]ш[е]му ц[а]рскому величеству, в Смоленеск, и мы, великий г[о]с[у]д[а]рь, н[а]ше ц[а]рское величество,ему, Ивану, велели видети н[а]ши, ц[а]рского величества, очи и пожаловали ево н[а]ш[и]м, ц[а]рского величества, жалован[ь]ем. Да ево ж, Ивана, пожаловали мы, великий г[о]с[у]д[а]рь, н[а]ше ц[а]рское величество, за его к нам, великому г[о]с[у]д[а]рю, службу, велели ему дати в маятность Батурин со всеми угод[ь]и и селы, к нему належачими»[37].

Німі свідки давньої слави. Початок XX ст. Чернігівський художник Іван Рашевський (1849–1921). Чернігівський художній музей

Але старшина і не жив у ньому, бо того ж року в Батурині виникла страшна пожежа, і тому останньому довелося просити у царя заміну — Борзну та Глухів[38].

Опинившись без традиційного володаря-попечителя, городяни, ймовірно, подбали про запровадження у себе міського самоврядування. Проте Батурин не отримав свого часу грамоти на магдебурзьке право[39]. У джерелах згадується не магістрат, а міська ратуша[40], яка опікувалася торгово-ремісничим населенням. Міська адміністрація дбала про належне пошанування закону громадянами, забезпечувала порядок у населеному пункті, стійко стояла на сторожі інтересів батуринців, у середовищі яких поступово формувалися тверді переконання щодо своїх прав та обов'язків. Дух свободи, волі, незалежності став символом міста на багатоліття. Батуринці мало не позбавили у 1663 р. життя майбутнього гетьмана Івана Брюховецького, який, заїхавши до Батурина, прагнув силою, залякуванням, привернути міщан й козаків на свій бік[41].

Значною віхою у житті Батурина стало підписання у ньому в 1663 р. Батуринських статей між представниками московського уряду та гетьманом Іваном Брюховецьким[42]. Вони підтвердили Березневу угоду 1654 р. з доповненнями: московським поміщикам слід було повертати втікачів-селян, а українським купцям заборонялося завозити в Росію горілку й тютюн. У Батурині, як одному з найбільших міст Гетьманщини, Іван Брюховецький та козаки присягнули царю[43].

У 1664 р. польське військо (20 тисяч річпосполитського, 20 тисяч кримського та 15 тисяч українського[44], 4000 німецьких драгунів, 12 тисяч польських рейтарів, 14 тисяч польсько-німецьких піхотинців, 2000 гусарів[45],) прямуючи на Глухів, вирішило не брати в тривалу облогу Батуринську фортецю[46], у якій перебував значний гетьманський загін козаків. Та й, схоже, укріплення міста було міцнішим за інші фортифікаційні споруди найближчих сотенних містечок (Мена, Сосниця, Нові Млини, Борзна, Короп, Кролевець), які здалися Яну Казимиру без бою[47]. Тож згадане і відлякнуло польських вояків. Воєвода руський Стефан Чернецький 4 січня 1664 р. намагався взяти Батуринську фортецю, та приступ був невдалим[48]. Наступного дня до міста підійшов король Ян II Казимир з основним військом, якому теж не вдалося оволодіти козацькими укріпленнями[49]. В рядах прибульців залога викликала паніку щільним вогнем із фортифікаційних укриттів[50]. Як повідомив літописець, король, «осмотрівши фортецію, же моцна и люду немало военного при гетмані Бруховецком так козацкого, яко теж и московского, бо язика узяли»[51], вирішив не випробувати долю. Його військо повернуло на Короп[52]. На Батуринщині відбулося з'єднання польського війська з козацьким і частинами султана[53]. Під Батурином, за словами А. Поляновського, «й. м. п. хорунжий коронний з Богуном наказним, Війська Запорозького, до короля й. м. прийшов»[54].

Із невдоволенням у Батурині сприйняли у 1666 р. приїзд до міста (як і в інші значні населені пункти, зокрема Гадяч, Полтаву, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів) царських воєвод[55], які розіслали своїх підлеглих для перепису людності та збирання податків. Батуринці за короткий час переконалися у хибності своїх промосковських устремлінь. Воєвода Тимофій Клокачов[56] оселився у Батурині не сам. Збирачів податків охороняв загін московських стрільців. Переписувачі зафіксували як кількість населення, так і суми податків, які воно мало сплачувати: «В городе Батурине по переписным книгам мещанских пахатных людей дворов семдесят два двора. Ремесленых людей тридцать шесть дворов. Промышленных семдесят пять дворов. Торговых людей пятнадцать дворов. Малотчих людей сто шестдесят сем дворов. И всех мещанских и торговых

Оборонний рів Батуринської фортеці. Фото Сергія Павленка

Оборонний рів. Фрагмент. Фото Сергія Павленка

и промышленных и ремесленых и малотчих людей дворов в Батурине триста шестьдесят пять дворов. Людей в них детей и братви и племянников шестьсот семдесят девять человек. У пашенных людей в семидесяти двух дворах тридцать одна лошадь, сто двадцать восмь валов. <…> Да на батуринских же мещан на пахотных людей на семидесят и дву дворах и на двадцати и трех плугах и шести волах положено денежного оброку двадцать три рубли двадцать пять алтын. А на торговых и на промышленных людей на девяносто дворов положено денежных податей тридцать пять рублев тридцать один алтын. На ремесленных людей на тридцать на шесть дворов положено денежных податей двенатцать рублев адин алтын четыре деньги. На малотчих людей на ста шестьдесят и сем дворов положено денежных податей дватцать шесть рублев и два алтына. Да на пашенных уже людей на шедсесят и девять дворов с непашенных с дватцати пяти лошадей положено денежных податей шесть рублев восм алтын две деньги.

Козацький полковник часів Івана Мазепи. Літографія XIX ст.

И всего на Батуринских мещан на пашенных и на торговых и на промышленных и на ремесленных и на молотчих людей на триста и на шедсесят и пять дворов положено денежных податей сто четыре рубли один алтын две деньги»[57].

Зрозуміло, подібні побори вплинули на настрої батуринчан. Коли в Гетьманщині І. Брюховецький підняв повстання проти Москви, мешканці Батурина не побоялися виступити організованою силою проти своїх визискувачів. На початку лютого 1668 р. повсталі козаки знищили у фортеці московську залогу[58]. Воєводу Т. Клокачова вони взяли у полон і відправили у Чигирин[59]. Згодом його віддали татарам[60].

У ті ж дні був убитий у Стародубі стольний князь Гнат Волконський, у Новгороді-Сіверському — Ісак Квашнін. Козаки Лубен, Миргорода, Глухова, Прилук, Гадяча брали під варту своїх воєвод і відправляли їх або в Чигирин, або в Крим[61].

Розлючене військо північного сусіда, помстившись волелюбному народу, спалило ряд українських міст, зокрема Переяслав[62], Ніжин[63], Чернігів[64]. Інші населені пункти (Глухів, Конотоп, Батурин) не зазнали цієї участі тільки завдяки клопотанню тодішнього наказного гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), який, побачивши загрозу рідному краю з боку великої армії, вирішив підкоритися силі «союзника», якому 14 років перед тим козаки багатьох північних міст присягали на вірність.

Після пожежі 1654 р. місто швидко набуло ще презентабельнішого вигляду, ніж мало, бо водночас відбудувалися усі погорільці.

Вулиці оновилися. На них з'явилося чимало красивих і багатих осель. За документами 1666 р. у місті проводилося три велелюдні ярмарки: «Мая в 9 день на память чюдотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на празник Происхождения чеснаго животворящего креста Господня, третя ярмарка бывает октября 26 дня на память великомученика Димитрия Селунского»[65].

Вигідне розташування міста, збудовані у ньому дві великі фортеці вирішили його подальшу долю. У 1669 р. на Глухівській раді старшина разом з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним) обрали нову гетьманську резиденцію — Батурин. Причому він був призначений тимчасовою столицею гетьманату: «А как дасть Бог, что Переяславль придет в свое совершенство прежнее, тогда бьем челом его царскому пресветлому величеству, чтобы жити в Переясловле»[66]. Це пояснювалося тим, що московське військо, жорстоко придушуючи повстання гетьмана «изменника» Івана Брюховецького 1668 р., залишило «Ніжин зац и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени»[67]. Згодом проголошений на Глухівській раді тимчасовий статус Батурина як гетьманської резиденції був скасований життям. При Дем'яні Ігнатовичу розпочинається будівництво-поновлення укріплень. Воно завершується лише через п'ятнадцять років новим гетьманом Іваном Самойловичем[68].

Отримавши за допомогою Москви владу, Дем'ян Ігнатович відразу нажив серйозних опонентів-опозиціонерів у середовищі старшини, яка була невдоволена тим, що «підказаний» царськими вельможами їхній кермanич — незнатного походження, брутальний та малограмотний дяч. Настрої наближених, виявлені у перші місяці після виборів, змусили його ретельніше подбати про власну безпеку.

У гетьманській резиденції невдовзі розміщується компанійський полк[69], в який набирають 1000 козаків для сторожової та поліцейської служби. У травні 1670 р. в Батурин, на прохання гетьмана, який небезпідставно боявся заколоту серед старшини, невдоволеної його правлінням, уведено московських стрільців[70].

Дем'ян Ігнатович, хоча й опирався на ці сили, все ж не став сліпим виконавцем волі північного монарха. Дедалі впевненіше він проводить свою самостійну лінію в окремих питаннях. Позитивним фактом його біографії стає негативна оцінка Андрусівської угоди. Московським послам він дорікнув у своїй гетьманській резиденції: «Цар нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А якщо Київ й інші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі іншого державця»[71].

Гетьманська опозиція, яка писала царю регулярно доноси на Дем'яна Ігнатовича, після вищезгаданих заяв швидко знайшла порозуміння

у впливових колах Москви. У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. у Батурині стався заколот: генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович, полковники — переяславський Дмитрашка Райча, стародубський Петро Рославець та наказний ніжинський Пилип Уманець пробралися таємно в гетьманські покої, зв'язали гетьмана і під конвоєм стрільців вивезли його, прикритого овечою шкурою, в Москву[72].

Так завершилися перші три роки життя нової гетьманської столиці.

У 1677 р. частина старшини вирішила усунути з посади наступного гетьмана — Івана Самойловича. У Москву було відправлено донос про традиційну «измену» українського зверхника.

Стародубський полковник Петро Рославець ніби з цих причин навіть просив у царя забрати з Гетьманщини під його справедливе управління Стародубщину[73].

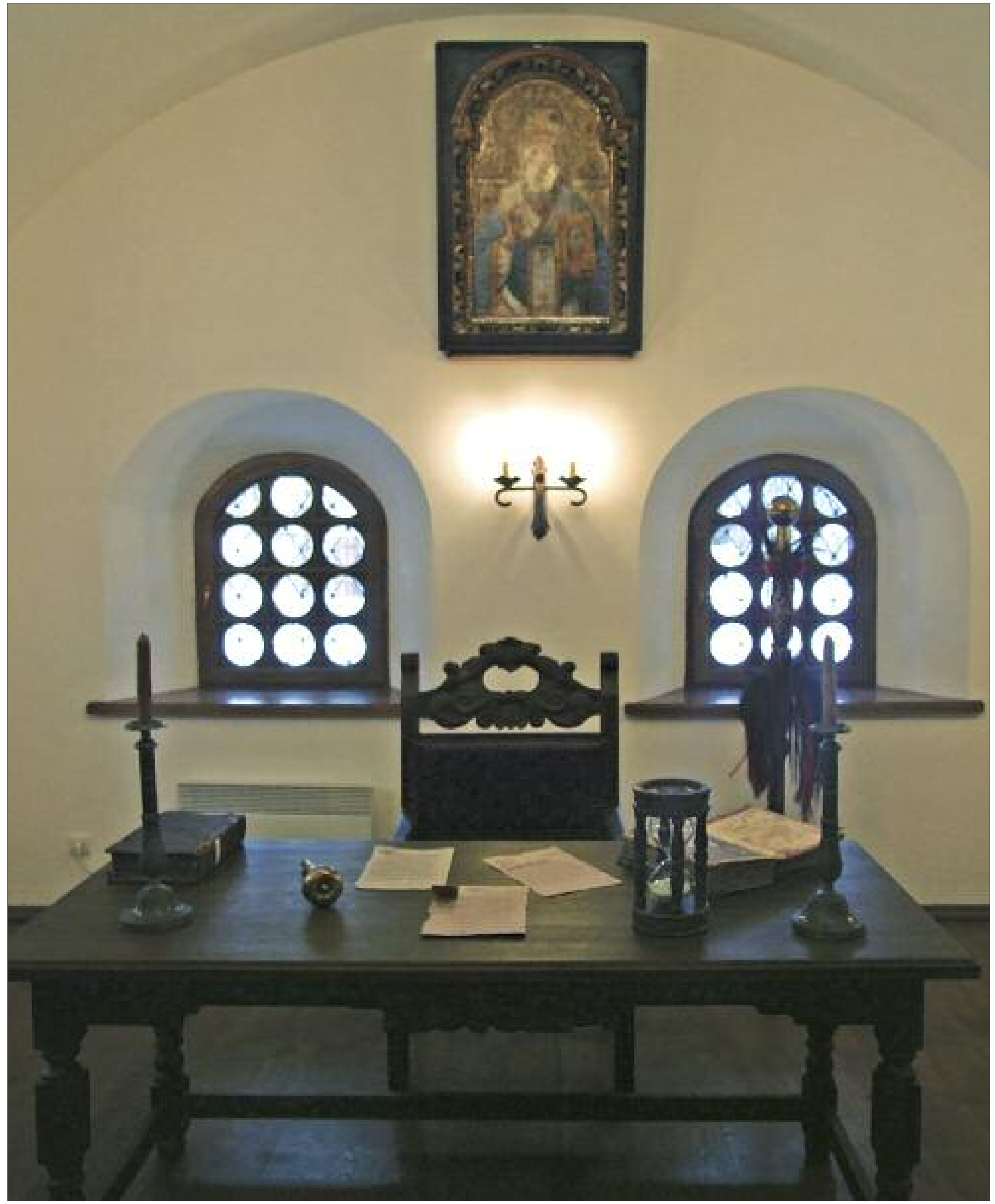
Проте цар не повірив донощикам: Іван Самойлович досить добре проявив себе перед тим у переможних чигиринських походах. 19 вересня 1676 р. на його користь зрікся гетьманства правобережний гетьман Петро Дорошенко[74]. У Батурині ретельно провели слідство кола учасників змови щодо мети наклепницького доносу. Генеральний суд визначив позбавити життя Петра Рославця, ніжинського протопопа Симеона Адамовича, засудити переяславського полковника Родіона Дмитрашко-Райча та прилуцького Лазаря Горленка до тілесного покарання[75]. За милосердним проханням гетьмана вирок було пом'якшено: Петра Рославця та Симеона Адамовича відправили в Москву для наступного заслання до Сибіру, Родіон Дмитрашко-Райч і Лазар Горленко деякий час перебували в тюрмі[76].

Усе ж ці пом'якшені репресивні заходи аж ніяк не вплинули на потаємні змагання у найближчому гетьманському середовищі за керівну булаву. Через десять років, під час невдалого походу козацько-московського війська на Крим, невдоволені гетьманським управлінням старшини, скориставшись зручною нагодою, переконують Москву і зацікавлені політичні сили у «зраді» Івана Самойловича. Цього разу його позбавили гетьманського уряду.

За його гетьманування Батуринську фортецю у 1675 р. істотно оновили: згідно з джерелом, «замок, в котором живет гетман Иван Самойлович, в большой город починивают великого государя ратные люди, стрелцы и казаки»[77].

Особливо статус гетьманської столиці підвищується за правління гетьмана Івана Мазепи. Сюди поспішають іноземні посли, резиденти, паломники. Гетьманська адміністрація влаштовує їм урочисті зустрічі-прийоми. Так, посольство Федора Шакловитого від царя у 1688 р. було прийнято на найвищому рівні. Під час банкету і проголошення тосту Іваном Мазепою в резиденції стріляли з 26 гармат[78].

Новообраному гетьману, як і його попередникам, доводилося з перших днів думати про надійну власну систему захисту — збереження гетьманської

Кабінет гетьмана. Гетьманський будинок.
Фото Сергія Павленка

влади. Утриматися на такій високій посаді було непросто. І не тільки завдяки місцевим зазіханням на булаву. Як довідуємося з допиту Лазаря Шагарова та Афоньки Бочарова[79], їх ще в серпні 1687 р., невдовзі після виборів, послали таємним чином «проведать про новообраного гетмана про Ивана Степановича Мазепу, и об его гетманском поведении, что у него в Батурине делается»[80].

Шпигуни, викриті в резиденції, були відпущені «без задержания», з проїзним листом. Але все це, звичайно, дало повчальний урок гетьману — як далі жити, які суворі реалії його володарювання.

Небезпідставно підозрюючи про можливі майбутні сепаратистські або підступні дії наближених полковників, які, за тих чи інших неприйнятних для них обставин, могли напряму звертатися до Москви (як це раніше трапилося з стародубським полковником Петром Рославцем), Іван Мазепа просить у 1688 р. у царів дозволу «да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть»[81].

Розширення-збільшення наступними роками охоронного війська при гетьмані унеможливлювало здійснення підступного заколоту, применшувало значимість впливових полковників — конкурентів на гетьманську булаву. Регулярні добре навчені бойові підрозділи, підпорядковані лише Івану Мазепі, згодом стають солідною владною противагою в збереженні миру, спокою на Гетьманщині, зручним інструментом у зміцненні позицій гетьмана в стосунках із старшиною та московським урядом. У гетьманській резиденції володар булави для ведення охорони «генеральних» установ, його палацу запровадив службу жолдацької надвірної хоругви у складі 80 осіб[82]. Жолдаки на чолі з отаманом «были в услугах дому их же... которые помесячно приездячи переменою в дворе гетманском варту отбували и до всяких недалеких посилок тут же в городе или в самом дворе одправуемых употребляемы были»[83]. Донос Василя Кочубея, його допит дають підставу міркувати про сердюцький полк Дмитра Чечеля як такий, що був «при боку» гетьмана не тільки у походах, а й у певні часи в Батурині[84]. Олексій Сокирко вважає, що ці сердюки були охоронцями «гетьманських резиденцій — «дворців та столиці»[85].

Іван Мазепа заводить у гетьманській столиці суворі, навіть жорсткі порядки, які сприяють, знову ж таки, утвердженню його влади, авторитету, а зрештою, й стабільності в Україні.

У кінці XVII ст. архітектор Адам Зерникау зробив проект укріплення Батурина[86]. На прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Московії прислали відомого зодчого, «кам'яних споруд художника» Дмитра Аксамитова, який привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для

Реконструкція бою з пострілами гармат (22 січня 2009 р.). Фото Сергія Павленка

новобудови[87]. У 1701 р. у гетьманській столиці очікували з Москви «на строение церкви с тулских ево железных заводов связного железа 1200-т пуд да полосного 300-т пуд»[88].

Все ж з певних причин (постійні військові походи, будівництво Київської фортеці) серйозної реставрації оборонних споруд у гетьманській столиці у подальші роки не відбулося. На початку XVIII ст., як свідчать укладені контракти, в гетьманській столиці інтенсивно будувалися кам'яні хороми для гетьманської старшини та заможних міщан.

При Івані Мазепі Батурин швидко перетворився не тільки на центральне місто гетьманату, а й на столицю духовності, культури. У ньому було п'ять храмів. За документами Бендерської комісії, І. Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного **Троїцького собору**, 4000 золотих — на зведення мурованого **храму Святого Миколи** (у 1708 р. ще був незакінченим), 15 000 золотих — на будівництво **дерев'яних церков Воскресенської** та **Покрови Богородиці**[89].

За пропозицією Київського митрополита Варлаама Ясинського, у 1692 р. у гетьманську столицю в церкву Святої Живоначальної Трійці було поставлено його намісника з особливим статусом — протоієрей «первый по киевской протопоп, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной самодержавцев российских»[90]. Наступного року в Батурині поселився митрополит Никодим[91], грек за походженням. Його стали називати митрополитом батуринським[92]. З 1694 р. він одночасно став будівничим Макошинського монастиря.

Розділ 5
ЗОБРАЖЕННЯ БАТУРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ XVII ст.

За джерелами Бендерської комісії, гетьман Іван Мазепа виділив на закінчення Троїцького собору в Чернігові 10 000 золотих[1]. У 1805 р. на західному підбаннику храму зафарбували напис, який свідчив про фундатора та рік зведення монастирської споруди: «Совершися року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея Великая и Малая и Белыя России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержащу престол архиэпископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщением и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича»[2]. Головному ктитору храму був присвячений намальований при вході праворуч образ Іоанна Предтечі, святого патрона Івана Мазепи. На думку мистецтвознавця Анатолія Адруга, за тодішньою традицією автор малювання міг зобразити гетьмана у вигляді святого[3]. Того ж року після освячення собору (12 травня 1695 р.), правдоподібно 20 липня[4], до нього перенесено з Іллінської церкви чудотворну ікону Іллінської Богоматері. Гетьман профінансував виготовлення для неї срібного кіота. Подякував Івану Мазепі за цей коштовний витвір мистецтва Данило Туптало у книзі «Руно орошенное» (1696). На срібній шаті, що була заввишки 350 сантиметрів та завширшки 158 сантиметрів[5], внизу розміщено герб гетьмана, ознаки його сильної влади: гармати, діжки з порохом, ядра, рушниці, списи, козацькі клейноди. Дослідники припускають, що автором ескізу шати міг бути Лаврентій Крщонович, а виконавцем — один із досвідчених золотарів київського художнього осередку.

Гетьман Іван Мазепа. Берніґерот Мартін. 1706

Але, крім таких промовистих мотивів, на цьому мистецькому витворі привертають увагу й інші деталі. Так, ліворуч гербового зображення розміщено козацький табір, а праворуч герба — фортеця. Вона, на думку, Анатолія Адруга та Ганни Арендар, «могла б собою символізувати західноєвропейське місто, яке діями козаків було врятоване від зруйнування і пограбування кримськими татарами»[6].

Державна печатка Гетьманщини. 1705–1708

Ця гіпотеза має право на існування. Водночас у часовому відрізку 1687–1695 рр. важко знайти значний похід козаків на захист чи визволення саме «західноєвропейського міста». У 1688 р. козаки за липень-серпень збудували Новобогородицьку фортецю. У ній були: «1 двор воеводцкой, 7 дворов гетмана Ивана Степановича и генералной старшины и полковников, 270 изб с сенми; <…> по городу в выводах 17 роскатов пушечных»[7]. 1 серпня у фортеці освятили дерев'яну церкву в ім'я пресвятої Богородиці. Уже перелік дерев'яних новобудов, розкатів (місць для встановлення гармат) засвідчує, що на шаті зображено якусь іншу фортецю. Крім того, маємо описи Києва, Полтави, Чернігова доби правління Івана Мазепи. Тож їх порівняння із контурами фортеці на шаті кіота дає підставу теж говорити про інше місто. Яке? Передусім воно не повинне бути випадковим у Троїцькому соборі. По-друге, вміщення його біля герба мало б символізувати певну значимість для гетьмана. На щастя, маємо пояснення сучасника гетьмана, що саме було зображене у нижній частині шат.

За згадкою канцеляриста Самійла Величка, «гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що **підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів… і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської** (виділення моє. — *Авт.*) (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі»[8]. Отже, з цього випливає, що автор цього твору в нижній частині зобразив Запорозьку Січ та Батуринську фортецю гетьманської столиці?

Аргументи на користь вищесказаного небезпідставні. Козацький табір явно не є похідним. Він обнесений валом, має, крім наметів, ще й у нижній частині дві громадські споруди тривалого користування.

Батуринська фортеця, на перший погляд, є досить грізною, могутньою, і це ніби суперечить тим реконструкціям, що здійснені після археологічних

Шата кіота чернігівської ікони Іллінської Богоматері. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Фото Максима Блакитного

Батуринська фортеця (1695). Фрагмент шати кіота ікони Іллінської Богоматері. Чернігівський історичний музей ім. Василя Тарновського. Фото Сергія Павленка

розкопок. Водночас на зображенні шати є подробиці, які підтверджують результати останніх.

Відомо, що за пропозицією Варлаама Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі поставили особливого протоієрея — намісника київського митрополита — «первый по киевском протопопе, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной»[9]. За документами Бендерської комісії, Іван Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову цієї кам'яної церковної споруди[10]. Трибанний Троїцький собор розміщений ліворуч вгорі зображення Батуринської фортеці. Його контури відповідають відшуканому археологами фундаменту[11]. На шаті бачимо дві бані з хрестами на цитаделі. Очевидно, одна з них належить старій дерев'яній церкві Святого Миколи (Іван Мазепа виділив 4000 золотих на побудову нової кам'яної, але цей проект не встиг реалізувати). А інша — високій дзвіниці, що стояла поряд.

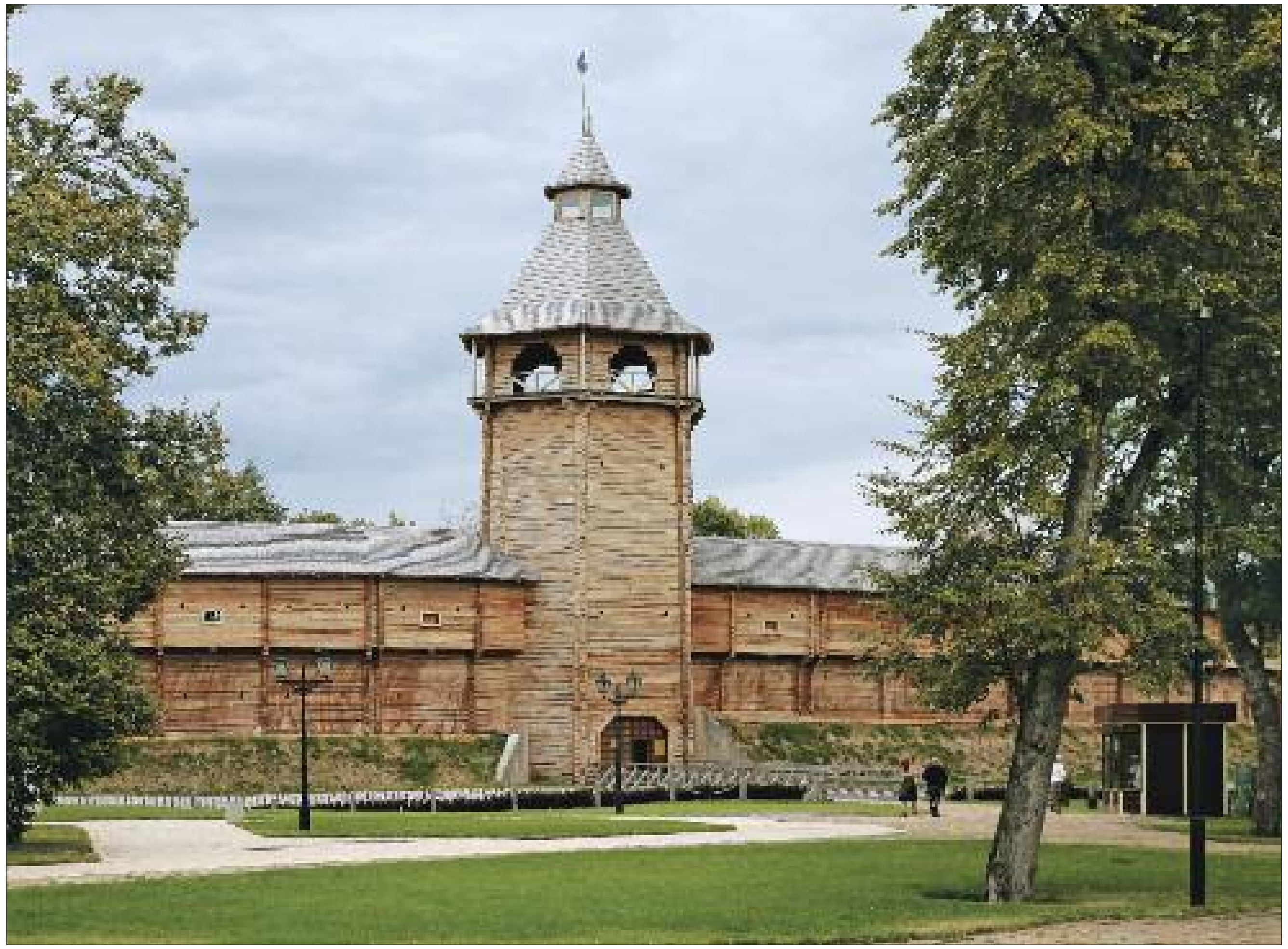
Привертають увагу чотири вежі з прапорами на їхньому верхів'ї. Можливо, у такий спосіб позначалися гетьманські установи. Зазначимо, що у фортеці були гетьманська скарбниця «в полатах каменных»[12], «войсковой каменной малой дом у три полати»[13], палац, де проживав гетьман[14], канцелярія[15].

Крім цього, до цитаделі прилягали три високі кількаярусні вежі. У 1691 р. гетьман повідомляв царям про ветхість башт і про те, що міська стіна в багатьох місцях обвалилася[16]. У 1692 р. він інформував Москву, що «ныне вновь прошлые зимы то четыретысящное число бревен сыскав имеем сего летнего времяни города Батурина башни и где потреба выводы строить неоткладно»[17]. З путивльських лісів на ремонт веж було доставлено близько 1500 м³ колод[18]. Зазначимо, що йдеться про великі масштаби оновлення фортеці. Адже якщо для будівництва двоповерхового будинку 6×8 м потрібно 20,3 м³ дерева[19], то, відповідно, з 4000 колод можна було поставити 74 таких будівлі.

Можливо, на шаті бачимо оновлені оборонні споруди, обмазані глиною. Хоча припускаємо, що у 1692 р. ремонтувалися насамперед башти «Большого города»[20], тобто ті, які стояли на зовнішньому валу фортеці.

Фрагменти кахлів XVII–XVIII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Головна в'їзна чотириярусна вежа Цитаделі Батуринської фортеці. Висота — 28 м. Реконструкція 2008 р. Фото Андрія Прибєги

Цитадель Батуринської фортеці. Реконструкція 2008 р. Фото Віктора Кошмала

На шаті цитадель виглядає як мурований замок. Як відомо, прочанин старець Леонтій у 1700 р. зазначав, що «град Батурин... на горе, красовит, город земляной»[21]. Тобто він побачив вал з дерев'яною стіною, дубовими баштами.

Але водночас маємо й інше авторитетні свідчення. У повідомленні англійського посла Чарльза Вітворта від 17 листопада 1708 р. йшлося про те, що «князь негайно відправив полковника в батуринський замок, обнесений міцною кам'яною стіною»[22]. Зрозуміло, дипломат був далеко від Батурина, тому міг помилитися. Однак маємо ще одне важливе свідчення. Шведський очевидець-історик Георг Нордберг, який брав участь у поході Карла XII, занотував 11 листопада 1708 р. у свої записники про те, що нападаючі «що лише могли, пограбували, а бідних безборонних мешканців повбивали». «З руїн, — констатував свідок злодіяння, — можна припускати, що це було гарне, **з цегли збудоване місто** (виділення моє. — *Авт.*), яке своїми будівлями перевищувало інші міста в Україні»[23].

Батурин. Лубок. XVIII ст.

У вищезгаданому листі царів з Москви 1691 р. фортеця поділена на дві частини — «Большой город» і «замок», тобто «земляной город» та, швидше всього, цитадель з мурованими вежами. Хоч археологічні розкопки практично не дали для цього відповідного матеріалу, слід звернути увагу на реалії XVIII ст. Населення округи після 1708 р. досить часто користується дефіцитною дармовою цеглою для власних потреб, зокрема побудови льохів, печей. Тож немає сумніву, що цей будівельний матеріал виймався навіть з фундаментів (за винятком хіба що церковних). Крім того, у Батурині часів гетьманування Кирила Розумовського та після цегла з руїн цитаделі використовувалася для закладки фундаментів. Саме цим можна пояснити ретельне «зачищення» території фортеці від цегляних решток.

У той же час у кінці XVIII ст. у Батурині розібрали так званий Мазепин стовп (явно кам'яну башту!), з котрого пізніше «одержано декілька тисяч пудів заліза і стільки ж цегли, що було достатньо для побудови церкви»[24]. Зауважимо, що у XVII ст. оборонні вежі ще називали й «стовпами»[25]. Вони зводилися всередині фортеці для спостереження за округою[26]. Володимир Коваленко вважав, що «Мазепин стовп» — дзвіниця собору Живоначальної Трійці[27]. Проте з цим важко погодитися, оскільки навряд чи б церковна споруда отримала б нове ймення. Тим паче, що уцілілі жителі передали б своїм

нащадкам назву цього об'єкта як «дзвіниця». Водночас у джерелах нічого не повідомляється про її залишки як зруйнованої пам'ятки.

Навпроти замку, як показують джерела, стояли старшинські кам'яниці[28], дім для приїжджих «особъ Ихъ Ц(а)рского Пресвѣтлого В(е)л(и)ч(е)ства»[29]. З наступого документа дізнаємося про інші споруди фортеці.

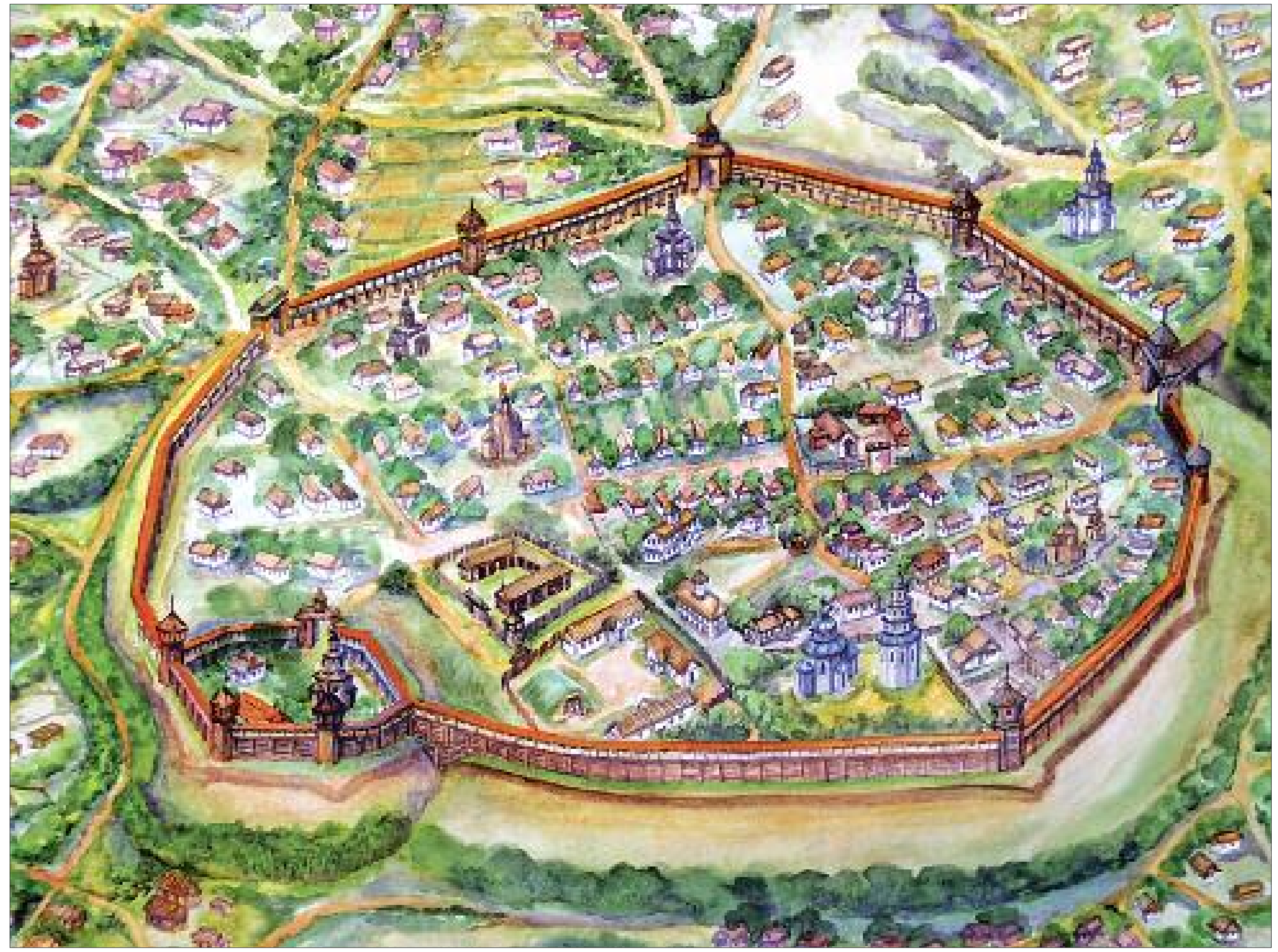
«Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — писав старець Леонтій у своїх записках, — и у градских ворот караулы, московския стрельци на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни; стали нас спрашивать, что за люди, откуда едите, есть ли у вас проезжая грамота? <...> И они повели нас до съезжей избы, и пятисотной принял у нас лист государев и, прочетши, велел нам отвести двор — стоять; и приказал нам дать коням корму»[30].

У фортецях також були порохові погреби, гарматні цехгаузи[31], в'язниці, льодовні, склади для продовольства, фуражу. У Батурині розміщувалася російська залога (чисельністю від 1000 до 2000 стрільців). Відповідно, її персональний склад проживав у спеціальних приміщеннях.

Зрозуміло, муровані вежі на цитаделі — це лише наша версія, яка ще потребує додаткових підтверджень.

Водночас не відкидаємо й іншу версію. Мистецтвознавець Анатолій Адруг, досліджуючи архітектуру фортеці Чернігова, прийшов до висновку, що «укріплення... з дерева вкривались глиною і білились»[32]. Така практика, до речі, була поширеною у ті часи. В оборонних спорудах «стіни взагалі були грубо обліплені глиною, на дві п'яді й більше, для охорони від пожежі»[33]. Дослідження Переяславської фортеці теж підтверджують таке припущення. «Після зведення, стіни й башти обмазувалися глиною та білилися аж до бланкування, — зауважив Олександр Юрченко, — так, що їх зовнішній вигляд справляв враження мурованих укріплень»[34]. Допускаємо, що подібним чином і в Батурині могли як поліпшувати вигляд цитаделі, так і забезпечувати її пожежобезпечність. Можливо, дерев'яні конструкції обкладалися глиняними плитами чи дерном. Бо у Московії, у складі якої перебувала Гетьманщина, практикували й такий захист дерев'яних конструкцій від вогню[35].

В історичній літературі відоме зображення Батуринської фортеці, датоване деякими дослідниками початком XVIII ст.[36] Під час правління Єлизавети Петрівни, яка була одружена з Олексієм Розумовським, зробили «Описание славных и великих и провинциальных городов всероссийской империи... с изображением самих городов в 50 местечках»»[37]. Видавець при цьому зазначав мету своєї роботи: «Буде же известно, яко оные грады и провинции кто присовокупи под Московскую протекцию»[38]. При Катерині II це

Батурин початку XVIII ст. Реконструкція Володимира Коваленка. Художник Сергій Дмитрієнко

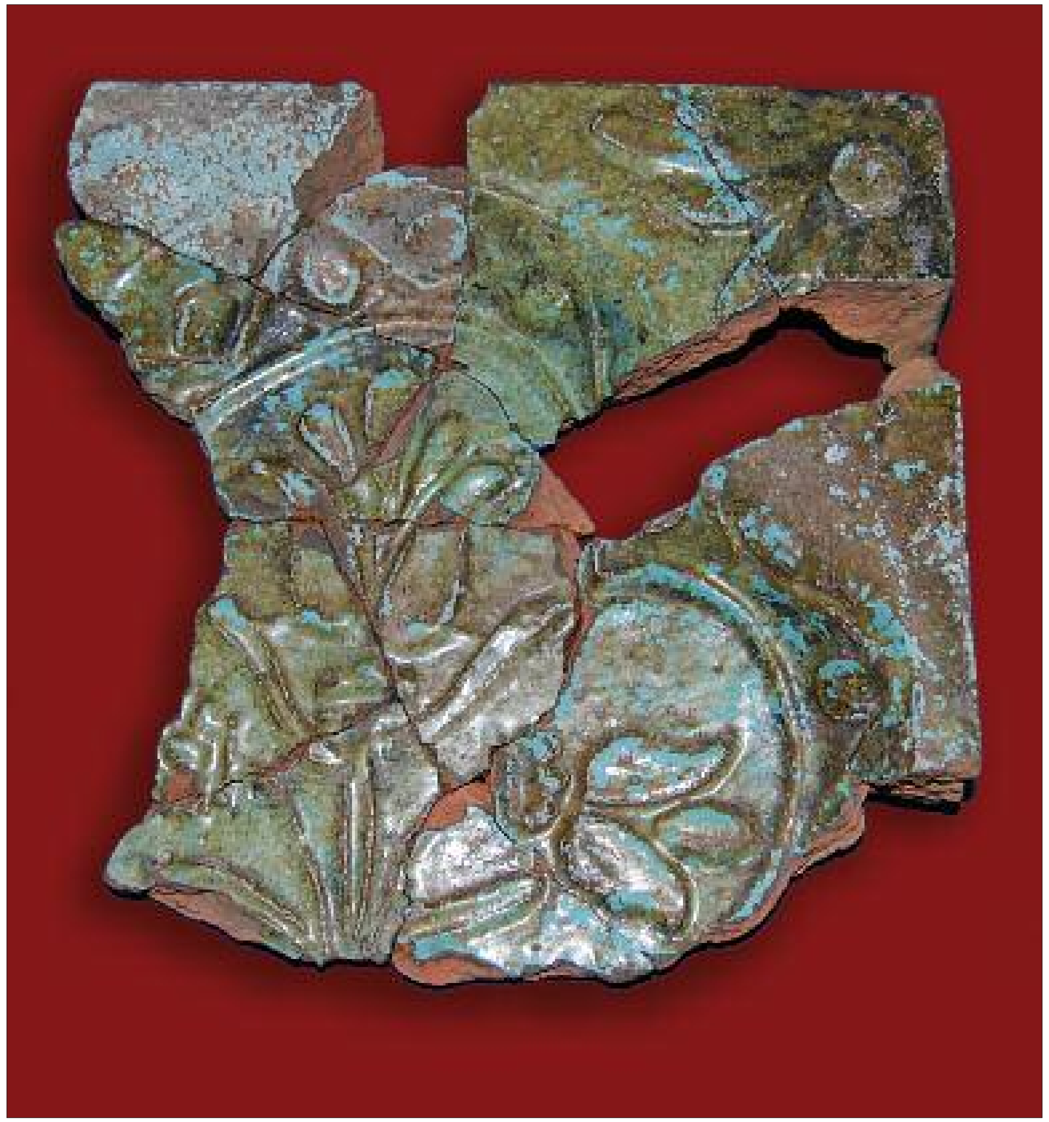
видання повторно перевидається у кінці XVIII ст. із таким підписом колишньої гетьманської столиці: «Град Батурин в стране черкасской в растоянии от Москвы 633 верст»[39]. Завдяки Михайлу Максимовичу в 1850 р. це зображення та подібні лубочні картинки Чернігова, Глухова, Переяслава поширилися в Україні[40]. Пізніше, у XX столітті, їх часто використовують автори, дослідники у публікаціях про вищезгадані міста.

Оскільки у часи правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) колишня гетьманська столиця не мала фортеці й лежала в руїнах, то можна припустити, що автор графічного зображення користувався якимось рисунком давнішого походження. Не виключаємо і таку версію: тоді були започатковані заходи з відродження Батурина, тому гетьман Кирило Розумовський міг уявляти його саме таким. Як би там не було, виконані тоді графічні зображення Чернігова, Глухова дуже приблизні, символічні, схематичні, умовні. До такого висновку дійшов відомий мистецтвознавець Павло Жолтовський[41].

Підпис під зображенням Переяслава несе важливу інформацію про те, що художник фіксував вигляд фортеці та міських споруд не в добу Івана Мазепи: «В Переяславской епархии 20 соборов, церквей 573, монастырей

и пустынь 51»[42]. Адже за правління цього гетьмана розбудова духовних осередків Переяславщини лише розпочиналася: за документами Бендерської комісії, володар булави надав на будівництво та облаштування тут єпископської кафедри «більше ніж 300 000 золотих»[43]. Тільки у 1700 р. у Переяславі зведено Вознесенський собор[44]. Щоправда, підписи, можливо, робилися для пізнішої копії лубочної картинки.

При цьому на графічному зображенні Чернігова контури трибанного Спаського собору не збігаються із його контурами на іконі Єлецької Богоматері (1690-ті). У «Граде Киеве» з усіх будівель розпізнається лише Успенський собор (ліворуч від центральних воріт фортеці). Десь приблизно таким його зображали на гравюрах 1680-х років[45]. Тобто ці міста в «Описании» дещо схематичні, вони дають лише часткове уявлення про головні ознаки населених пунктів.

Кахля печі з кімнати Мотрі в будинку Кочубея. Фото Юрія Ситого

Аналізуючи лубочну картинку «Град Батурин», історики Юрій Ситий[46] та Володимир Коваленко дійшли до висновку, що на ній таки зображено оборонні споруди, церковні приміщення гетьманської столиці, розташування яких вони зафіксували під час археологічних розкопок: «Так, на лубку чітко видно, що стіни „Фортеці“ дійсно були дерев'яними і складалися з вертикально встановлених колод, скріплених ззовні кількома горизонтальними зв'язками <...> Розріз валу „Фортеці“, зроблений в 1997 р. у її південно-східній частині, засвідчив, що насип дійсно був обмежений з обох боків двома рядами частоколу, відстань між якими становила 3,4 м, що відповідає середнім розмірам стін східноєвропейських фортець. Якщо прийняти це припущення, то висота їх мала становити 5,2–5,3 м. Зверху стіни фортеці на малюнку завершує парапет з глухими прямокутними зубцями, без бійниць, уздовж якого, мабуть, з внутрішнього боку проходив бойовий хід. Стрільба з легкої вогнепальної зброї велася, вірогідно, через проміжки між зубцями»[47].

Хрестик XVII–XVIII ст., віднайдений у Батурині. Фото Юрія Ситого

На передньому плані лубка «Град Батурин» — дерев'яний частокіл й три башти. За ними — замкові церкви, будівлі, гострі шпилі веж. Ракурс їх подання відображає, на нашу думку, лише одну оборонну стіну. Хоча їх у цих містах було більше, адже вони мали ще укріплені замки або «Верхний город». Разом з тим деякі будівлі із зображення Батурина з цього опису мають схожість із фортечними спорудами на срібній шаті кіота ікони Іллінської Богоматері. Так, контури Троїцького собору збігаються. На обох зображеннях позначено два церковні приміщення. Є певні подібності й у вигляді будівель гетьманської адміністрації. Вони нагадують муровані кам'яниці.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що відкрите нами зображення Батуринської фортеці на кіоті ікони Іллінської Богоматері дає поштовх для подальших археологічних пошуків певних споруд на території колишньої гетьманської столиці, а також нових розвідок архітекторів та істориків.

Розділ 6
ТАЄМНІ ПІДЗЕМНІ ХОДИ

Батуринська фортеця мала розгалужену мережу підземних ходів. Вона, як і усі значні міста з оборонними спорудами того періоду, будувалася із системою сховів, тунелів. У ній, крім цього, зробили ряд потайних лазів, через які можна було зробити несподіваний напад, вислати розвідників, вістунів. Згідно з Коломацькими статтями 1687 р., у тих українських містах, де стояли московські стрільці, «от воевод и от ратних людей городовая оборона будет, а из города ходит обороняяся вилазками»[1]. Тобто останні мали бути як обов'язковий елемент забезпечення надійного функціонування фортечного комплексу.

Доказів про існування цих підземних фортифікацій Батурина вже назбиралося чимало.

У кінці 1774 р. у колишній гетьманській столиці побував академік Санкт-Петербурзької академії наук Йоган Антон Гюльденштедт[2], який залишив важливе свідчення про побачене і почуте: «На рівній височині, на високому крутому лівому березі Сейму лежить стара, оточена неправильним валом фортеця, що з 1687 по 1708 р. була резиденцією гетьмана Мазепи. З того часу, як, за наказом Петра, фортеця ця була зруйнована в 1708 р., вона досі залишається в запустінні. Посеред неї — цегляна церква, також прийшла у ветхість і розвалилася. У цій же фортеці знаходиться вхід в підземні ходи, які мають 1 сажень ширини, більше 2 саж. висоти і 15 довжини; в кінці поздовжніх ходів є бічні такої ж довжини. Ходи ці, звані місцевими жителями „льохами", викопані в глинистому ґрунті й не обкладені каменем; в минулі неспокійні часи вони слугували для зберігання міського майна»[3].

У XIX ст. був зафіксований один з найбільших провалів ґрунту в центрі містечка. Він стався у 1880-х рр. Генерал Бранденбург, який оглянув його[4], визначив, що це підземний хід.

Великий провал ґрунту стався у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом[5].

У XX ст. теж зафіксовано провали ґрунту, що оголили підземні комунікації минулого.

На розі сучасних вулиць Віктора Ющенка та Кооперативної, поблизу аптеки у 1939–1940 рр. стався великий зсув (спогади Олексія Гонтера, 1928 р. н.)[6].

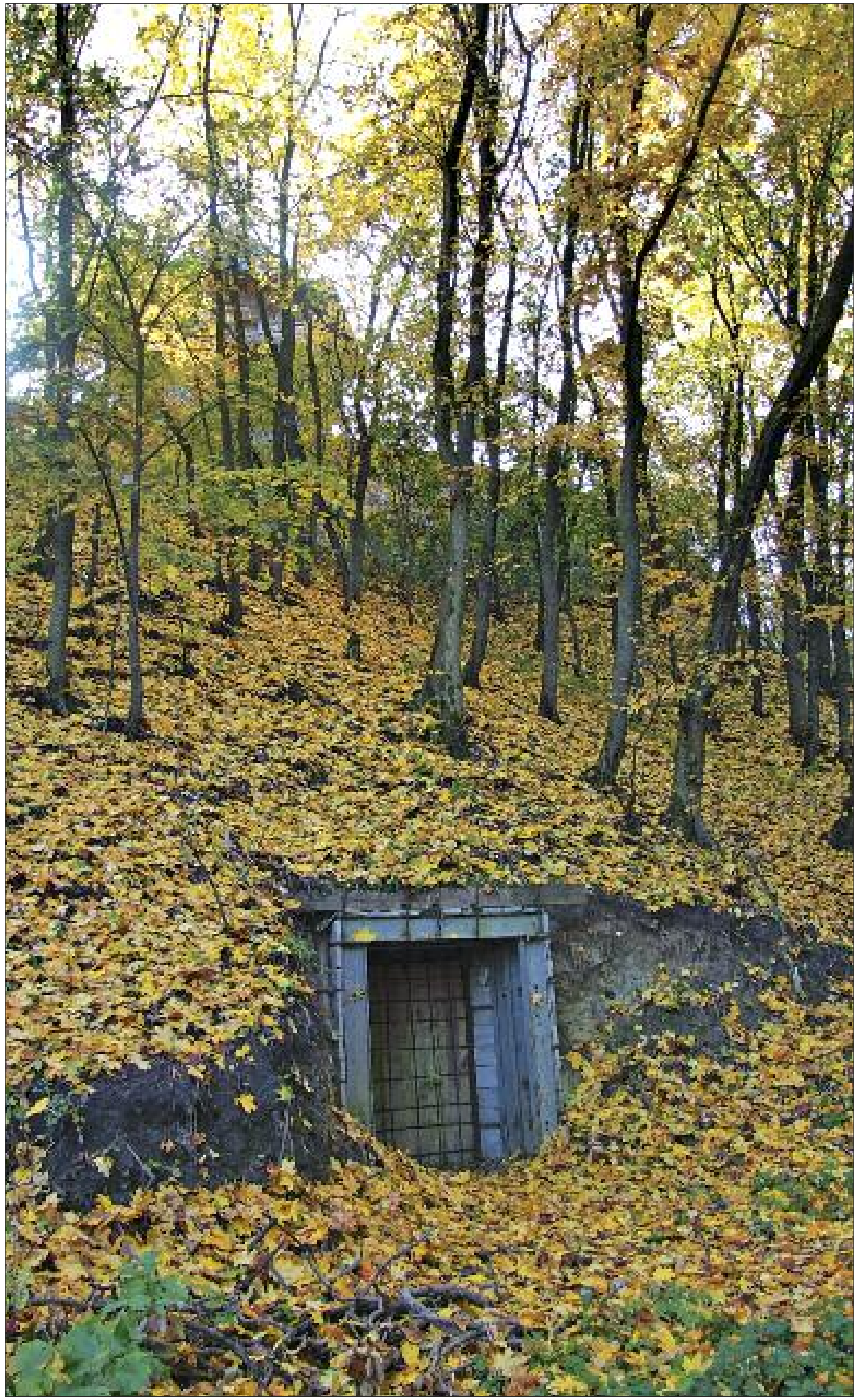
«Місцеві жителі згадують кілька випадків провалів на перехресті сучасних вул. Центральної та Кооперативної, — зазначає у своїй розвідці про батуринські підземелля Наталія Саєнко (Олефіренко). — Кожного разу там утворювалася глибока прірва і було видно підземний хід. Телеграфний стовп, який у 1956 чи 57 році туди потрапив, висів на дротах. Періодично просідає ґрунт і на території Будинку культури. У 1979 р. з північного боку приміщення клубу провалився автомобіль-молоковоз. Зазвичай ці провали-ходи швидко засипали і спеціалісти не мали можливості їх дослідити»[7].

Відомий батуринський краєзнавець Олександр Кодаков (1909–1993) у своєму щоденнику за 23 квітня 1967 р. записав: «Ходил в пещеру-ход, что провалилась... возле дворца культуры в Батурине. Это уже второе, на метров 5 в глубину провалье в подземные хода... в первый раз в апреле сего года, провалилось возле церкви Покровы Богородицы. В него засыпали 5 машин песку... Возле ДК, что я лазил... ход ясно обозначен, вырыт в глине, очевидно, большой в 2 человека рядом по ширине, и высотой — выше человеческого роста. Но ход весь на 10–12 м и дальше снова завал»[8].

Під час будівництва нового будинку на вулиці Самойловича, 5 Микола Червонящий (1922 р. н.) у траншеї під фундамент знайшов великі залізні двері, відкривши які (збивши замок), побачив підземний хід завширшки 1,5 метра, що йшов у бік Кочубеївського саду[9].

Монети XVII ст., віднайдені під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

Таємна вилазка з фортеці, віднайдена під час археологічних розкопок у 2008 р. Фото Сергія Павленка

У квітні 2000 р. в Батурині стався черговий провал ґрунту, на цей раз біля контори сільгоспгосподарства[10]. Фахівці визначили, що біля офісу ПОП «Присеймів'я» просів давньоруський колодязь[11].

Спеціалісти Київського інженерно-будівельного інституту під керівництвом професора Олександра Лебеди у 2005 р. під час реконструкції Будинку культури виявили на його території підземні пустоти[12].

Під час археологічних розкопок 2008 р. на території Батуринської фортеці знайдено хід завширшки 1,2 м, заввишки 2 м[13]. Він починається на Цитаделі та йде глибоко униз до підніжжя гори, на якій стояли фортифікації.

Аналіз цієї інформації дає підстави зробити такі висновки про підземні комунікації Батуринської фортеці.

По-перше, вони були подібними до київських. Дослідники печер, підземних ходів Києво-Печерської лаври теж зробили вагомий внесок у датування спорудження прибудови до храму Святої брами. «Одну з підземних споруд фортифікаційного призначення було виявлено 1959 р. у Троїцькій надбрамній церкві, — інформує про це О. Сіткарьова. — В 1961–1962 рр. ця споруда була розчищена в межах доступності (70 м) і виконана її маркшейдерська зйомка. Підземний хід являє собою склепінчасту галерею, вимурувану з цегли, хід має відгалуження. Головна галерея підземного ходу починається під Троїцькою надбрамною церквою і прямує спочатку на схід, а потім повертає на північний захід, проходить під оборонним муром і за його межею закінчується завалом ґрунту. Вдалося з'ясувати, що за завалом хід має продовження, що прямує в бік арсеналу»[14]. На думку дослідниці й Петра Толочка, галерея мала фортифікаційне призначення та була побудована одночасно зі зведенням оборонного муру навколо монастиря[15]. Хід близько 2 м у висоту й 1 м у ширину, облицьований цеглою XVII ст., розташований на глибині 10 м[16]. Уточнимо, що згідно з планом підземної споруди він починався усередині притвору Троїцької надбрамної церкви.

Зазначимо, що розкопаний у 2008 р. підземний хід виявлений під час риття котловану на місці колишньої церкви. Його знайшли на глибині 7,1 м від сучасної поверхні[17], і він мав практично такі самі розміри, як таємна галерея через оборонний мур Києво-Печерської лаври.

Опис побаченого у зсуві ґрунту (кінець XIX ст.) теж у цьому переконує: «У досить глибокому проваллі видно було три підземні ходи, що сходились в одному місці (там, де був сам провал). Кожний з ходів мав вигляд арки і був старанно викладений цеглою»[18].

По-друге, виявлення у результаті численних провалів підземних ходів у центрі міста, на Гончарівці[19] (резиденція Івана Мазепи) засвідчує їхню розгалужену систему. Очевидно, що таємні заглиблені на 5–10 метрів у землю

Металеві накладки на пояси та пряжка XVII ст., віднайдені під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

Люльки XVII ст., віднайдені під час археологічних розкопок у Батурині. Фото Юрія Ситого

комунікації свого часу готувалися капітально для вирішення проблеми зв'язку обложених захисників Батурина зі світом, для кликання підмоги, виходу залоги з оточення та ін. Дуже ймовірно, що у такий спосіб зв'язувалася Цитадель із резиденцією гетьмана на Гончарівці. Фортеця мала кілька таємних виходів, якими могли скористатися обложені у разі небезпеки. Крім того, підземелля, очевидно, були пристосовані й для зберігання боєприпасів, продовольства, тимчасового перебування люду. Тобто цей, нижній ярус фортеці був необхідним елементом і складовою оборонного комплексу.

Важливим моментом у дослідженні Батуринської фортеці є датування її підземних комунікацій. Зрозуміло, що первинні споруди такого типу з'явилися під час облаштування валу, захисних стін після 1632 р. Археологічне дослідження виявленого у 2008 р. таємного ходу дає підстави локалізувати його появу добою гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) (1669–1672):

«Часом побудови споруди № 24 (відігравала роль таємного ходу до потерни) слід вважати момент перенесення до Батурина гетьманської резиденції. Хід копали з боку Замку в напрямку рову і ґрунт виносили на площадку Замку. Глина частково перекрила більш ранні поховання цвинтаря Воскресенської замкової церкви і була покладена як подушка під гетьманський палац перед його побудовою, засипані усі старі котловани, що передували викопуванню підземного ходу»[20].

Значні доповнення до розгалуження цієї системи підземного містечка зробили гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа, московські полковники

під час реконструкцій, ремонтів фортеці у часи військового напруження, очікування кримсько-турецького наступу.

Негативною реалією розбудови підземних комунікацій стало те, що їхнім фактичним господарем майже чотири десятиліття був гарнізон московитів. Під час правління гетьмана Івана Мазепи у Батуринській фортеці несли охоронну службу 1000 стрільців. Якщо у Чернігівській фортеці в різні роки вартували 100–200 російських солдат і офіцерів, то у гетьманській столиці — у кілька разів більше. А це означає, що для забезпечення їхньої життєдіяльності мала бути створена відповідна службова, житлова інфраструктура (адмінприміщення, казарми, поварні, льодовні, мильні (бані), льохи, конюшні, склади тощо).

Стрілецький голова, підпорядковуючись гетьману, водночас і наглядав за ним як представник царя.

Вирушаючи 24 жовтня 1708 р. з Батурина на зустріч з Карлом XII, Івана Мазепа, скориставшись своїми владними повноваженнями, відправив «батуринського» стрілецького полковника Івана Аннєнкова до Олександра Меншикова, було поставлено відповідне завдання й двом російським полкам, які тоді розмістилися у гетьманській столиці. Згідно з джерелами, вони вийшли з Батурина у напрямку округу Сосниці. Їхнє місце у Батуринській фортеці зайняли 7 сердюцьких і козацьких полків. Думаємо, що протягом 5–6 днів вони поглиблювали рів, лагодили оборонні споруди, облаштовували суворий побут людей, які готувалися до оборони. Звичайно, новий гарнізон прибульців за ці дні міг вивчити верхню інфраструктуру фортеці. Однак не думаємо, що стрільці, тимчасово покидаючи гетьманську столицю, віддали ключі від складів, льохів козакам і тим паче розповіли їм про таємні вилазки, ходи. Та й про останні навряд чи усі вони знали, адже стрільці у гарнізоні періодично змінювалися. Секрети підземного комплексу — це швидше всього була прерогатива командування полку.

У цьому зв'язку узвичаєна версія (поширена автором «Історії Русів») про те, що наказний прилуцький полковник Іван Ніс послав свого підлеглого Соломаху до Олександра Меншикова з інформацією про таємний хід, з одного боку, виглядає правдоподібно, бо через кілька днів після спалення Батурина полковий обозний став полковником. Отже, цар пошанував старшину за серйозну послугу у взятті Батурина. Але, з іншого боку, ця зрозуміла для людей логіка пояснення вивищення полкового обозного не дуже узгоджується з грамотою Петра І від 14 листопада 1708 р. Івану Носу на полковницький уряд. У ній йдеться про вірність старшини царю, його страждання, арешт за свою позицію, але нічого не сказано саме про послугу, надану Олександру Меншикову:

«Концепт. Жалованная грамота полковнику прилуцкому Ивану Носу на чин полковничий. — Наше царское величество пожаловали Прилуцкого полку наказного полковника Ивана Носа за ево к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, верные и усерднорадетелные службы, особливо в нынешнее настоящее время, когда вор и изменник, бывшей гетман Мазепа, забыв страх божий и к нам, великому государю, нашему царскому величеству, при крестном целовании учиненную святую присягу, изменил и отъехал к неприятелю нашему, королю швецкому, съ единомышленики своими, и с которыми и прилуцкой полковник бывшей туда ж отъехал с ним, Мазепою. А ево, наказного полковника Носа, оставил он, вор и изменник Мазепа, в гварнизоне обще с единомышленники ж своими и изменниками, с сердюцким полковником Чечелем [с] казаками того полку Прилуцкого в Батурине, приказал ему, дабы он наших царского величества великоросийских ратных людей в Батурин не пускал и с ними бился. А он, Иван, помня страх божий и обещание свое к нам, великому государю, по верности своей противу наших, царского величества ратных великоросийских людей не бился и там ворами и изменниками выбранными… бит был, окован и посажен… А от генерала нашего, князя Александра Даниловича Меншикова, освобожден и послан в Прилуки, где також к нам, в[еликому] г[осударю], показал свою верную службу, за которые его к нам, в[еликому] г[осударю], вернорадетельные службы пожаловали его, Ивана Носа, велели ему быть в том Прилуцком полку полковником на место помянутого вора и изменника, бывшаго полковника прилуцкого (Горленка), которой вкупе с Мазепою при неприятеле нашем, короле швецком, в учиненной против нас, в[еликого] г[осударя], противности. И того ради мы, великий государь, наше царское величество, напоминаем и указом нашим, царского величества, повелеваем: того Прилуцкого полку полковой старшине ево, Носа, иметь за полковника и всякое послушание ему отдавать надлежит, как полковнику. А прежнего полковника, вора и изменника, Дмитрея Горленка прелестных писем и повелений и речей не слушать, как и вора и изменика… прелести Мазепа пишет они, хотя изменою своєю малоросийской народ поработить в полскую неволю и во унию. А ему, полковнику Ивану Носу, видя к себе нашу царского величества милость, нам, ц[арскому] в[еличеству], служить верно и к неприятелем нашим поиски чинить и всякой вред и ущерб оним приключать тщитись. И для вящей нашего царского величества к нему милости, мы, великий государь, наше царское величество, ему сию нашу, царского величества, жалованную грамоту за нашей, великого государя, печатью дать указали, о чем и подданного нашего гетмана универзал послан. Писана ся наша, великого государя, нашего царского величества, жалованная грамота в Глухове 1708 г. месяца ноября 14 дня, государствования нашего 27 году»[21]. Хоча в інших подібних документах російське командування деталізувало «заслуги» обраних для відзначення чи пошанування.

Підземний хід на Цитаделі, відкритий після рясного дощу в котловані під час будівництва церкви Воскресіння Христового 2 травня 2008 р. Фото Юрія Ситого

Як бачимо з цього документа, старшина у доленосний день вибору не розділяв бажання керівництва фортеці не впускати московитів і дочекатися Івана Мазепу та Карла XII. Можливо, він поділився своїми сумнівами з цього приводу. Можливо, запанікував. Чоловік уже був у дуже похилих літах. Навіть Ф. Протасьєв, царський резидент при гетьманові, у 1713 році відмітив у рапорті, що «Прилуцкой (полковник) — глуп и таков стар, что уже ис памяти выжил»[22]. Останні характеристики доволі красномовні щодо того, чи міг генеральний обозний у такому віці володіти секретами потайних ходів, вилазок Батуринської фортеці.

На наш погляд, сьогодні на основі більш ширшого вивчення джерел є всі підстави для розгляду інших реальних версій проникнення таємним ходом.

Передусім до цього часу істориками оминалася роль стрілецького гарнізону в штурмі 2 листопада 1708 р. Оскільки до 1 листопада між командуванням фортеці й Олександром Меншиковим велися переговори, то російська сторона не вдавалася до радикальних заходів. Але 1 листопада вдень оборонці та прибульці почали з'ясовувати стосунки пострілами з рушниць і гармат.

Оскільки полковник Іван Аннєнков та його підлеглі офіцери добре знали «карту» вилазок, всі вузькі місця оборонних споруд, то їм без великих проблем вдалося вночі відкрити потайні «хвірточки». Їхні стрільці роками жили у фортеці, тому, потрапивши через потаємні ходи до неї, вони і в пітьмі могли швидко зорієнтуватися, добратися у зазначене їм місце і здійняти паніку серед оборонців.

Дослідження підземного ходу в 2008. Фото Володимира Коваленка

Маємо ще одну версію проникнення московитів у фортецю. Долю прикутого до гармати Івана Носа та інших (у такий спосіб були покарані перекладач Стефан Зертис, козак Федір Стожок), очевидно, мав вирішити після свого повернення сам Мазепа з генеральною старшиною. Дмитро Чечель і Фредерік Кенігсек не наважувалися нічого їм заподіяти, не маючи відповідних повноважень. Тому й послали до гетьмана гінця зі звісткою про зраду, але його перехопили драгуни[23]. Якщо взяти до уваги, що пробратися із щільно оточеної фортеці можна було лише таємною вилазкою, то не факт, що після тортур вістун міг детально розповісти про те, як він вибрався із таємного ходу. Зауважимо, що комендант Дмитро Чечель і генеральний гарматний осавул Фредерік Кенігсек здебільшого несли службу «при боці» гетьмана, на Цитаделі. Можливо, вони й не знали «карти» всіх «стрілецьких» вилазок, але про ту, яка йшла від гетьманського будинку чи церкви, ясна річ, мали уявлення. Очевидно, саме з неї намагався вийти з Батурина гонець. Проте «цитадельний» таємний хід, схоже, був не таким довгим, щоб посланець міг без перешкод пробратися за межі міста.

Автор «Історії Русів» повідомляв, що Іван Ніс «вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим старшиною місце, де розташований був полк Прилуцький, і сам Полковник сидітиме на гарматі, закутий ланцюгами, немовби арештант»[24]. На нашу думку, якби Соломаха виконував таку місію, то він би теж у ті дні був всіляко винагороджений (цар та його наближені щедро роздавали посади, маєтності усім, хто їм прислужився у боротьбі з мазепинцями, зокрема, кролевецький козак Федір Стожок* став сотником). Найпевніше Соломаха якраз і був тим посланцем командування до Івана Мазепи. Про його подальшу долю нічого не відомо. Найпевніше, його закатували у Лебедині, як і багатьох спійманих мазепинців. У довідниках старшин відомого дослідника козацьких очільників усіх козацьких полків Володимира Кривошеї жодних відомостей про цю персону немає[25] (з десяток Соломах, значкових товаришів, з різних полків він зафіксував у джерелах переважно лише після 1740 р.[26]). Війтами Прилук в 1717 р. та 1719 р. були Євстафій Мойсеєвич Соломаха, а в 1747–1754 рр. — Євстафій Євстафійович Соломаха[27]. Проте вони не належали до козацького стану і навряд чи брали участь у поході 1708 р.

Під час нічного погрому 2 листопада 1708 р. частина сердюків, козаків (разом до 1000 осіб) врятувалися, найпевніше, завдяки таємному ходу. Вдалося утекти в сусідній Обмачів й полковникові Дмитрові Чечелю. З фортеці він вийшов явно потайною вилазкою, що вела до Сейму («понеже ввесь обмок»), з якого обложені брали воду. Знесилений, комендант столиці ледь добрався до свого свояка. «Однак кум его, — повідомляє Лизогубівський літопис, — в селі Обмочевкі, когда он утікал и забігал верхом обогрітись, понеже ввесь обмок, да заснул на печи, то кум пошел, ознаймил войту и прочим и так взяли его и поймали и отдали великороссиянам»[28]. З показань сердюка Корнія Семененка, якого допитували 11 грудня у Посольській похідній канцелярії, довідуємося, що залишилося після батуринського погрому в «де четырех полках сердюков, чает он, что и трехсот человек не будет»[29].

Дослідник Батурина В. Бондаренко у своїх нотатках писав, що «знаходилися сміливці, що пробували дізнатись, куди ведуть підземні ходи». «Але більше півкілометра вони не проходили, — зауважував він, — оскільки йти було небезпечно: недостача повітря доводила до удушшя і була загроза бути засипаним землею»[30].

Подібні свідчення про розміри, довжину потайних ходів важливі для розуміння, чи могла скористатися мережею підземних комунікацій частина вцілілих захисників міста. Навряд чи можна було їм пробитися з оточеного міста напряму, подолавши рови та оборонні стіни, бо реально корпус О. Меншикова переважав обложених вояк утричі-вчетверо.

* О. Меншиков послав у фортецю рядового козака з Кролевця Федора Стожка з ультиматумом, але його вже не слухали і не відпустили, одразу ж прикували до гармати. У грамоті, даній Меншиковим Ф. Стожку, сказано, що він був «самовидець» жорсткого бою, «ибо при том времени в оной крепости был» і бачив, як «по оным войскам из Батурина из пушек и из ружжа стреляли».

Розділ 7
ГАРМАТНИЙ АРСЕНАЛ

Батуринська фортеця мала суттєвий козир — потужну гетьманську артилерію. У підписаних 6 грудня 1669 р. Глухівських статтях цар «указал медные пушки отдать» козакам і «велел гетману и армате быти в Батурине»[1]. У 1687 р. під час обрання нового гетьмана на Коломаку старшина і все козацьке товариство «били челом, чтоб великіе государи их царское пресвѣтлое величество пожаловали старшину и Войско Запорожское велѣли гетману и арматѣ бит в Батуринѣ»[2]. Згідно із Коломацькими статтями царі вирішили «арматѣ войсковой бит в Батуринѣ»[3]. Важка фортечна артилерія стояла на стінах, баштах. У 1688 р. впливового московського посла у Батуринській фортеці вшановували пострілами із 26 гармат[4]. Інша частина артилерії зберігалася на майданчику «от поля над дорогою Пальчиковскою, на котором бывали за измѣнника Мазепи шопи (сараї. — *Авт.*) для охраненя армат»[5]. Поблизу мазепинської заміської резиденції на Гончарівці стояли «шофи для хороненя палубов (спеціальні тяжкі хури для перевезення кількома кіньми артилерійських боєприпасів[6]. — *Авт.*) и возов»[7]. Похідні ж гармати ще з часів Самойловича утримували між бойовими діями у Коропі[8]. Наглядом за ними, артилерійським спорядженням і боєприпасами займалися козаки Коропської сотні[9]. Міський цех ковалів спеціалізувався на догляді за стволами, лафетами. Цехмістр Хома Наумів у своєму донесенні, згадуючи про добу Мазепи, зазначав, що «місто Короп як належало на артилерию енералную, теды з цеху нашого ковалского короповского по належитости до надлежащою діла артилерийского висилано в Батурин по три и по чтири чоловіка работат и давано им з шофи міской короповской всякого харч и тамо в Батурині с протчиїми ковалями, разних городов будучими, купно надлежащое діло работали»[10]. Пушкарів, гармашів (помічників перших) забезпечували всім необхідним посполиті Риботина, Сохачів, Райгородка, Лукнова[11] та Рождественського[12]. У Риботині, наприклад, «артилерии Генералной» підпорядковувалися 78 дворів[13]. Коні-тягачі випасалися в Біловезькому степу*. Як довідуємося із пізнішого царського документа 1728 р., «город Короп, для содержания артиллерии генеральной, служителей и для строения фурманов и прочих артиллерийских припасов ...его императорское величество повелѣл отдать на артиллерию по-прежнему; и чтоб с онаго города оная артиллерия со всеми к ней принадлежностьми и припасы была всегда в добром порядкѣ и строении, и служители довольствованы жалованием по их обыкновению, и как при прежних гетманах то было, в чем особливо стараться и попечение имѣть генеральному обозному»[14]. З указу імператриці Анни Іоанівни можна дізнатися про те, що Короп «працював» і віддавав свої доходи як на Генеральну військову артилерію, так і на полкову, крім того, «для той от неприятелей обороны и военных походов и для стрельбы в торжественные дни» повинен був «во все полки отпускать» порох[15].

Бронзова мортира. Майстер Карпо Балашевич. 1698 р. Воєнно-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург). Фото Олега Мальченка

Коропська сотня у своїй фортеці, загальна довжина валів якої становила 744 сажні[16], мала спеціальні приміщення для зберігання гарматного арсеналу. Для цієї мети навіть пристосували збудовану в середині XVII ст. муровану Іллінську церкву з бійницями, стіни якої виклали товщиною у два метри[17]. Фахівці вважають, що внутрішні церковні приміщення її «були мало пристосовані для церковних обрядів»[18] і, напевне, використовувалися для зберігання ядер, пороху. Дослідники архітектури також припускають, що Іллінська церква раніше використовувалася як башта-донжон Коропської фортеці[19].

Коропські козаки-гармаші забезпечували гетьманське військо гарматами, возами, кіньми, волами під час походів. Не можемо погодитися з думкою Олега Мальченка про те, що «артилерія все-таки була більше „клейнодом і оздобою" Війська Запорозького, ніж проявом його справжньої воєнної сили»[20], вона «завжди мала другорядне значення»[21]. Так, відомо, що у 1695 р. під час оточення Казикермена Іван Мазепа наказав обставити фортецю кримчан плетеними кошиками із землею, на них були встановлені мортири та

* Мабуть, біля села Біловежі Перші та Біловежі Другі Бахмацького району.

Іллінська церква. Середина XVII ст. Фото Сергія Павленка

гармати[22]. Завдяки цьому усі наступні п'ять днів обложені піддавалися нищівному артилерійському обстрілу. Був виведений із ладу гарматний арсенал оборонців. Практично всі казикерменські гармаші загинули[23]. Іван Мазепа, бачачи, що ядра навіть важких гармат не можуть зруйнувати міцні мури, наказав, як писав літописець Самійло Величко, «війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів, і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто». Усе це, новий гарматний обстріл з висоти примусили обложених здатися. З листа Санта Кроче, папського нунція в Польщі, до кардинала Спади, державного секретаря, від 12 квітня 1695 р. довідуємося, що у вищезгаданий похід на кримські фортеці козаки мали взяти «вісімдесят гармат артилерії, сто п'ятдесят мортир»[24]. Автор кореспонденції при цьому зазначав, що його кореспондент «бачив це на власні очі», бо він «перебуває у козацького гетьмана Мазепи і, припускається, має доступ до кожного його секрету»[25].

Джерела повідомляють про вихід генеральної артилерії з Батурина у похід з козацьким військом у 1691 р. та 12 червня 1705 р.[26]

Додамо до цього, що Іван Мазепа впродовж 1657 р. навчався у Віллєма Вегеваарда у голландському місті Девентері артилерійської справи. Набуті у ті роки знання вплинули на пріоритети у розбудові збройних сил Гетьманщини, коли він став володарем булави. У 1690-х рр. керманич України піклувався про збільшення у Батурині й полкових містах артилерії, ефективне її застосування.

У гетьманській резиденції «арматними» справами відала найсерйознішим і найсуворішим чином канцелярія Генеральної військової артилерії. Вона тримала під контролем ливарні, порохові та кінні заводи[27]. Батурин мав великі запаси пороху, бо Гетьманщина була одним з основних його постачальників царського війська. Згідно з джерелами, наприклад, у 1703 р. за наказом Петра I порохові заводи України мали дати для армії дві тисячі пудів пороху[28].

Вся артилерія Гетьманщини (генеральна, полкова та сотенна) була у підпорядкуванні генерального обозного. Його обов'язки з 1687 р. до 1702 р. виконував Василь Дунін-Борковський[29]. Після його смерті цю посаду

Вікна-бійниці Іллінської церкви. Фото Сергія Павленка

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський.

Цей генеральний старшина відповідав за гетьманську артилерію, з джерел відомо про його приїзд у січні 1698 р. у Короп з гетьманом, В. Кочубеєм та Ю. Лизогубом. Рід Борковських, очевидно, датського походження. В універсалі Івана Самойловича від 28 червня 1672 р. говориться, що Василь Касперович Борковський (в універсалах він називався без родової назви «Дунін». – Авт.) *«з дитинства літ при отвазі и ущербку здоровя своего вік свой провадячи... немало навалних и прикрых отправлял экспедиций». У 1668 р., після невдалого повстання І. Брюховецького, він опинився у команді гетьмана П. Дорошенка, від якого отримує уряд вибельського сотника. Ставши чернігівським полковником, В. Дунін-Борковський отримав від І. Самойловича на ранг 28 червня 1672 р. у Понорницькій сотні села Авдіївку, Казилівку та Холми, а також Бобровицю під Черніговом і підтвердження на село Борківку у Березнянській сотні.*

За життя В. Дунін-Борковський відзначився не тільки щедрими пожертвами на храми, монастирі. Полковник разом з полчанами брав участь в обох Чигиринських походах та інших воєнних акціях. У 1685 р. на чолі Чернігівського полку І. Самойлович поставив свого сина Григорія. В. Борковський же отримав ранг генерального обозного.

У 1687 р., під час Першого Кримського походу, старшини вирішили змістити гетьмана. Як головний претендент на гетьманську булаву, генеральний обозний, здається, мав потрапити до числа тих, кого І. Мазепа не бажав би бачити у своєму уряді. І все ж В. Борковський залишився на відповідальній посаді другої людини в Гетьманщині до дня своєї смерті у 1702 р. Як нам видається, п'ятнадцятирічна співпраця І. Мазепи та генерального обозного ґрунтувалася на засадах довіри, дружби, взаємного інтересу. Після смерті В. Борковського І. Мазепа турботливо і уважно розглянув усі звернення вдови. За ними Марії Борковській видано низку універсалів. Образ побожного фундатора чернігівських храмів, впливового українського діяча кінця XVII ст. завдяки хворобливій фантазії деяких чернігівських аматорів-літераторів і газетярів у середині та кінці XIX ст. потьмарений вигаданою легендою про Борковського як упиря. Проте ще і через 15 років після смерті В. Борковського (4 березня 1702 р.) в Успенському храмі поновлювали надгробок з великою віршованою епітафією, в якій зазначається, що ктитор-небіжчик «всегда царям и вождям служаше без лести», а тому його проводили в останню путь архієпископ Іоан Максимович «и ввесь чин священный».

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський. Кінець XVII — початок XVIII ст. Невідомий художник. Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана

обійняв Іван Ломиковський[30]. Він* мав рудню («завод немалый, и хоромное строение… и работничьи дворы, и кузни построены»[31]), яка була однією з головних з постачання ливарень високоякісним металом для виробництва гармат. У 1708 р. гетьман надав дозвіл старшині на річці Туросні у Топальській сотні «греблю засипати, млыни и рудню построити, рудников поселити и на пречечоных месцах две слободки осадити»[32]. І. Мазепа у своєму розпорядженні теж мав дві рудні (на р. Івоті та біля села Карпович)[33]. Багато таких мали родини Полуботків, Лизогубів[34].

Безпосередньо керував службою Генеральної військової артилерії генеральний гарматний осавул.

Орієнтовно на початку 1700-х рр. на цю посаду був призначений фахівець-гармаш Фрідріх Кенігсек, німець із Пруссії. Відомо, що у 1702 р. в оточенні Петра I з'явився саксонський посланник Кенігсек, який згодом вступив на службу до царя. Він трагічно загинув у квітні 1703 р. Очевидно, останній був братом Ф. Кенігсека. Шукач в Україні кращої долі прийняв православ'я .

* Свій перший політичний гарт майбутній генеральний обозний, фактично друга людина у гетьманаті Івана Мазепи, отримав у молодому віці. Як виходець з Волині (у його заповіті згадується батько, похований у Дубні) він потрапив у сферу впливу ханенківців, які відстоювали інтереси України здебільшого на півночі Правобережжя. Під час завершення кар'єри гетьмана Михайла Ханенка у 1674 р. двадцятидев'ятирічний Іван Ломиковський служив у нього генеральним писарем . Мирний перехід Михайла Ханенка на бік Івана Самойловича означив подальшу долю Івана Ломиковського: він оселився у Батурині, потрапив у коло дворян гетьмана. У січні 1679 р. Василь Кочубей писав з гетьманської столиці полковнику Іллі Новицькому, що «же е.м. пана Ломиковского акт весельный за тыждень от 26 генваря, в неділю близко пришлую мает быти». Тоді одружився він у Чернігові з Марією Карпівною Мокрієвич, дочкою Карпа Івановича Мокрієвича — генерального писаря при гетьмані Дем'яні Ігнатовичу (Многогрішному). 18 серпня 1680 р. І. Ломиковський отримав згідно з гетьманським універсалом «у власть и завідование с. Вишенки до ласки нашей войсковой, отколь мает быти ему… всякая услуга и выгода». Проте у 1680–1681 рр. і, мабуть, пізніше проживав з сім'єю без уряду в Глухові. Уже з перших тижнів правління Мазепи ханенківський генеральний писар потрапив у орбіту інтересів керманича України. У нових обставинах здібний старшина швидко піднявся щаблями військово-урядової кар'єри. Спочатку він повертається до Батурина «двораком». У 1688 р. вже як один із гетьманської знаті довірник Мазепи бере участь у зустрічі московського посольства. Після призначення у березні 1689 р. М. Миклашевського генеральним осавулом І. Ломиковський займає його попередню посаду генерального хорунжого. Можливо, між першим і другим зав'язалася дружба ще в Глухові, де обидва проживали. У грудні 1696 р. М. Миклашевський дарує синові І. Ломиковського, мабуть, своєму хрещенику, куплений млин на річці Смяч. Нового висуванця, який невдовзі за клопотами з Батурина отримав від царів звання стольника, гетьман у від'їзді української старшини до Москви в серпні 1689 р. не бере із собою. Залишення генерального хорунжого «на господарстві» у гетьманській столиці дає підставу зробити висновок про те, що його надійність не викликала сумнівів у гетьмана. Знайомство І. Мазепи та І. Ломиковського, схоже, відбулося ще за часів їх писарства у П. Дорошенка та М. Ханенка. У 1692 р. І. Ломиковський стає генеральним осавулом. Гетьман надає йому в рангові володіння, крім Верби, села Парафіївку, Лави, Тополь, Внуковичі та містечко Понорницю. Статки генерального урядовця побільшали, і частину з них він витрачає для облаштування Михайлівської церкви у Понорниці. У ній довго зберігалося Євангеліє (1688 р. видання), яке, як записано у ньому, «дал Е.Ц.В. войска Запорозского асаул енеральный Іоанн Ломиковский року 1696» . Його ж «старанням» храм отримав срібний потир.
Якщо за правління І. Самойловича завдяки одруженню І. Ломиковський міг придбати два «пляци» у Батурині (1679), земельний наділ у бахмацького жителя Мартина Юхименка (1681), то за І. Мазепи — «пляц» з будинком і садком у переяславського полковника І. Лисенка (1691), ще один «пляц» у гетьманській столиці (1692), землі у бахмацького осавула Якима Басаня (1693), млин у шептаківського сотника Марка Тимофійовича (1696), двір і «пляц» у Києві (1698). Важлива і така деталь. Як дізнаємося з опису Батурина 1726 р., «в городі, в замку, бывал третий двор Ломиковского, на котором был гомель каменной». Після 1708 р. з цегли його будинку міщанин Клименко зробив світлицю, а Кочубеїха «строила себі будинки». Отже, розміщення помешкання у фортеці, а також великі розміри будівлі вказують на провідне становище наближеного до Мазепи у гетьманській столиці. Після смерті у 1702 р. генерального обозного В. Дуніна-Борковського не випадково гетьман на відповідальну посаду фактичного свого заступника призначає Івана Ломиковського. Василь Кочубей, згадуючи крамольні думки І. Мазепи за 1706 р. про те, «як бы нам безпечность в цілости нашой в потомнии часы учинити, так для себе, яко и для тих, которие по нас будут», наводить красномовні слова генерального обозного, сказані при цьому: «Куды, де, Его Милость, Добродій, туда и нам треба». І. Ломиковський не приховував у найближчому оточенні Мазепи свої антимосковські погляди. Він був автором присяги, яку давали гетьман, полковники, запевняючи одне одного у вірності та незрадливості у боротьбі за українську справу. Коли оточення І. Мазепи почало нарікати, що він зволікає з початком антимосковського повстання, гетьман сказав П. Орлику: «Знаю я, что не хто инший тое переговоривает, токмо тот чорт лысый Ломіковский». Саме генеральному обозному І. Мазепа доручав найвідповідальніші місії: відрядив до московців бути присутнім на допитах Кочубея та Іскри (аби знати їхні свідчення), послав повідомляти Карла XII про виступ гетьманців проти Московії. 20 листопада 1708 р. Олексій Дашков радив Г. Головкіну «еще же постаратца, как возможно, чтоб от Мазепы оторвать Орлика и Ламиковского, понеже без них Мазепа факции делать не может». Генеральний обозний не залишив у скрутні хвилини гетьмана, коли програш мазепинців був очевидний. І після смерті патрона він залишався на попередній посаді. Його здоров'я теж було підірване. У березні 1711 р. в Яссах І. Ломиковський склав заповіт. Оскільки у ньому автор зауважує, що «течение жития моего спішит терміну», то можна припустити, що через деякий час того ж 1711 р. він помер.

Гармата «Лев». Російський державний історико-культурний музей-заповідник «Московський Кремль» (Москва). Фото Віри Назарової

Гармата «Лев». Герб Івана Мазепи на стволі. Фото Віри Назарової

У Сиволожі, поблизу Батурина, йому було надано маєток. Крім того, у матеріалах генерального слідства маєтностей Ніжинського полку згадувався «в селѣ Хвастовцях хутор енералной артилерии асаула, измѣнника Фридрика»[35]. Свідками професіоналізму німецького інженера-артилериста Ф. Кенігсека вперше стали учасники облоги Бихівської фортеці у вересні 1702 р. Як повідомлялося у донесенні Михайла Миклашевського Івану Мазепі від 30 вересня 1702 р., «за присланием… господского велможности Вашей инженера господина Фридерика многое строение Быховское в разорение превратилось, устрашась все, перво господин Белезюкевич подкоморий парнавский лист свой, которой велможности вашей посылаю, выслал из крепости в шанцы, потом от француза губернатора Старобыховскаго воинства и всех мещан быховских г-н Зенкевич подчаший слонгемский выехал именем всех граждан, желая чтоб заступлением вельможности вашей к великому государю… крепкий город Быхов всеконечно отсель пребывал во владении короля». Тобто завдяки гетьманській артилерії сапежинські прихильники Карла XII здалися. Ядра, спрямовані Ф. Кенігсеком у фортецю, наробили там переполоху. З того ж донесення довідуємося, що «сам господин Билюзикевич, не надеясь на поляков, желает склонится под оборону велможности вашей, который сими времены зело есть болен, когда из галанки от прилуцких

Гармата «Лев». Ствол. Фото Віри Назарової

шанцов пушечное ядро в полатах Сапежинских стену проломив г-на Билизюкевича во оных будучаго кирпичем ушибло»[36]. Як показує свідчення на допиті канцеляриста Олександра Дубяги, педантичний німецький фахівець суворо дотримувався військових артикулів. Через те Ф. Кенігсек не випустив канцеляриста 27 жовтня 1708 р увечері із замку, «хотя он и просился с принуждением… обявлял ему на сие артикулы иноземские, что по ночах из крепостей никого пускать не надлежит»[37]. У підпорядкуванні осавула генеральної артилерії були хорунжий, писар, канцеляристи[38] (у Батурині розміщувалася канцелярія Генеральної військової артилерії). Якщо врахувати, що «на послузі при гарматі» працювало по 80 пушкарів, гармашів, довбишів, цирульників, стадників, коновалів[39], то можна припустити їх значний кількісний склад.

У джерелах за 1708 р. згадується ще один гарматний осавул Петро Корецький[40], який водночас був управителем маєтностей генерального обозного І. Ломиковського. Тобто, швидше за все, цей старшина більше відповідав за вузький напрям діяльності, пов'язаний з різними аспектами забезпечення функціонування «арматних» підрозділів.

Гарматними справами, «арматним бидлом» (кіньми, волами. — *Авт.*) займалися також відповідної спеціалізації ремісники, майстри (слюсарі,

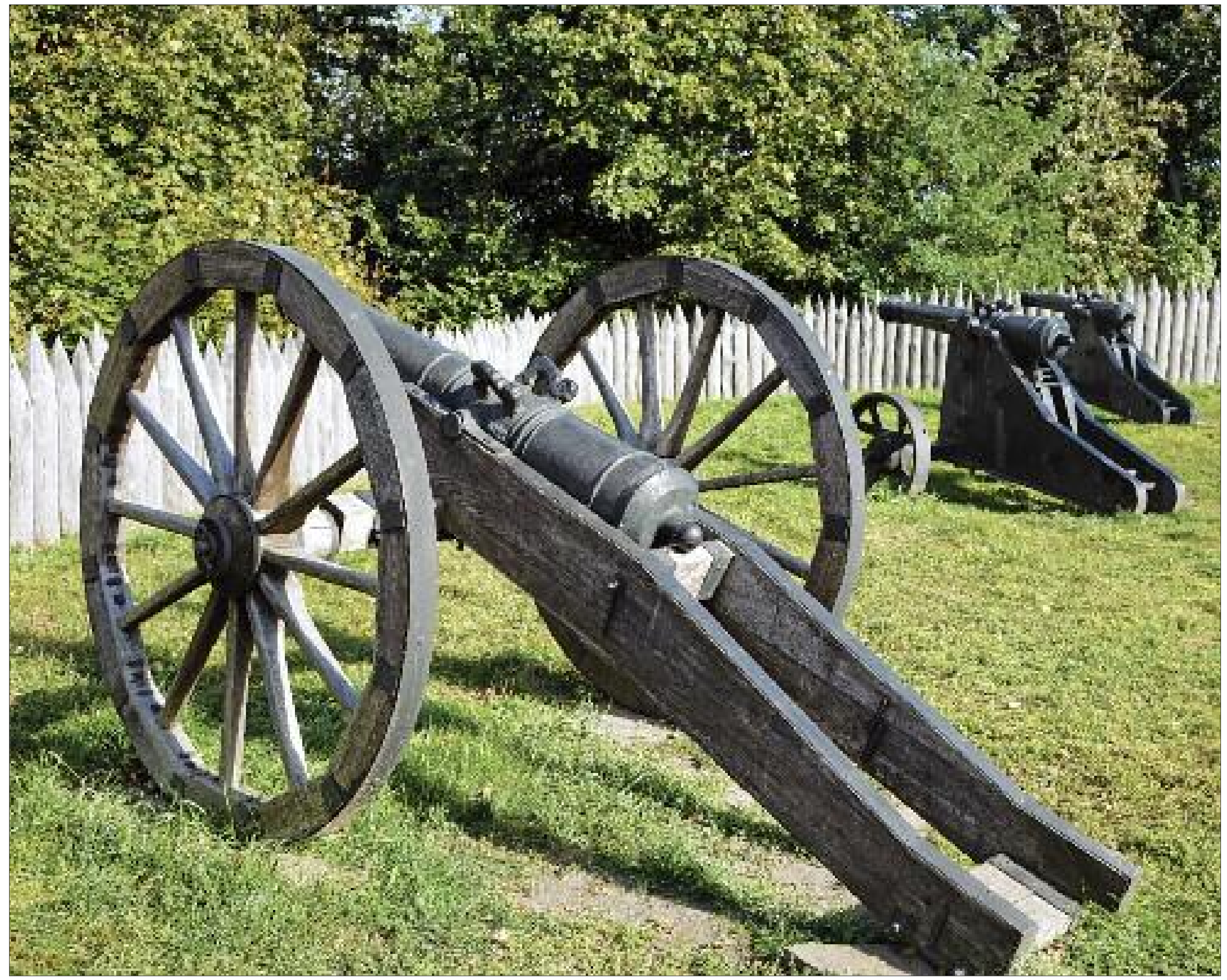
Ядра та гранати початку XVIII ст. Фото Юрія Ситого

ковалі, стельмахи, римарі, палубничі, фурлейти (фурмани))[41]. Привілейовані позиції в «арматній» ієрархії належали пушкарям. Вони отримували річну платню в 15 золотих[42]. Із джерел дізнаємося «о пушкарах артиллиерийских в Батуринской сотні будучих, Ивану Луніченку да Прокопию Никитенку», які жили в Ксьонзівці і не «отбувают з общенародом повинности»[43]. Найбільше ж їх проживало у Рождественському Коропської сотні. Так, за документом пізнішого часу тут описали 114 хат, із них 55 — «Генеральной артилерии пушкарей»[44]. Схоже, у цьому населеному пункті компактно мешкали професіонали своєї справи. Військова спеціалізація десятиліттями передавалася від батька до сина.

Пушкарі із гармашами вирушали у похід разом зі старшинським обозом у супроводі охорони сердюцьких полків («сердюки всегда ходили при генералной артиллерии и при гетманах»[45]). Про це, зокрема, і гетьман Іван Мазепа повідомляв у Москву в травні 1700 р., що «те охотницкие пехотные полки <…> тут при мне гетмане велми потребны суть, до чинения обыклой им службы, понеже оны в походах военных всегда прилежат войсковой армате, на переправах и на всяких трудных разах оную подпомогают, и ратуют»[46]. З джерел відомо, що «да и сотня Воронѣжская не до полку, але до артиллеріи войсковой енералной надлежит и при оной свои походи отправовати повинна»[47]. У той же час Мглинська сотня Стародубського полку спеціалізувалася на виготовленні їхніми порохівниками пороху для генеральної артилерії[48].

Гарматний арсенал поповнювався як захопленими у боях трофейними гарматами[49] (у 1695 р. в Казикермені козаки взяли 14 мідних і кілька великих, а також чимало артилерії після здачі фортець Мустріт, Асламкермен, Муберекермен[50]), так і новими, виготовленими у Глухові. Думаємо, що взяті у 1695 р. пошкоджені мортири у Казикермені були переплавлені українськими людвисарями. Кошовий Федір (Гусак) у 1692 р. просив гетьмана І. Мазепу прислати на Січ нові гармати, взамін обіцяв дати зіпсовані: «То мы ту мед (мідь. — *Авт.*), как пришлешь ваша велможность нам добрые пушки, отдадим вашей велможности, ис которой меди мастер сделает на обмену сих, что пришлете штук новых»[51].

Багато трофеїв дісталося Генеральній військовій артилерії після військових акцій на Львівщині у 1704–1705 рр. проти військ Карла XII та його союзників[52]. Документ-реєстр того часу у цьому плані дуже красномовний:

Гармати на Цитаделі. Фото Василя Павленка

«Артилерія та боєприпаси Бродської фортеці його мості пана Мазепи, тодішнього гетьмана запорозького, забрана ним у Бродах.

Мортири спижові:

Мортира п'ятдесятфунтова з орлом на лафеті окований — 1...

(Всього) — 3.

Гармати спижові півкартани або ж двадцятифунтові з гербами його мості пана Концепольського: ...

(Всього) — 16.

Гармати спижові чверть картанні або ж дванадцятифунтові: ...

(Всього) — 17.

Гармати спижові шестифунтові: ...

(Всього) — 6.

Гармати спижові трифунтові: ...

Гарматок польових трифунтових — 4.

Органки спижові: ...

(Всього) — 3.

Гаківниць і поодиноких обложних — 16.

Гранати й вогняні кулі (файєрбесе):

...

Ядра:

...

Картеч:

...

(Всього) — 116.

Порох:

Пороху бочок повних 129.

У початій бочці каменю (пороху) 2.

Свинець: ...

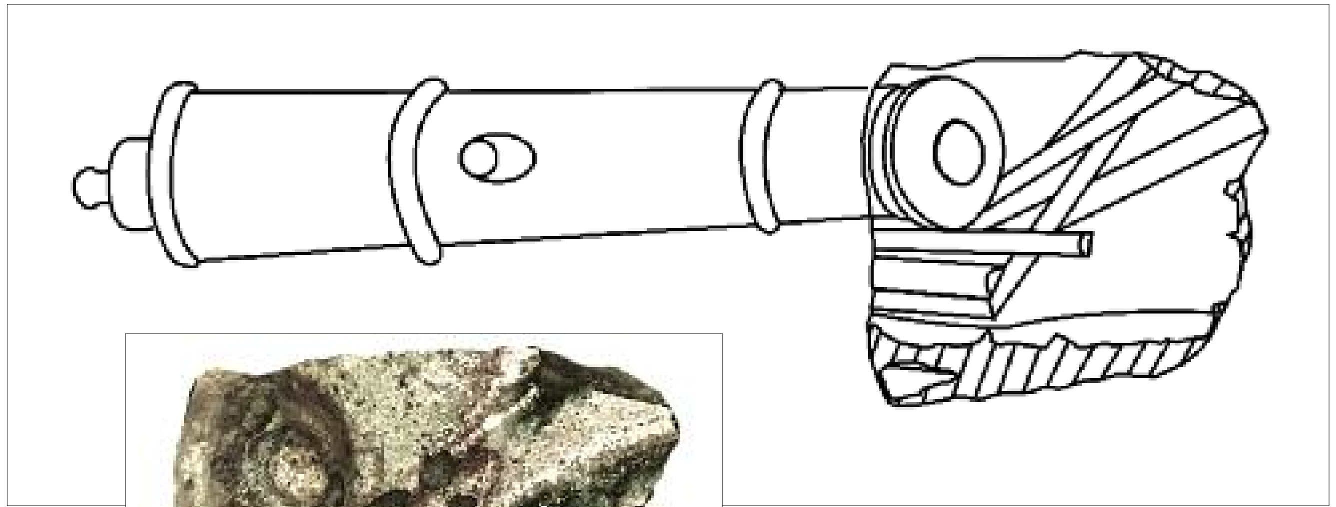
Солдатських мушкетів: — 600.

Шишаків для солдат, на людей (військових) — 500»[53].

Царські урядовці ще 9 грудня 1702 р. зобов'язували гетьмана всю іноземну трофейну артилерію «осмотреть и отписать и розписи прислать к Москве»[54], на заміну їм обіцяли дати нову російського виробництва. Якраз на цей наказ у 1705 р. Батурин й відповів спорядженням на Москву п'яти німецьких і польських гармат[55].

За межами Глухівської фортеці свого часу звели спеціальне укріплення — Артилерійський двір, який займав площу майже 6 гектарів[56]. Тут, у «литейному домі» відливалися гармати, були спеціальні приміщення для їх обробітку, розміщувала казарма «артилерійських служителів»[57].

Відомими майстрами обробки металу кінця XVII ст. вважалися глухівчани Йосип Тимофійович Балашевич та його син Карпо Балашевич. Вони

Фрагмент глазурованої кахлі 1700–1708 рр. з рельєфами жерла гармати і, можливо, ратищ списів, прапорів чи бунчуків, знайдений на місці оселі Пилипа Орлика у 2016 р. Фото Юрія Коваленка. Промальовка зображень і гіпотетична графічна реконструкція цілого ствола гармати Володимира Мезенцева та Сергія Дмитрієнка. 2018

забезпечували гетьманську столицю, полкові фортеці потужними, пишно оформленими гарматами. Часто гетьманська старшина на власні кошти замовляла їм персональні витвори людвисарського мистецтва. Так, відомі дві таких гармати (роботи 1693–1697 рр.), які мають герб соратника Івана Мазепи, гадяцького полковника Михайла Бороховича, його ініціали та військове звання[58]. Йосипа Балашевича як автора старшина попросив зробити напис на обох відливах: «Споражена сія армата его власным коштом, а не войсковым»[59]. Відомий майстер відлив також у 1692 р. гарно оздоблені гармати для наближених гетьмана — компанійського полковника Іллі Новицького* та полтавського полковника Павла Герцика[60]. Карпо Балашевич у 1697 р. виготовив для Конотопської сотні бронзову довгоствольну гармату масою 389 кг з написом:

«ЗА ЩА[С]ЛІВОГО РЄ[ГИ]МЄ[Н]ТУ Я[С]NЄ ВЄ[ЛЬМОЖНЕГО] ЄГО М[И]Л[ОС]ТИ П[А]NА
ИОАNА МАЗЕПЫ ГЕ[Т]МАNА ВОИСКА ЄГО Ц[А]Р[С]КОГО
ПР[ЄСВЄ]ТЛ[А]ГО В[Є]Л[И]Ч[ЄС]ТВА ЗАПОРО[ЖЗ]КОГО ВИЛИТА СИЯ
АРМАТА В ГЛУХОВѢ ДО ГОРОДА КОNОТОПА
РОКУ А Х Ч З»[61]

* На гарматі був напис: «За старанием его мил. Пана Ельяша Новицкого, полковника войска Запорожского Комонного. Вылита сия армата в Глухове в город Сметин. Року 1692. Лил Йосиф Тимофеевич» (Пам'ятки України. — 1994. — № 1–2. — С. 40).

Займалися виробництвом гармат і в Почепі[62].

Крім глухівських ливарників, у джерелах згадується «Макар, людвисар Стародубовкий». Він на замовлення стародубського полковника Михайла Миклашевського теж відливав гармати[63]. Майсер-людвисар згодом став сторожем гетьманських буд біля с. Дрокова Мглинської сотні.

Ще в XIX ст. у Брянському арсеналі зберігалася* 50-пудова[64] гармата з написом:

«ЗА ЦАРСТВА ПРЄСВѢТЛѢИШАГО И ВЄЛІКОДЄРЖАВNѢИШАГО ГОСУДАРЯ ЦАРЯ
И ВЄЛИКАГО КNЯЗЯ ПЄТРА АЛЄКСѢЄВИЧА ВСЄЯ ВЕЛІКИЯ МАЛИЯ И БѢЛИЯ
РОССІИ САМОДЄРЖЦА СТАРАНЄМЬ ЖЄ И КОШТОМЬ ЯСНЄВЄЛМОЖNАГО ЄГО
М[И]Л[ОС]ТИ П[А]NА ИОАNА МАЗЄПЫ ГЄ[Т]МАНА З ВОИСКОМЬ ЗАПОРОЗКИМЬ»[65].

Її виготовив «Карп Іосифович людвисарь** глуховській року 1698»[66]. Всі ознаки вказують на те, що вона стояла у 1708 р. у гетьманській столиці. Діаметр ствола 872-кілограмової мортири становив 330 мм, довжина ствола — 970 мм[67].

Батуринським трофеєм для російських вояк стала і гармата «Лев» з довжиною каналу ствола 3616 мм (калібр 125 мм, маса — 1976 кг)[68] роботи Карпа Балашевича (1705). Вона зберігається у Московському Кремлі[69]. Ствол виробу прикрашений гербом Івана Мазепи, монограмою «І. М. Г. В. Е. Ц. П. В. З.» та написом:

«ЗА ДЕРЖАВИ ГОСУДАРЯ Ц[А]РЯ И ВЕЛИКОГО
КНЯЗЯ ПЕТРА АЛЕКСѢЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКИЯ И МАЛЫЯ
И БЬЛИЯ РО[У]СИ САМОДЕРЖЦА СТАРАНЄМЬ ЖЕ И КОШТОМЬ
ЯСНЕВЕЛМОЖН[О]ГО ЕГО М[И]ЛОСТИ П[А]NА ИОАNА МАЗЕПИ
ГЕТМАНА ВОИСКА ЕГО ЦА[Р]СКОГО ПРЕС]ВѢТЛОГО
ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗКОГО ВИЛИТА СИЯ АРМАТА
В ГЛУХОВИ РОКУ А: Ѱ: Е: МІСЯЦЯ АПРИЛЯ И:І:»[70].

Під час облоги, за деякими джерелами, у замку нараховувалося до 315 гармат[71]. На перший погляд, це явне перебільшення. Можливо, стільки одиниць далекобійного на той час озброєння було на рахунку канцелярії Генеральної військової артилерії (зауважимо, що на Запорозькій Січі 14 травня 1709 р. московські вояки взяли під час штурму 36 мідних і чавунних гармат, 4 мортири, 12 великих і малих гаківниць, 450 гарматних ядер[72]; крім того,

* Нині зберігається у Военно-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург).
** Людвисар — ливарник з міді та бронзи.

Ожига — козацька багатоцівкова зброя, що застосовувалася в обороні Батурина. Фото Дмитра Клочка

у кожному полку налічувалося 20*–30 гармат[73]). За підрахунками історика Володимира Палієнка, у 1709 р. І. Мазепа мав у Батурині та Білій Церкві «419 першокласних гармат (з них 80 мортир)»[74]. У цьому зв'язку слід врахувати, що ніч з 24 на 25 жовтня гетьман Іван Мазепа зі старшинами провів у Коропі[75]. Звідсіля на підсилення гетьманської столиці надіслав Прилуцький, Лубенський та Миргородський полки[76]. Зрозуміло, що вся польова артилерія, боєприпаси з місць зберігання на Коропщині були передислоковані в Батуринську фортецю. Спійманий мазепинський канцелярист Олександр Дубяга про це, зокрема, свідчив на допиті: «Артилерия вся гетманская також в Батуринѣ, а при нем (Мазепі. — *Авт.*) ничего із оной нынѣ нѣт»[77]. Тому 31 жовтня 1708 р. у гетьманській столиці налічувалося якщо не 300, то близько 100 одиниць різних калібрів гармат. Адже, як повідомляла австрійська газета

* Майже стільки, наприклад, гармат було в одній Пирятинській сотні: «Першая армата — безгубая, що була у войску. — Другая армата гладкая, тож мѣская. — Третая армата — под змиею. — Четвертая, великая новая. — Пятая армата, под волком. — Шестая армата, под стрѣлою. — вѣ армати под орлами, новие. — Знову двѣ армати, тилко з лиштвами, новых. — Една гармата без гербу, полская, за мѣские гроши купленая. — Чинит всѣх армат мѣских пирятинских личбы одинадесятъ; а особливе арматок три малих его млти п. Леонтиевих Свѣччиных, полковника лубенского, которые тут же зостают в городѣ Пирятинѣ. — А гаковниц мѣских всѣх знайдуется штук одинадцатъ» (Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — С. 698).

Фрагменти гетьманської бронзової гармати, підірваної московським військом у 1708 р. (знайдено на Гончарівці). Передав до фондів Батуринського музею у 1993 р. краєзнавець Олександр Кодаков. Калібр гармати 256 мм (стріляла ядрами 48 кг). Музей археології Батурина. Фото Антона Конопацького

«Пост-меглíхер Меркуріюс» 10 липня 1709 р., тільки під час знищення російськими військами Запорозької Січі захоплено 150 гармат[78] (правда, тут у цю перебільшену майже втричі цифру входять, мабуть, і гаківниці. — *Авт.*).

Після запеклої битви, спалення Батурина переможці взяли з собою лише 40 гармат[79]. Проте їх, як зазначалося вище, було значно більше. Адже Петро І дав Олександру Меншикову красномовний наказ щодо захопленого арсеналу: «Буде же не успеете вывесть, то лутче разжечь или розорвать и, штуками роздав, вывесть»[80]. Один із бронзових уламків дула великої гармати (завдовжки 51 см і завширшки 23,5 см)[81] нині зберігається у Музеї археології Батурина. На думку О. Мальченка, її калібр був 256 мм і важила вона близько 4–5 тонн[82].

За оцінками шведських учасників походу та істориків Веніаміна Шутого, Миколи Павленка, Євгенія Тарле, гарнізон мав на озброєнні 70–80 гармат[83] («близько 40 гармат, не рахуючи мортир»[84]).

Про «70 бронзових гармат» Батурина доповідав датський дипломат Георг Грунд у своєму посланні від 31 жовтня 1710 року королю Фредеріку IV[85]. За офіційним же повідомленням з російської штаб-квартири від 12 листопада 1708 р., вояки Олександра Меншикова «у місті захопили 80 гармат»[86]. Пруський посол у Москві Георг-Йоган Кайзерлінг мав інформацію з російських джерел про захоплення «90 гармат»[87]. Один із перших авторів про похід каролінців Лімьє навіть веде мову про те, що «Меншиков знайшов тут 100 гармат»[88]. Мабуть, звідсіля ця інформація запозичена у написаному у 1733 р. «Житії Петра Великого», де йдеться про «сто добрых пушек»[89], захоплених у Батурині.

Багато це чи мало, неважко зрозуміти, порівнявши їх з похідними гарматними арсеналами шведів і росіян. Так, Карл XII мав на початку кампанії 1708 року всього-навсього 40 гармат[90], а в бою під Полтавою — чотири[91] (іншими 28 не скористалися, на дві свої та три трофейні бракувало пороху[92]). Петро І напередодні вирішального бою 27 червня 1709 р. виставив перед шведами 70 полкових та 32 польові гармати[93].

Розділ 8
ЦИТАДЕЛЬ

Батуринська фортеця 1708 р. складалася із двох частин — Цитаделі («Литовський замок») та оборонної лінії укріплень. Спочатку осадники сконцентрували свої зусилля для зведення невеликого захищеного палісадом прикордонного пункту для прожиття військової залоги на місці колишнього давньоруського городища. Саме це місце на високому мисі лівобережної тераси Сейму стало основою для подальшого розростання фортеці, збільшення її розмірів. Зрештою «Литовський замок», маючи розміри 100×130 м[1], уже в 1640-х роках став місцем базування панів-урядовців краю. Його навіть називали «панським двором»[2]. Він був оточений валом, ровом, дубовим частоколом.

Коли Батурин у 1669 р. проголосили лівобережною гетьманською столицею, «Литовський замок» стає у подальші роки адміністративним центром — резиденцією гетьманів, який укріплюють і постійно поновлюють. Резиденцію оточував рів глибиною 10 м, а шириною — 30 м[3].

За часів гетьмана Іван Мазепи на Цитаделі реставровано та збудовано муровані гетьманський будинок («где ему, гетману, временем и самому с старшиною и с полковниками буде доведетца сидети и о их, царского величества, делах говорить и мыслить»[4]), скарбницю, приміщення Генеральної канцелярії, господарські споруди. Крім цього, тут з'являються дерев'яні замкова церква та приміщення для прожиття канцеляристів[5].

В описі Батурина 1726 р. з усього перерахованого вище згадується «бившіх гетманов и изменника Мазепи бивал войсковой каменной малой дом у три полати»[6]. Проведені археологічні розкопки показали, що одноповерховий гетьманський палац мав розміри 24 × 20 м[7]. Він складався з трьох великих палат, в одній з яких був робочий кабінет гетмана. На думку археолога Юрія Ситого, одну з найбільших кімнат, розмірами 9 × 23 м, прибудовано за

Фрагменти дерев'яних укріплень рову Цитаделі. Розкопки 2008 р. Фото Оксани Ломко

гетьманства Івана Мазепи[8]. У ній проводилися як щорічні з'їзди старшини Гетьманщини, так і після них банкети. Щоправда, ці заходи, очевидно, стали здебільшого проводитися в добудованій пізніше заміській резиденції гетьмана на Гончарівці. Половину терміну свого правління Гетьманщиною володар булави жив у Цитаделі, в палаці, де археологи віднайшли місце ймовірної його опочивальні з піччю 2 × 2,5 м[9]. Враховуючи ту обставину, що український керманич мав дружину, обслугу, його помешкання все-таки було затісним для одночасного проживання та виконання службових обов'язків. Саме це спонукало козацького лідера до облаштування ще однієї резиденції за містом.

Реконструйована Цитадель Батуринської фортеці з висоти. Фото Наталії Ребрової

У палаці Цитаделі гетьман Іван Мазепа все ж приймав російських урядовців, вів з ними перемовини. Також сюди приїжджали гінці з усіх усюд — з листами, донесеннями. Тут гетьман зустрічав генеральну старшину, полковників і вирішував з ними поточні проблеми.

Після того як у скарбниці стрільці зробили крадіжку, зламавши двері «в палатах каменных» та «акном скроз решотку железную влезши»[10], Цитадель за всіма ознаками перейшла під охорону гетьманської надвірної корогви і стала територією українського врядування-господарювання.

Тут зосереджувався численний апарат помічників, які виконували різноманітні функції. Вони передовсім забезпечували порядок у палаці, вели канцелярські справи, були економами, скарбниками, організаторами урочистих прийомів, зустрічей старшин тощо. Як правило, лише деякі з них мали чітко окреслені обов'язки. Переважна більшість гетьманських дворян і покоєвих використовувалася як ад'ютанти при Івані Мазепі.

Вісім гетьманських дворян супроводжували Івана Мазепу в поїздці у 1689 р. до Москви[11]. Більшість з них через певний час отримала значний сотенний, полковий чи генеральний уряд. Так, Дмитро Чечель, почавши при Івані Мазепі службу дворянином[12], згодом очолив сердюцький полк. Іван Дяківський був «при дворі»[13] «конюшним»[14]. Іван Черняк, «слуга мой дворовой, который... был у меня прикащиком»[15] (лист Івана Мазепи. — *Авт.*), згодом став полтавським полковником. Дворяни супроводжували гетьмана у походах. Самійло Величко у «Літопису» оповідав, як ординці під Казикерменом, вдаючи відступ, виманили сміливих мазепинців і «тоді-то взяли живцем князя Четвертинського, канцеляриста Стефановича, а з дворян Витвицького,

Цитадель «Литовський Замок». Висота 8,6 м, довжина — 155, 6 м. Реконструкція 2008 р. Фото Віктора Кошмала

Гетьманський будинок (за археологічними розкопками, мав розміри 21 × 24 м). Фото Андрія Прибєги

У гетьманському будинку. Фото Сергія Павленка

Воскова фігура гетьмана Дем'яна Ігнатовича Многогрішного у гетьманському будинку. Фото Сергія Павленка

Михайловського, Шульгу (мабуть, сина сердюцького полковника Лук'яна Шульги. — *Авт.*), Галецу і Козловського, гетьманського покойового Барановського»[16].

У складі дворян Івана Мазепи в 1708–1709 рр. бачимо пасинка сердюцького полковника Якова Покотила — Василя Покотила[17]. У червні 1709 р. був схоплений «слуга дворовой» Супрун, який знав татарську мову і перекладав гетьману послання союзників[18]. У 1710 р. здався владі й повернувся в Гетьманщину з Бендер «слуга мазепинский» Олександр Сакович[19]. Відправлені до сибірського Устюгу «челядники» Івана Мазепи Степан Рузанович та Ян Перевіський[20].

У Батуринській резиденції за прикладом польського двору було заведено посади покоєвих. Їм доручалися важливі дипломатичні місії. Так,

Прапор Стародубського полку. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (експозиція гетьманського будинку). Копія. Фото Сергія Павленка

у 1703 р. Андрій Юрчевський їздив від Івана Мазепи на зустріч з литовським магнатом Михайлом Коцелом[21], аби прояснити настрої панівних верств Литви і виконати якесь таємне завдання. Покоєві перебували в оточенні І. Мазепи до літа 1709 р. Так, 14 червня потрапили у полон Григорій Новгородець, Яків Поручка[22]. Ще в 1717 р. йшлося «о сыску Дмитрия Почепца, бывшаго Мазепина покоевого»[23]. Останній згадується у доносі Василя Кочубея як важливий свідок. «Октоврія 10 дня (1707 р. — *Авт.*), ку вечеру, замкнени были двери у избі пана гетмана, а он, писар, — свідчив донощик, — в сінех будучи, хотіл быти, для своего діла, у пана гетмана, але не могл доступити, и когда з той избы выйшол покоевый Дмитро, в сіни, питал его писар, кто есть у пана, и что діется? Он сказал, же „есть панове полковники, а діло у их такое, же читают пакта Комиссии Гадяцкое“»[24].

Значне місце в ієрархії урядовців гетьманської столиці посідали господарі Батуринського замку. Невідомо, коли цю посаду зайняв Самійло Целюрик, який згадується як «изменника Мазепи бившого господар»[25]. У 1687–

1688 рр. за гетьманським дорученням він переховував від московських чиновників частину скарбів Івана Самойловича[26].

Господарям Батуринського замку до 1702 р. був Никифор Лук'янов[27]. Відомо, що він як «слуга» посилався з донесеннями гетьмана до царів 22 червня 1690 р.[28] та на початку 1691 р.[29] Господарем Батуринського замку він став, очевидно, у середині 1690-х рр. З листа Н. Лук'янова від 21 жовтня 1698 р. довідуємося, що він «докладалем... ясневелможному добродієви»[30] про справи прохачів і отримував усні відповіді-розпорядження щодо прохань[31].

Підпис Івана Мазепи

Після смерті останнього у 1702 р. уряд господаря Батуринського замку обійняв Василь Цурка. При цьому Іван Мазепа наполіг, аби він одружився із вдовою попередника[32]. Василь Цурка пішов разом з гетьманом у кінці жовтня 1708 р. до шведів[33], був схоплений, а 31 липня 1709 р. його відправлено у Київ до воєводи[34], де, схоже, він і помер від катувань.

Гетьманська скарбниця. Реконструкція 2008 р.
Фото Андрія Прибєги

Церква Воскресіння Христового (Цитадель Батуринської фортеці). Збудована львівськими майстрами у 2008 р. У її підземній крипті 14 листопада 2008 р. перепоховали останки загиблих батуринців. Фото Андрія Прибєги

У Батурині розміщувалися Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, писарі, канцеляристи яких складали гетьманські універсали, вели адміністративне діловодство, розглядали судові спори, займалися ревізіями у полках тощо. Генеральний суддя у 1753–1776 рр. Яким Сулима в «Записці» від 2 серпня 1798 р. зазначав, що «во время правления Малороссиею гетманов для канцелярских служителей войсковой генеральной канцелярии и генерального суда построен был особый дом, под названием „Курінь войсковий“, где жили более ста человек»[35]. Багатші канцеляристи мешкали у власних будинках[36].

У зв'язку із розслідуванням справи Соломона, який ніби скористався викраденою печаткою в Батурині, з Москви надіслали гетьманові наказ перенести «канцелярию из Большого города… в замок»[37]. В указі йдеться й про вжиття інших застережних заходів для недопущення вищезгаданого:

«А для вящего укрепления и осторожности устроить в той канцелярии сторожей за верою и за порукою людей добрых и верных… и приказать им быть в той канцелярии по два человека, переменяясь понедельно. А письма всякие в сундуках и в шафах, и в ящиках велеть держать генеральному писарю или старшим канцеляристам за замком и за своими печатми перстневыми, и те б печати на переменах недельных отдавали сторожи друг другу, осматривая имянно в целости, и по той крепости и осмотрению при помощи Божии дела и указы их царских величесты будут в целости. Печать войсковую держать ему, гетману Ивану Степановичю, в канцелярии в ящике за своею перстневою печатью в крепкой казенке для того, чтоб хто… не написал каких воровских писем имянем ево, гетманским…»[38]

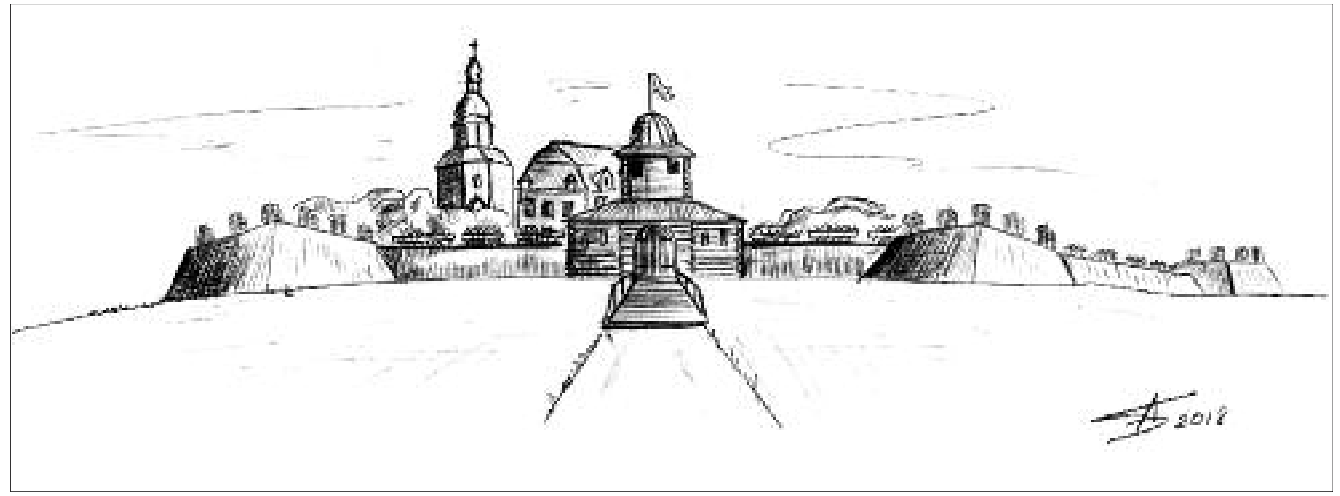
Гетьман після цього зберігав державну печатку в скарбниці[39].

Розділ 9
ГОНЧАРІВСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ ІВАНА МАЗЕПИ

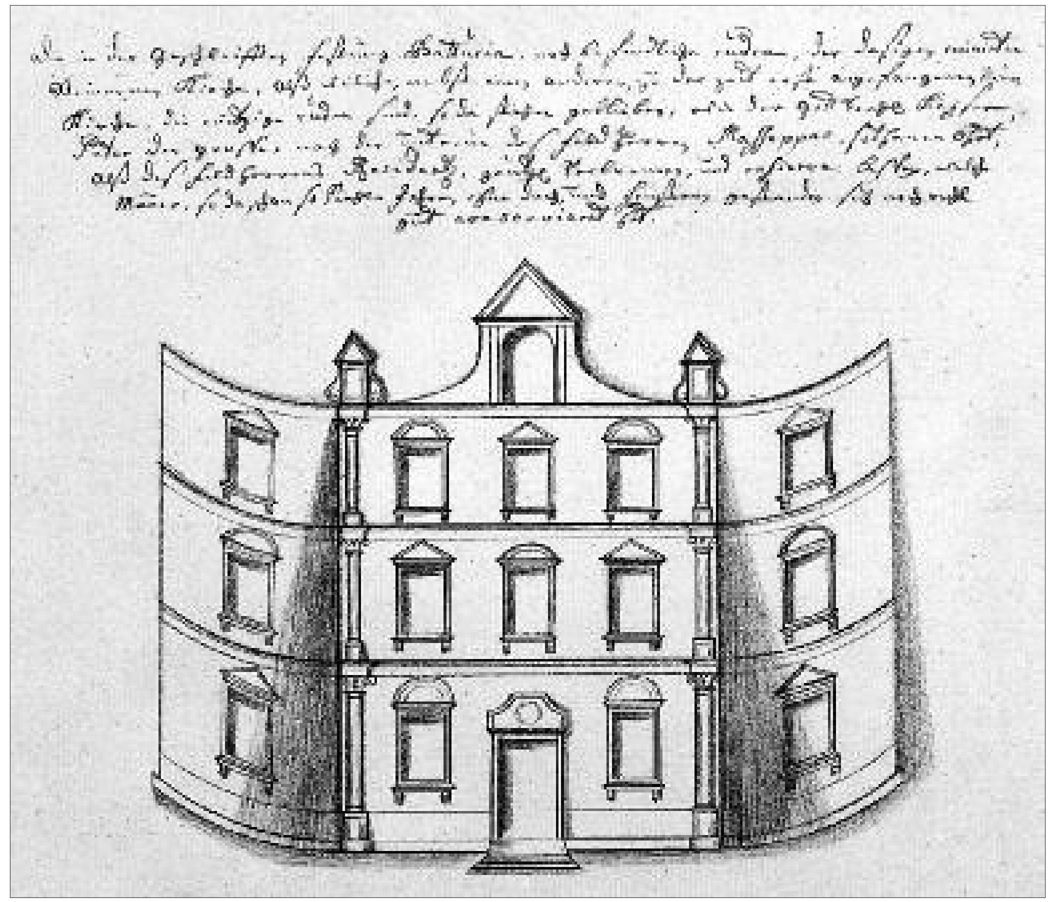
У 1691 р. гетьман І. Мазепа жив у Литовському замку (Цитаделі)[1]. А вже у кінці 1690-х рр. джерела повідомляють про його помешкання у гончарівському палаці, збудованому за два кілометри від фортеці. Мазепинський канцелярист Самійло Величко у своїх спогадах про квітень 1700 р. писав про «традиційний святковий великодній з'їзд у Батурині»[2] полковників, старшини. За всіма ознаками він відбувався «в столовім гетьманськім домі на Гончарівці»[3]. Тут же учасники з'їзду наступного дня бенкетували[4].

За археологічними дослідженнями палац разом з прибудовою мав розміри 20 × 14,5 м[5]. Товщина фундаменту зовнішніх стін сягала 1,3 м[6]. Думки дослідників щодо його вигляду розділилися. На думку Володимира Мезенцева, він мав три поверхи, мансарду і підвал[7]. Кандидат мистецтвознавства Євгенія Горбенко отримала з Національного музею Швеції в Стокгольмі рисунок 1744 р.* руїн палацу Івана Мазепи[8] (Володимир Ленченко доводить, що його зробив під час подорожі імператриці Єлизавети Фрідріх-Вільгельм фон Берхольц, який був у складі її почту[9]). Згідно з цим зображенням та іншими джерелами у триповерховій будівлі «розташовувались особисті покої, кабінет та канцелярія гетьмана, бібліотека, музей зброї, історичних реліквій і коштовностей, галерея історичних портретів», «були зали, де приймали дипломатів та почесних

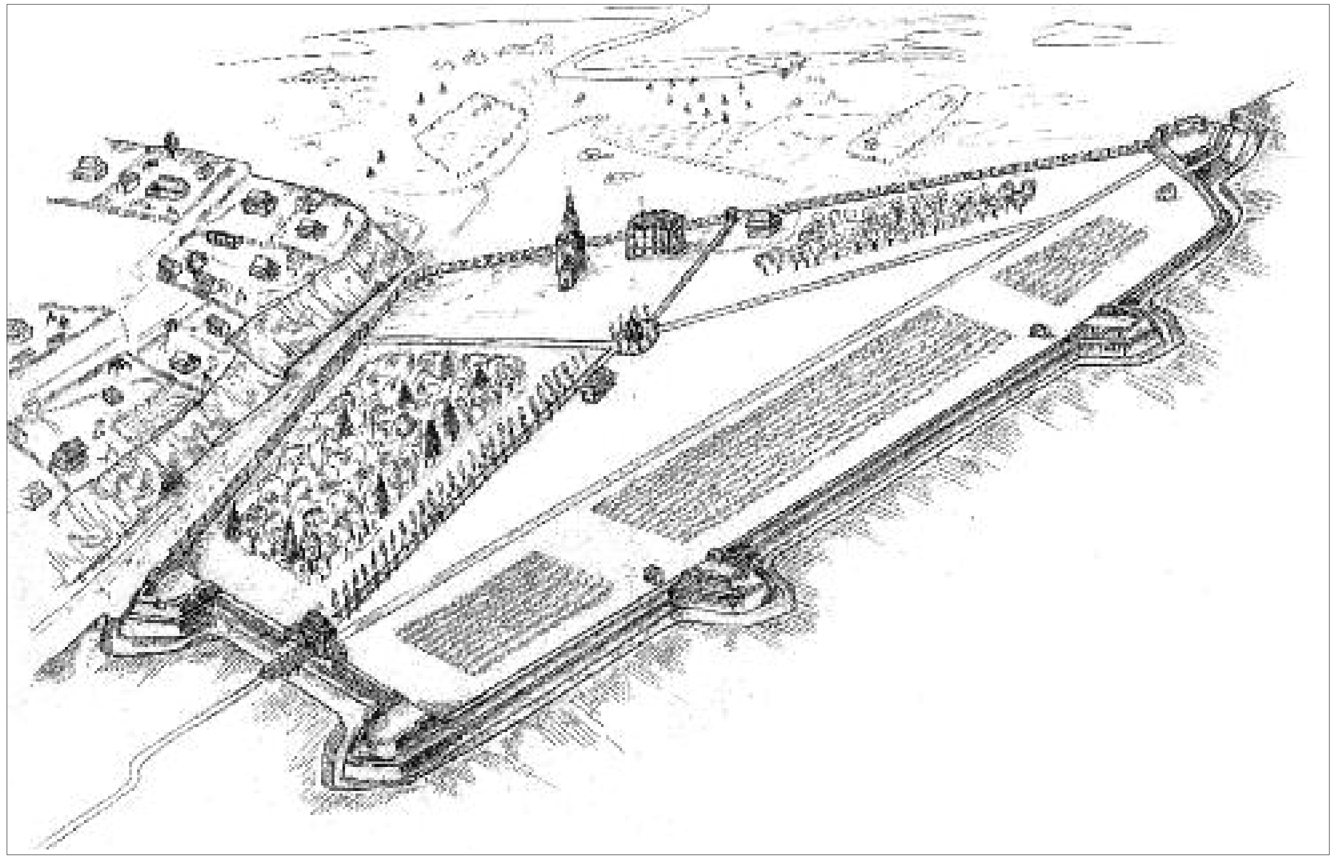
* Завдяки дослідницькій діяльності В. Мезенцева та перекладача М. Гавриша зроблено розшифрування та переклад малорозбірливого тексту на рисунку: «...Богом натхненний імператор Петро Великий, після зради воєначальника Мазепи, наказав резиденцію воєначальника спалити і знищити. Муровані стіни, що там стільки років простояли без даху і вікон, ще цілком добре збереглись» («...wie der gottseehl Keyser Peter der grosse, nach der untreue des feldherren Masseppas, sothenen Ohrt, alss des feldherrens Residentz, gäntzl. verbrennen, und rasieren lassen, welche Mauer, so da schon so viehle Jahre, ohne dach, und fenstern gestanden sich noch recht gut conservieret hat» (Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. — К. ; Глухів, 2014. — Випуск 7. — С. 35).

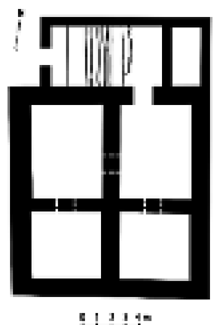
Реконструкція загального вигляду центрального фасаду резиденції Івана Мазепи на Гончарівці станом на початок XVIII ст. Малюнок Олександра Бондаря

Залишки палацу Івана Мазепи на Гончарівці. Малюнок Фрідріха-Вільгельма фон Берхгольца. 1744

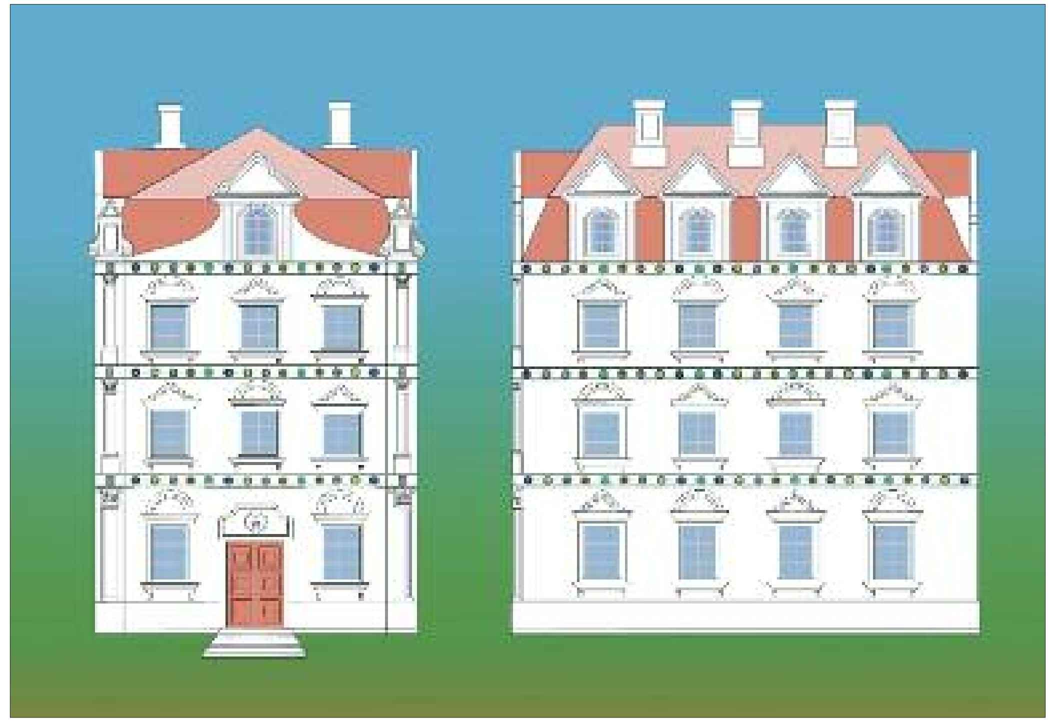

Варіант реконструкції укріпленої садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині станом на початок XVIII ст. Малюнок Олександра Бондаря

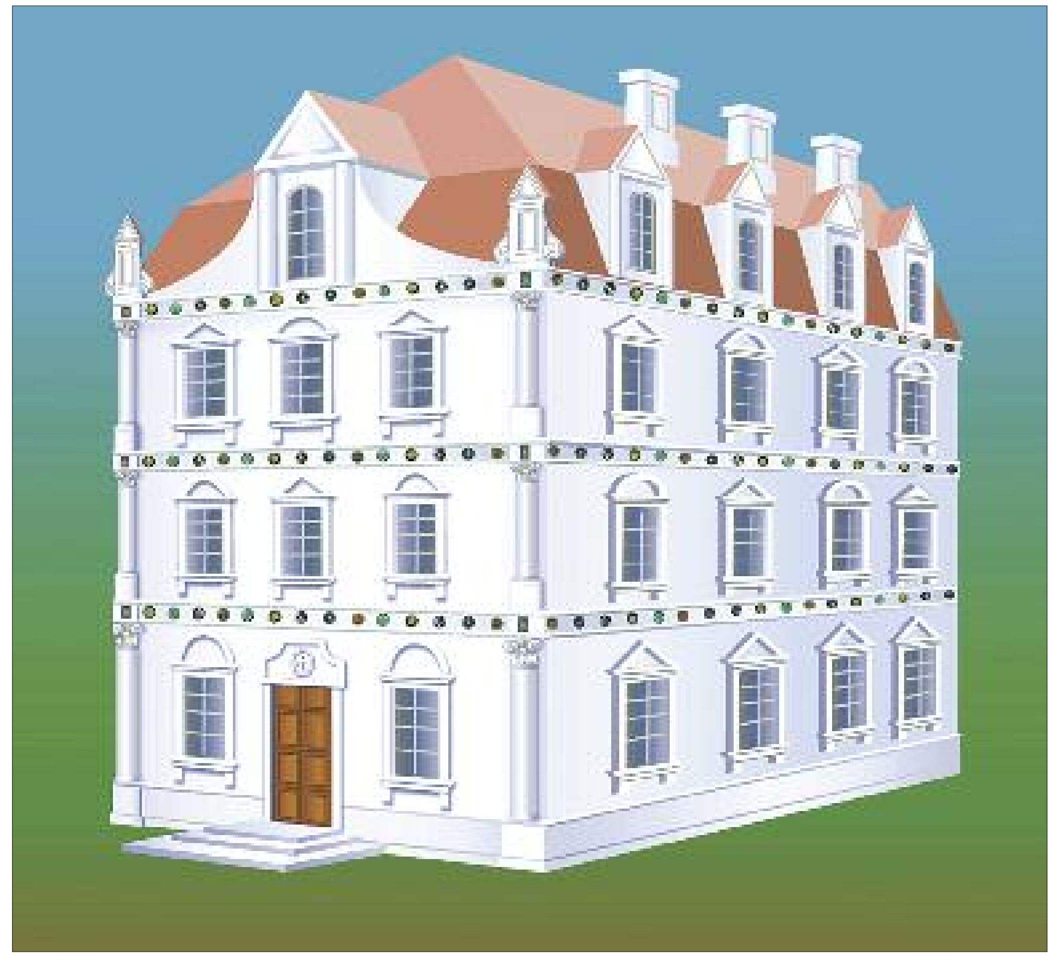

План палацу І. Мазепи у передмісті Батурина, на Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідженнями. Реконструкція Юрія Ситого, комп'ютерна графіка Сергія Дмитрієнка. 2013

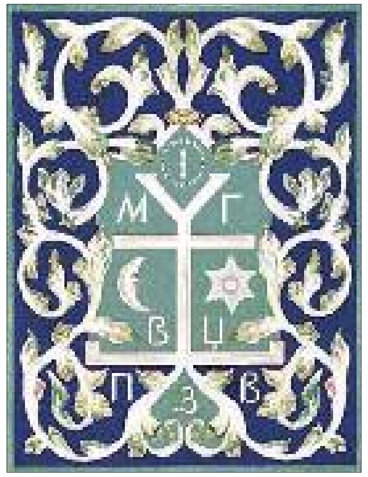
гостей, відбувалися урочистості, музичні і хорові концерти, бенкети»[10]. Проте є і точка зору археолога Юрія Ситого, що «ширина фундаментів у 1,1–1,3 м за традиціями будівельників XVII ст. замала для багатоповерхового будинку»[11]. В. Мезенцев все ж навів чимало нових аргументів на відстоювання своєї точки зору: «Обмеження житлової площі палацу Гончарівки одним наземним поверхом з такими невеликими чотирма кімнатами протирічить повідомленням писемних джерел про розміщення там приватних гетьманських покоїв разом з державними установами»[12]; «План палацу Гончарівки з підквадратним основним об'ємом та перехрестям внутрішніх стін у центрі був незвичайним для споруд ранньомодерної центральної України. Аналогії йому знаходимо серед житлових будівель Польщі та Московії. На коронних землях Речі Посполитої XVI–XVII ст. були поширені порівняно невеликі муровані квадратні вежоподібні панські палаци або замки о двох-чотирьох поверхах („wieża-pałac", „zamek albo wieża", „dwór murowany wieżowy")»[13].

Головний та бічний фасади палацу Івана Мазепи на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція Володимира Мезенцева, комп'ютерна графіка Сергія Дмитрієнка. 2016

Екстер'єр мурованого палацу Івана Мазепи на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція Володимира Мезенцева, комп'ютерна графіка Сергія Дмитрієнка. 2016

Фрагменти полив'яних пічних кахлів з рельєфним рослинним візерунком. Розкопки Гончарівки 2009 р. Фото Володимира Мезенцева

Керамічна плита з гербом Курч і монограмою Івана Мазепи з палацу на Гончарівці. Мальована реконструкція Сергія Дмитрієнка та Володимира Мезенцева. 2010

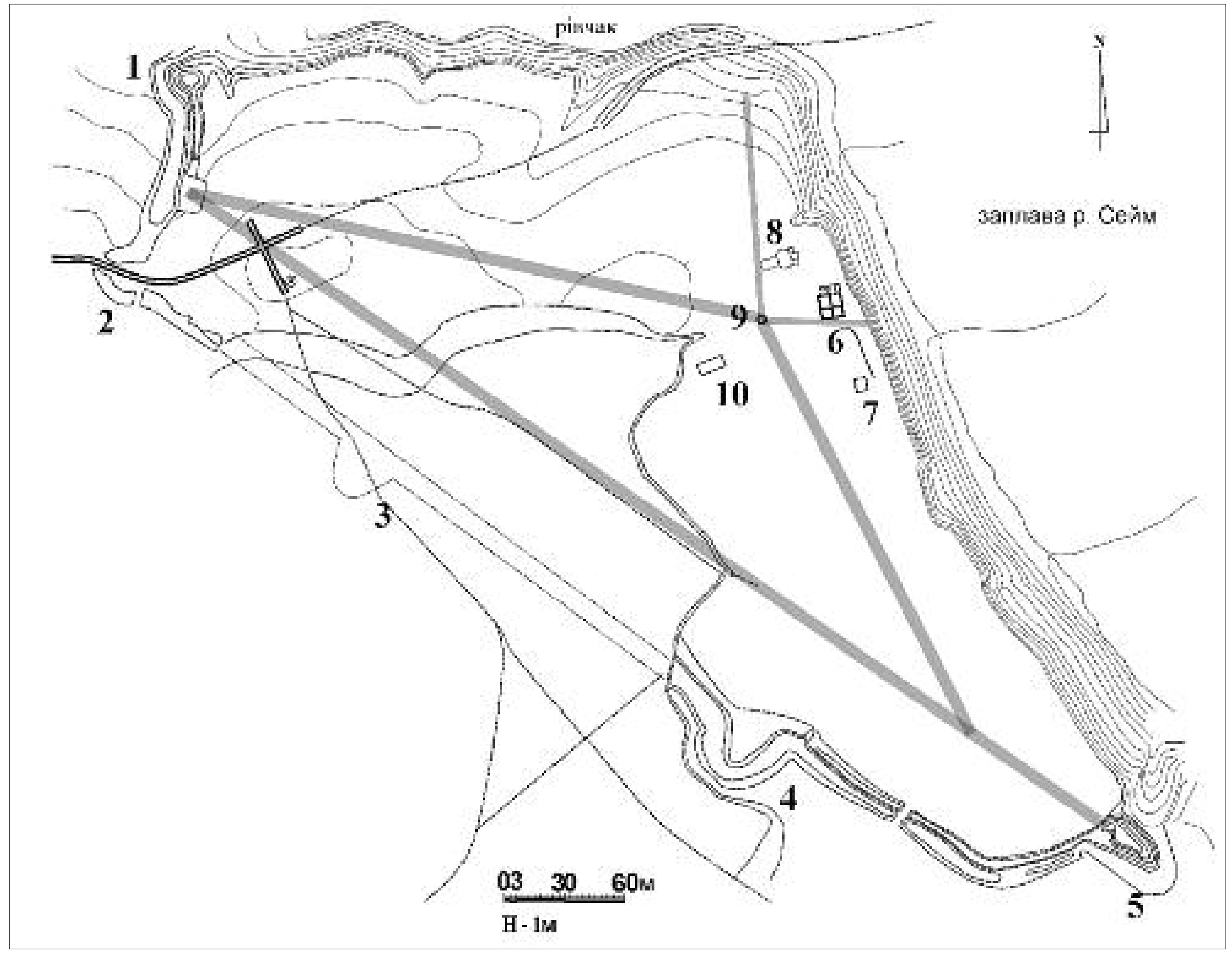
Сподіваємося, що подальші дослідження та дискусії у цьому плані дадуть нам ще певніші висновки про цю споруду. Якою б вона не була, розкопки підтвердили факт вишуканого прикрашення стін, печей будівлі кахлями, декоративними деталями оздоблення, своєрідного викладення плитками підлоги[14]. Заміська резиденція гетьмана (площа близько 9 гектарів) мала вигляд парку з акуратними доріжками та насадженими вздовж них плодовими деревами[15].

Позитивні враження від розкішного палацу на Гончарівці залишив у 1704 р. французький дипломат Жан Балюз. За його словами, «в залі його (гетьмана. — *Авт.*) замку… висять портрети чужоземних володарів», зокрема французького короля, «цісаря, султана, польського короля та інших володарів»[16]. Іван Мазепа «показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки»[17].

У 1699 р. Іван Мазепа відзначав 60-річчя. До цієї дати у Батурині було збудовано Воскресенську дерев'яну церкву на Гончарівці. Вона була домовою[18]. На її дзвіниці встановили дзвін «Голуб». Він символізував припинення війни (того року справді у січні завершилося протистояння з Османською імперією так званим Карловицьким миром і перемир'ям росіян з турками).

На дзвоні «Голуб», вилитому молодим глухівським майстром-людвисарем Карпом Йосиповичем Балашевичем, серед красивої барокової оздоби розміщено зображення гетьмана Івана Мазепи на повний зріст. Звичайно, металевий витвір має свою специфіку відображення реальності. За великого бажання авторів бути вірними натурі, все ж таки процес лиття міг внести певні корективи у їхній первісний задум.

Воскресенська церква стояла на Гончарівці[19], а не в «центрі міста», як стверджує Володимир Свербигуз[20]. На зведення церкви та Покровського храму гетьман свого часу виділив 15 000 золотих[21]. За описом 1726 р., після спалення Батурина 2 листопада 1708 р. «на Гончаровцѣ, где он змѣнник Мазепа сам жил з садом, в оном дворе камяніе полати пустие и разбитие, тамже церковь древяная цѣла з нѣкоторою частю иконостасу»[22]. З цього документа видно, що храм багато літ стояв пусткою серед руїн, не використовувався. За переписом Батурина в 1750 р., «на том месте (на Гончарівці. — *Авт.*) церковь деревяная пустая»[23]. До Домницького монастиря після спалення Батурина 1708 р. було перевезено дзвін «Голуб», а також ймовірно вцілілі частини іконостасів пошкоджених батуринських храмів[24].

План городища в урочищі Гончарівка в Батурині 2015 р. з накладкою розпланування з плану 1862 р. та позначенням археологічних об'єктів: 1 — бастіон № 1 «Північний»; 2 — бастіон № 2 «Західний»; 3 — бастіон № 3 «Центральний»; 4 — бастіон № 4 «Південно-західний»; 5 — бастіон № 5 «Південний»; 6 — залишки палацу; 7 — «покоєва хата»; 8 — церква (?); 9 — колодязь; 10 — «курінь-вартівня». Реконструкція Олександра Бондаря

Поява дзвону «Голуб» у Домницькій обителі не випадкова. Цей монастир був фамільним для родини Мазеп, гетьман його започаткував і розбудував. Отож коли у листопаді 1708 р. правитель Гетьманщини з Карлом XII з'явився на попелищі гетьманської столиці, то, ясна річ, він не міг залишити церковну святиню на поталу ворогу, адже за мазепинський герб і зображення «изменника» пам'ятка заслуговувала на обов'язкову акцію переплавлення. Тому прилаштування цінної реліквії у Домницькому монастирі виглядає закономірним і логічним рішенням.

Мистецтвознавець Борис Пилипенко у часи знищення дзвонів, використання їх як сировини для виробництва металу подбав, аби визначну пам'ятку людвисарства XVII ст. перевезли до Чернігівського державного музею[25]. Однак і там вона опинилася під загрозою утилізації під час кампанії вилучення дзвонів кінця 1929 — поч. 1930-х рр.[26] У 1931 р. трест «Металолом» зажадав від музейників передати металеві пам'ятки, які раніше ніби влада й взяла під охорону. Попри протест директора Чернігівського музею Марка Вайнштейна, надісланий 5 квітня в НКО УРСР, Мазепин дзвін належало здати на металобрухт[27]. Проте ще до 1941 р. його експонували у вестибюлі музейного закладу[28].

Варіант реконструкції дворової церкви на Гончарівці за результатами археологічних розкопок та архітектурно-історичними аналогіями. Малюнок Олександра Бондаря

Довго вважалося, що насправді людвисарську пам'ятку втратили під час лихоліття Другої світової війни. Однак у 2015 р. під час огляду дзвіниці Никольського собору Оренбурга російський історик Аркадій Тарасов виявив дзвін «Голуб»[29].

Як з'ясувалося, один із трьох вагонів, в яких влітку 1941 р. перевозили до Уфи евакуйовані експонати Чернігівського державного музею, загубився[30]. Зрештою він опинився в Оренбурзі (тоді Чкалов). До цього міста прибуло в 51 ящику та 10 сундуках 1398 експонатів з Чернігова[31] (в акті від 3 листопада 1942 р. зазначається, що комісією «принято на учет 83 места», при цьому «общее количество описанных экспонатов 20243»[32]). Крім особистих речей Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, сюди привезли 9 гармат, 13 дзвонів[33].

На жаль, у серпні 1944 р. до Чернігова повернули лише 10 дзвонів[34]. До того ж через погані умови зберігання, вологість частину експонатів безповоротно втрачено. З якихось причин дзвін «Голуб» у 1945 р. передали до Никольського собору[35].

На початку XVIII ст. серйозно оновлено на Гончарівці укріплення резиденції, де жив гетьман (про це повідомляв Василь Кочубей у своєму доносі царю: «А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатним валом для якоись неведомои причини»)[36]. Місце перебування гетьмана оточили з боку міста ровом глибиною до 2 м і шириною до 5 м[37], загальною довжиною близько 800 м[38]. Через нього було покладено міст, на якому стояла сторожа[39]. Вхід у мазепинську резиденцію прикрашали залізні двері із зображенням

булави[40]. Домінантою земляних укріплень були вали (заввишки до 2 м, завширшки до 9 м) з п'ятьма бастіонами (№ 1, наприклад, мав висоту 3 м)[41].

Ми погоджуємося з думкою Олександра Бондаря, що гетьман Іван Мазепа розбудував свою резиденцію за староіталійською системою «Palazzo en fortezza» (палац і фортеця)[42], де вишукане помешкання пана-господаря було під надійним захистом оборонних споруд. Зазначимо, що французький посол Жан Балюз, перебуваючи у 1704 р. на Гончарівці, помітив у резиденції кілька італійських майстрів[43]. Очевидно, вони займалися там відповідальними роботами або з благоустрою, або з прикрашання споруд палацового комплексу.

Дзвін «Голуб». Фото Вадима Андрєєва

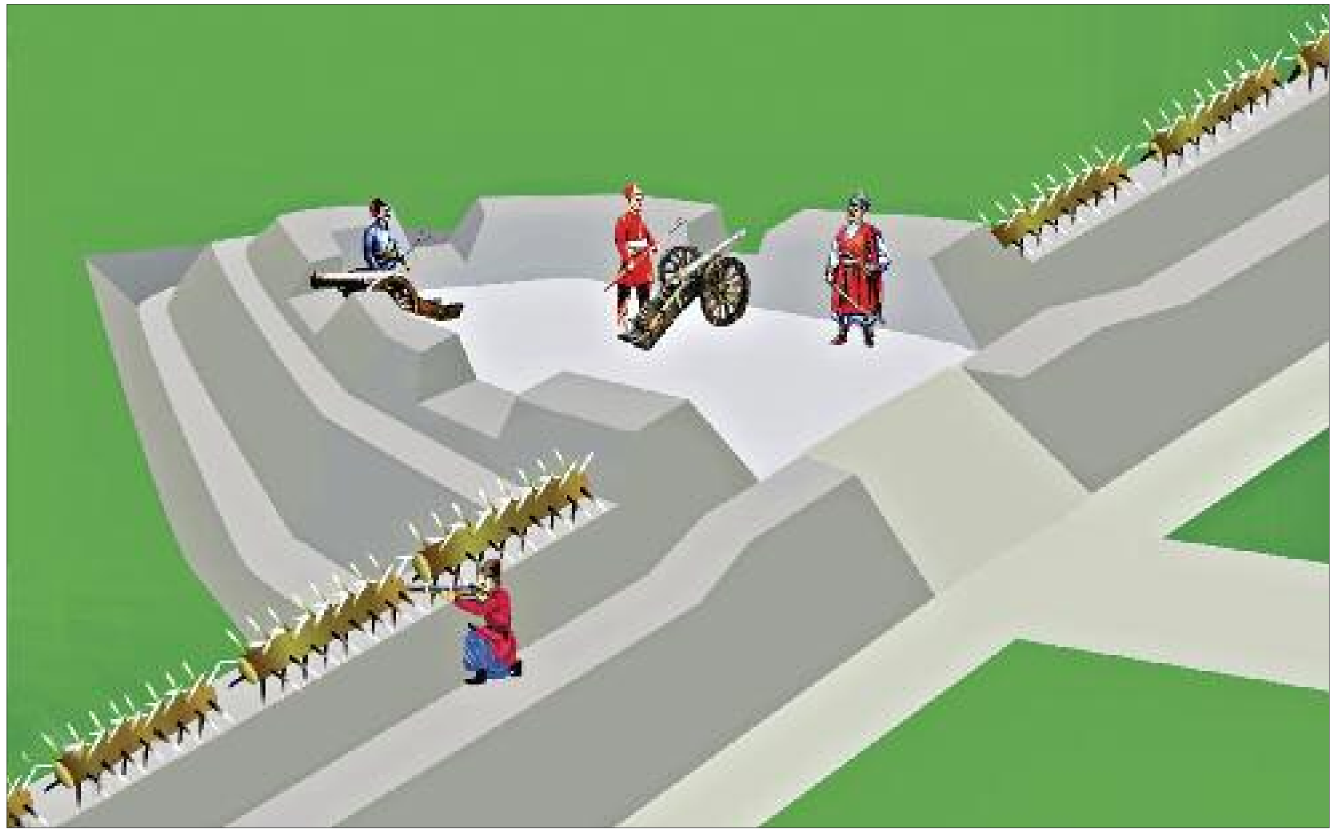
За матеріалами Бендерської комісії, «почасти ще декілька літ до повстання Мазепа переніс золото, срібло й інші особливші речі для безпечнішого збереження з Батурина до Гончарівки»[44]. Племінник гетьмана Андрій Войнаровський зазначав, що «перенесення речей військового скарбу до дому гетьмана… зроблено… задля більшої безпечности»[45]. Старшина у Бендерах свідчила, що «часто зберігав Мазепа срібні начиння, списи, сукно й шовки першої якости, куплені за військові гроші й заплачені руками канцеляриста Григорія, то в помешканні, то в кам'яному будинку в Гончарівці, а сукно й шовки гіршої якости дозволяв

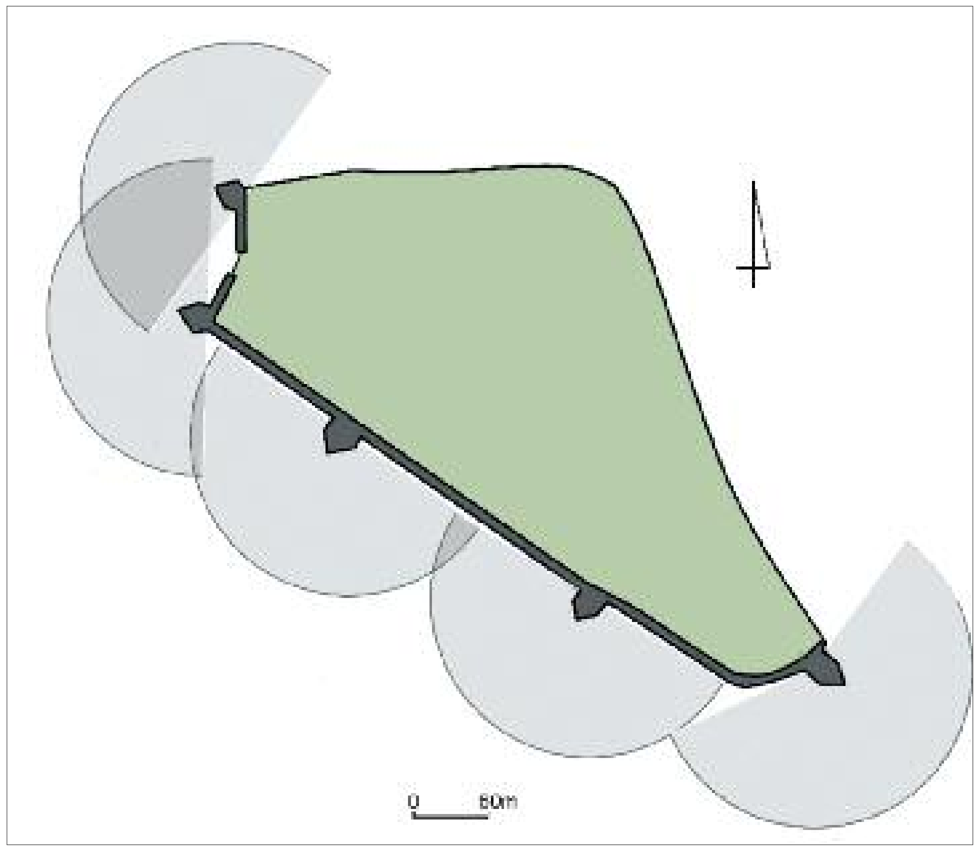

Зображення Івана Мазепи на дзвоні «Голуб»

Фрагмент дзвона «Голуб». Фото Бориса Пилипенка

Бастіон, вал і рів Мазепиної садиби та її оборона гарматним і мушкетним вогнем. Комп'ютерна графіка Сергія Дмитрієнка за реконструкціями Олександра Бондаря. 2018

Схема-план артилерійського бою (картеччю) з бастіонів укріпленої садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині. Реконструкція Олександра Бондаря

Гончарівка за часів Івана Мазепи. Малюнок Олександра Бондаря

переховувати у військовому скарбі»[46]. У цьому повідомленні дивує розділення «помешкання» та «кам'яного будинку». Як його розуміти? Почивальня була десь окремо? Крім того, в 11 статті доносу В. Кочубея є фраза про розмови гетьмана на Гончарівці «в столовой и мурованой избѣ».

Під час археологічних розкопок 2009 р. поблизу палацу було виявлено місце дерев'яної споруди 9 × 9 м[47]. Археолог Володимир Коваленко зробив припущення, що це була зимова опочивальня гетьмана (парадний житловий флігель)[48]. На думку Юрія Ситого, «подібний характер могло мати і приміщення для проживання гостей гетьмана та фахівців-іноземців»[49]. Напевне, через те, що гетьман хворів на подагру, тобто у нього боліли ноги, він не міг жити у багатоповерховому палаці, бо щодня підніматися сходами йому було б важко і проблематично. З цих міркувань ми вважаємо, що він все-таки жив у теплому дерев'яному приміщенні. Палац же служив для приймання гостей, виконання службових обов'язків, зберігання військового скарбу, колекції зброї, великої бібліотеки. Тобто на Гончарівці поряд межували дві споруди: одна забезпечувала інтимно-приватну зону гетьмана; інша — офіційну, ділову, урочисту, презентаційну.

Володар булави 23 жовтня 1708 р. дав вказівку спорядити у дорогу військову скарбницю, найнеобхідніше для походу. Усе це розмістилося на близько 100 возах[50]. У похід, як зазначала старшина на Бендерській комісії, «на приказ Мазепи вложив генеральний обозний безпосередньо перед

Гончарівка сьогодні. Фото Андрія Прибєги

революцією на вози десять булав і інші гетьманські клейноди та прикраси з привілеями й рештою військового скарбу»[51]. Коштовності, гроші у подальшому правитель Гетьманщини мав «під своїм боком і шведською сторожею»[52]. Російська історіографія роздмухувала міф про те, що невдовзі після переходу мазепинців на бік Карла XII король став недовіряти їм, взяв і гетьмана, і старшину під караул[53]. Насправді ж каролінці забезпечували охорону військового скарбу Гетьманщини.

Те, що гетьман 23–24 жовтня 1708 р. забрав з Гончарівки, військової скарбниці на Цитаделі усі цінності, засвідчує, що він сумнівався в тому, що гетьманська столиця довго протримається. Андрій Войнаровський напередодні побував у польовій ставці Олександра Меншикова і достеменно знав про рух до Батурина 14 російських полків. Отже, гетьман спішив до Карла XII, аби переконати його пришвидшити рух до гетьманської столиці, щоб її порятувати. На жаль, через втомленість каролінців, великі проблеми із ремонтом возів, коліс у всіх полках, союзники не виправдали сподівань гетьманців і захисників міста. Шведська армія рухалася вкрай повільно.

Важко сказати, чи під час приходу війська Олександра Меншикова до Батурина сердюки охороняли мазепинську резиденцію на Гончарівці. Про це немає жодних згадок у джерелах. Напевне, гарнізон оборонців все ж таки не ділив свої сили. Тим паче, що заміська резиденція була готова завдати опору ворогам, але якщо б їх було кількісно 3000–5000 чоловік. Корпус Олександра Меншикова, допоміжні полки Дмитра Голіцина, бригада Івана Аннєнкова (два полки) швидше за все змушували командування Батуринської фортеці прийняти рішення про зосередження своїх сил лише в одному місці.

Скульптурна композиція «Прощення» (2008) Анатолія Валієва та пам'ятна плита на честь володаря булави зі словами: «Вклонімося цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни». 1991 р. Гончарівка. Фото Андрія Прибєги

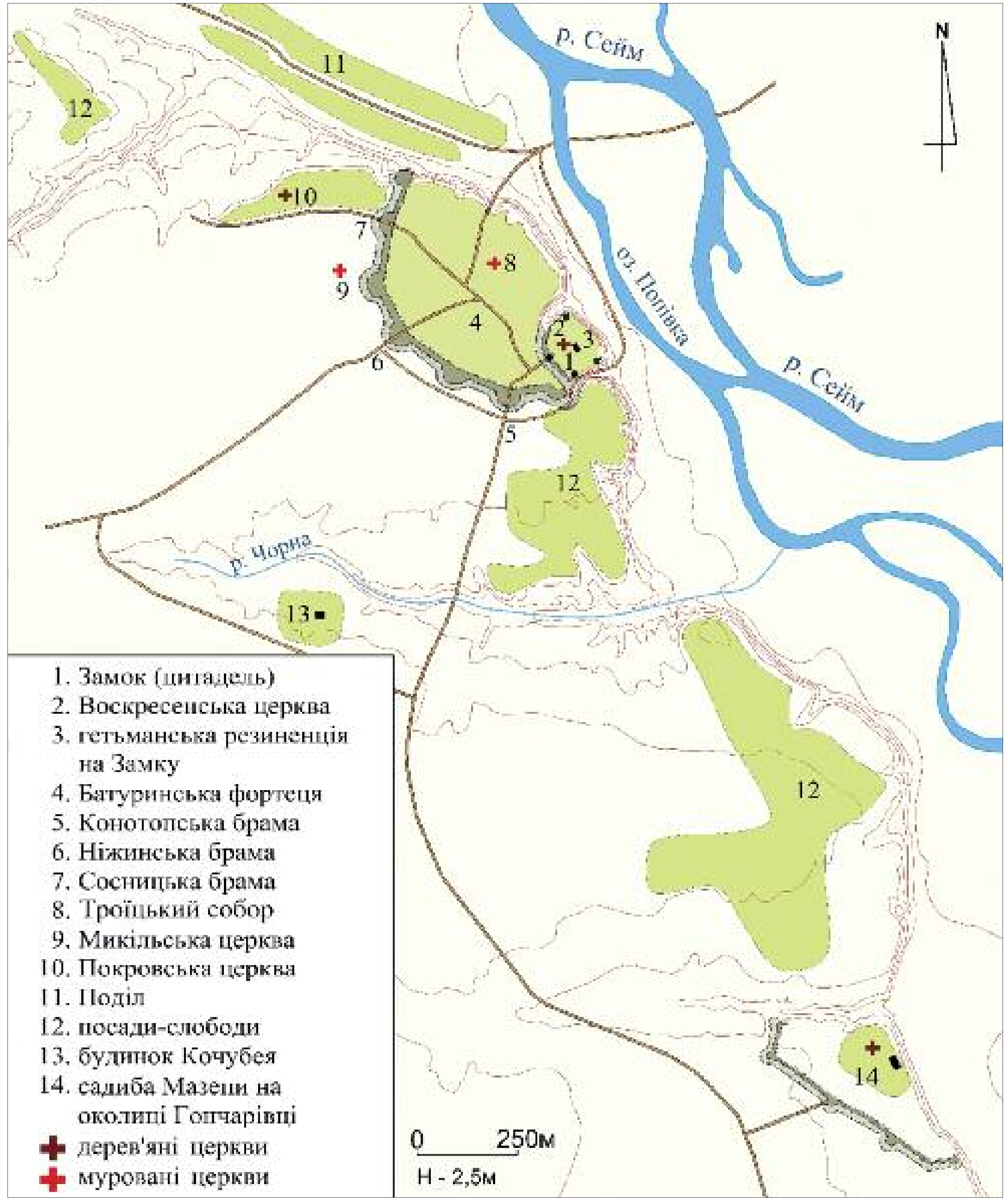

Рештки валу й рову резиденції гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці. Фото Андрія Прибєги

Розділ 10
МОСКОВСЬКА ЗАЛОГА

З 1670 р. у гетьманській столиці ніс постійну варту російський гарнізон під командуванням стрілецьких голів, зокрема М. Колупаєва, Г. Неєлова, С. Бердяєва, С. Воєйкова, П. Ієвлєва, Б. Щербачова[1], Б. Деменєєва[2], П. Чюбарова[3], А. Цея, І. Спєшнєва, О. Обухова, С. Стрекалова, Г. Аннєнкова, І. Аннєнкова[4]. У Батурині налічувалося в 1670–1680-х рр. від 1000 до 500 стрільців[5], у 1688 р. — три полки[6], у 1690-х та на початку 1700-х рр. — по 1000 вояк. У 1703 р. кількість російських військовиків при гетьмані знову збільшено. Згідно з наказом із Москви було вирішено «устроить в Севску и Батурине два тысячные полки ко всем против прежняго добрых, как преж сего стрелецкие полки с ружьем и со всякими воинскими припасы и с начальными людми бывали <...> и тем полкам жить одному тысячному числу в Батурине при гетмане и кавалере, а другому в Севску, а как он гетман куда итить тем полкам назначит или в Батурине быть велит, и тем полкам быть по тому ево гетманскому предложению»[7]. Під управлінням батуринських стрілецьких голів, які, як правило, були царськими стольниками, перебувала поштова станція з 80 поштовими кіньми[8].

Прочанин старець Леонтій, відвідуючи 1700 р. Батурин, відразу зрозумів, що потрапив не у звичайне придорожнє місто. Чужинцю варта влаштувала ретельну перевірку. «Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — писав він у своїх записках, — и у градених ворот караулы, Московския стрельцы на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни; стали нас спрашивать, что за люди, откуда едите, есть ли у вас проезжая грамота? <...> И они повели нас до съезжей избы, и пятисотной принял у нас лист государев и, прочетши, велел нам отвести двор — стоять; и приказал нам дать коням корму»[9]. Можливо, сувора перевірка стрільців вплинула на дещо критично-скептичну оцінку міста як головного на Гетьманщині: «Город... на горе,

Укріплення Батурина на 1708 р. за Володимиром Мезенцевим, Юрієм Ситим, Олександром Бондарем

Знаряддя для катувань з батуринської в'язниці. Реконструкція. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Фото Андрія Прибєги

красовит, город земляной. Строение в нем поплоше Глухова, и светлицы гетманскія — ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская»[10].

Московська залога в Батуринській фортеці мала свою територію, яка обмежувалася площею між зовнішньою фортечною стіною та Цитаделлю. Тобто стрільці контролювали усі входи у в'їзних вежах, виконували інші службові обов'язки у приїжджих ізбах, службових приміщеннях, казармах, біля «дому особ Их Ц(а)рского Пресвѣтлого В(е)л(и)ч(е)ства мѣваючих свое мешкане»[11].

Слід зауважити, що Гетьманщина мала у містах на випадок козацького бунту, повстання чималий військовий контингент «стримування» з російських вояк (станом на серпень 1708 р. у Київській фортеці перебувало 3000[12], Камінно-Затонській — понад 1600, Ніжинській — понад 250, Переяславській — 200, Чернігівській — 156, Новобогородицькій — 200 стрільців[13]).

Московські монети, якими користувалися стрільці. Фото Юрія Ситого

За спостереженням Віктора Вечерського, «загальна кількість садиб на території міської фортеці становила 200–250, відтак тут могли мешкати до 1500 осіб»[14]. Володимир Коваленко припускає, що у цих садибах могло розміщуватися по два житла, а тому кількість жильців доходила до 3000–4000 душ[15]. Проте ми внесемо щодо згаданих цифр корективу: основний контингент цього люду* — 1000 чоловік — становили насамперед російські стрільці. Це було місце їхнього базування. «Вулиці були досить щільно забудовані садибами, розміри яких помітно коливались: від 500–550 метрів квадратних (14–18 × 25–30 метрів) на ділянках, наближених до укріплень Фортеці, до 750–900 метрів квадратних (25–30 × 25–30 метрів) на території, наближеній до Замку»[16], — так підсумовує археологічні шукання Володимир Коваленко. Вищезгадані висновки про розміри садиб доводять, що такі площі здебільшого займали споруди загального користування-проживання солдат гарнізону.

Водночас у фортеці мали доволі просторі будинки і деякі старшини, зокрема генеральний обозний Іван Ломиковський[17] («в городе, в замку, бывал третий двор Ломиковского, на котором был гомель каменной, а ныне разобран»[18]), господар Батуринського замку Самійло Целюрик[19], реєнт, а потім генеральний писар Пилип Орлик, канцелярист Григорій[20], полтавський полковник Павло Герцик[21], чиновники ратуші та міщани.

* Зазначимо, що у межах Батуринської фортеці проживала лише частина населення Батурина. За межами міських укріплень, на подолі, на посадах, містилися садиби більшості міщан, селян, козаків.

Вірогідно на цій території стояла міська ратуша, канцелярія Батуринської сотні, Генеральний суд, були шинки, цехи ремісників. У документах згадується в'язниця, у якій за гетьмана І. Мазепи утримувалися певний час, коли велося слідство, фастівський полковник Семен Палій, кобижчанський сотник Матвій Мандрика, чернець Соломон[22].

Таке життя-сусідство було непростим для усіх: конфліктні ситуації за такого скупчення на відносно невеликій території великої кількості росіян і місцевих мешканців були неминучими. На Бендерській комісії старшина зазначала, що «коли московських вояк приловлено на крадіжці військового скарбу… почасти ще декілька літ до повстання», Іван Мазепа переніс дорогоцінності на Гончарівку[23]. Тобто стрільці й у 1688 р[24]., і на початку 1700-х рр. робили спроби вкрасти значні кошти з військової скарбниці і в такий спосіб швидко розбагатіти.

Сержанти та офіцери російської армії зразка 1708 р.

Згідно з Коломацькими статтями 1687 р. царі «указали при гетманѣ в Батуринѣ для охраненя и цѣлости его бит полку Московскому стрелецкому, а на оніе запаси, на тот помянутой полк на ввес дават ему, гетману, по прежнему»[25]. Це було дуже обтяжливою справою. Гетьман під всяким приводом старався «вибити» для них харчі з Московії. У 1699 р. полк отримував продовольство з Брянська[26]. Як видно з листа Івана Мазепи від 31 березня 1700 р. до Петра І., володар булави знову просив, «не могучи помянутых ваших царского пресветлого величества ратных в Батурине обретающихся людей хлебом довольствовати, припадаю под ноги пресветлого вашего царского величества престола, многократно препокорственно бьючи челом, дабы вы великий государь ваше царское пресветлое величество по превеликой своей милости имея на скудный малоросийский народ, премилосердное свое монаршеское призрение изволили указати из Брянска, или из Севска, или из ыных городов, для тех ратных людей выдати, еще на год своих монаршеских хлебных запасов, в чем и паки подданским пренижайшим повиновением препокорственно многократно вам великому государю бьючи челом, прошу милостивого и милосердого призрения»[27].

Гетьман хотів мати свого «стольника», який не писав би негативні донесення з Батурина. Схоже, такою людиною у кінці 1690-х рр. став полковник стрільців Григорій Іванович Аннєнков, який певний час був бригадиром у Севську[28]. Гетьманська влада з ним принаймні взаємодіяла.

Сам гетьман у листі до царя у 1699 р. просив, щоб «столник и полковник Григорей Анненков непременно при мне обретался, и новоприсланным полком управлял, понеже он з здешними начальными людьми опознался,

и мне есть во всем угодный, и в делах ему надлежащих исправный, и поведение малороссийское совершенно знает»[29]. Командир московської залоги був власником села Красна Слобода на Путивльщині, він збудував у ньому в 1692 р. церкву[30]. Часом Григорій Аннєнков виконував і делікатні накази гетьмана. Так, полковник привіз із заміської резиденції генеральному судді Василю Кочубею його дочку Мотрю, яка втекла з дому, зі словами: «Не токмо дщерь вашу силен есть гетман взяти, но и жену твою отъяти от тебя может»[31].

Іван Мазепа просив у 1703 р. призначити полковником другого московського полку, якого «приписали» до гетьманської столиці, сина Григорія Аннєнкова Богдана[32]. Зрештою цю посаду пізніше обійняв ще один син стольника — Іван.

У загострених реаліях 1708 р. при гетьмані були два російські полки. Вони повернулися з ним у третій декаді жовтня у Батурин. Зрозуміло, що така посилена залога гетьманської столиці аж ніяк не відповідала інтересам мазепинців, які вже вирішили порвати з царем. «Также по отходе своем от Батурина ни единого полка из руских с собою не взял, но всех заранее разослал по сторонам, — доповідав Олександр Меншиков Петру І 26 жовтня 1708 р. — А драгунов, которых пред тем всегда он при себе употреблял и никуда без них не ездил, оставил при Стародубе»[33].

Московський гарнізон, однак, виконав свою місію, яку перед ним поставили ще набагато раніше царські урядовці щодо забезпечення активного спротиву будь-яким «зрадницьким» проявам. Попри те що стрільці хитрістю були випроваджені зі своїх квартир, вони скористалися своїми знаннями потаємних ходів Батуринської фортеці. Саме завдяки їх нічному проникненню підземними комунікаціями до центру гетьманської столиці та несподіваній атаці оборонці зазнали поразки.

Розділ 11
ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ У 1708 р.

Ще перебуваючи на Стародубщині, Карл XII мав намір рухатися на Макошине, як його просив Іван Мазепа[1]. Гетьман обіцяв «на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣти к готовности»[2]. Іван Бистрицький, повернувшись від короля, повідомив, що Карл XII збирається вже 22 жовтня бути в цьому місці[3]. Від Понурівки до Макошиного десь 120 кілометрів. Цю відстань поспіхом за 4–6 днів можна було подолати. Напрямок руху армії вказує на те, що король дотримувався цього плану, адже його драгуни вже 19 жовтня[4] зайшли у Семенівку.

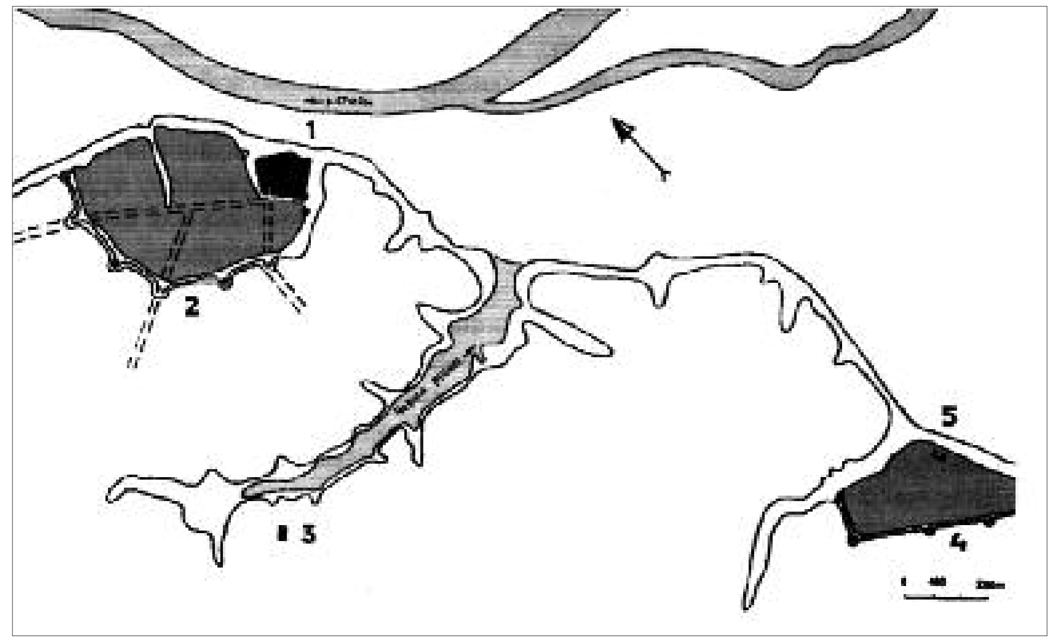
Як пригадував Пилип Орлик, на цю дату (22 жовтня) «надъялся и ожидал Мазепа пришествия королевского, но не получил совершенства своїй надежды»[5]. Разом з тим ситуація стрімко змінювалася: 20 жовтня до Гірська[6] підійшли 14 полків корпусу Олександра Меншикова[7] (ще 11 жовтня перебував у Гомелі[8]), який прямував паралельно до напрямку руху шведів. Уже 23 жовтня меншиківська кавалерія підійшла до Синявки[9] (близько 60 кілометрів до гетьманської столиці), 24 жовтня — у Мену, а 26 жовтня — до Макошиного[10]. Шведи катастрофічно затримувалися. Іван Мазепа вранці 24 жовтня покинув з основним військом Батурин, щоб виїхати назустріч шведському війську. Гетьман пообіцяв повернутися до резиденції 31 жовтня[11] з істотною допомогою.

Гетьманська верхівка у Коропі, дізнавшись про загрозливе наближення меншиківського корпусу, вирішує підсилити залогу фортеці, у якій, за свідченням королівського секретаря Цедергельма, гетьман спочатку залишив «гарнізон в 3000 або трохи більше вояк»[12] (таку саму цифру* називає і «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії»[13]). Через це, за

* «Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4000 кінноти біля себе».

Олександр Меншиков на коні. Художник Пітер Пікарт. 1707

*Батурин часів Івана Мазепи. План-реконструкція Віктора Вечерського.
1 — Литовський замок; 2 — фортеця; 3 — будинок Кочубея на Чорній річці; 4 — замок Івана Мазепи на Гончарівці; 5 — мурований палац Івана Мазепи в замку на Гончарівці.*

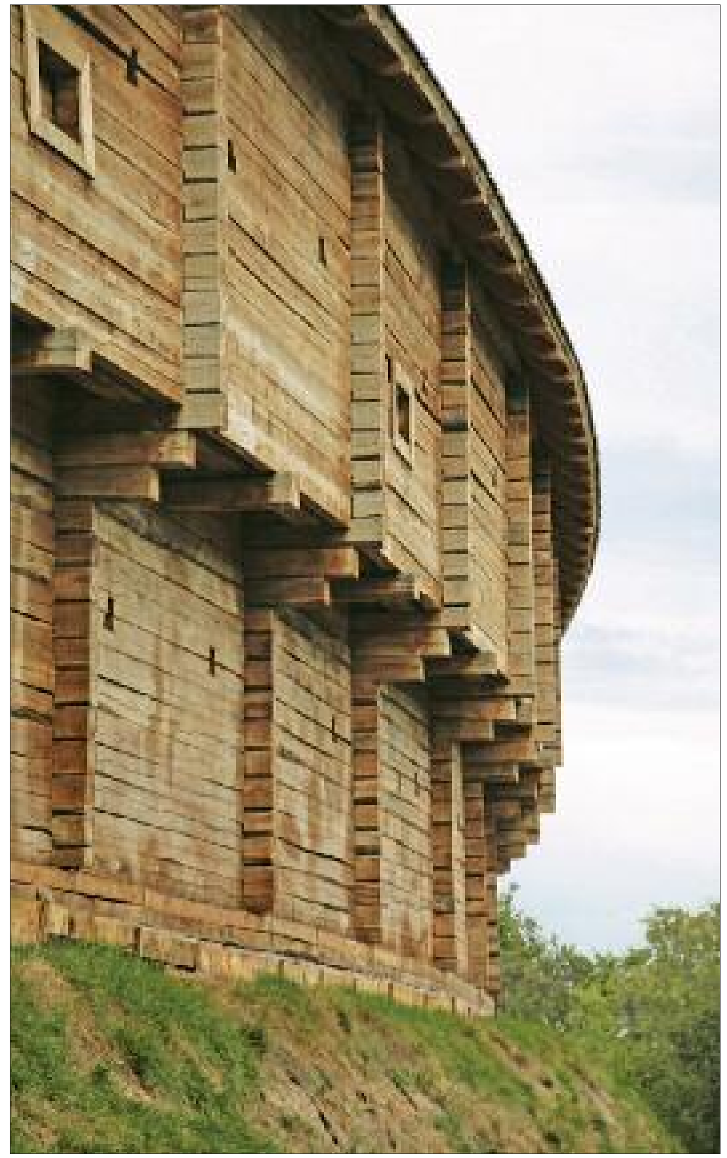
Гетьман Іван Мазепа. Зображення з літопису мазепинського канцеляриста Самійла Величка

свідченням Адлерфельда, «деякі полковники зі своїми частинами відійшли назад»[14].

За нашими підрахунками, орієнтовно 26–27 жовтня до гетьманської столиці додатково прибуло п'ять полків. Про склад військ у зачиненому Батурині залишилося важливе для сучасності свідчення на допиті спійманого канцеляриста: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов*, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков

* Сердюцький полковник Яків Покотило походив з козаків Гельм'язівської сотні Переяславського полку. Відомо, що він покохав красуню кримчанку, яку разом з двома дітьми взяли в полон козаки. Після того як вона охрестилася, він з нею одружився і всиновив її синів Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллю. Всі діти отримали належну освіту. Гетьман попіклувався, аби вони почали свою кар'єру в Батурині. Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700–1709 рр. Його сердюцький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично увесь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 р. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, у подальших бойових діях було задіяно «полку его сердюков... меньше ста человек». Разом з кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і довгий час перебував під арештом. У 1712 р. його заслали в Архангельськ. Відправили до Сибіру і його дружину.

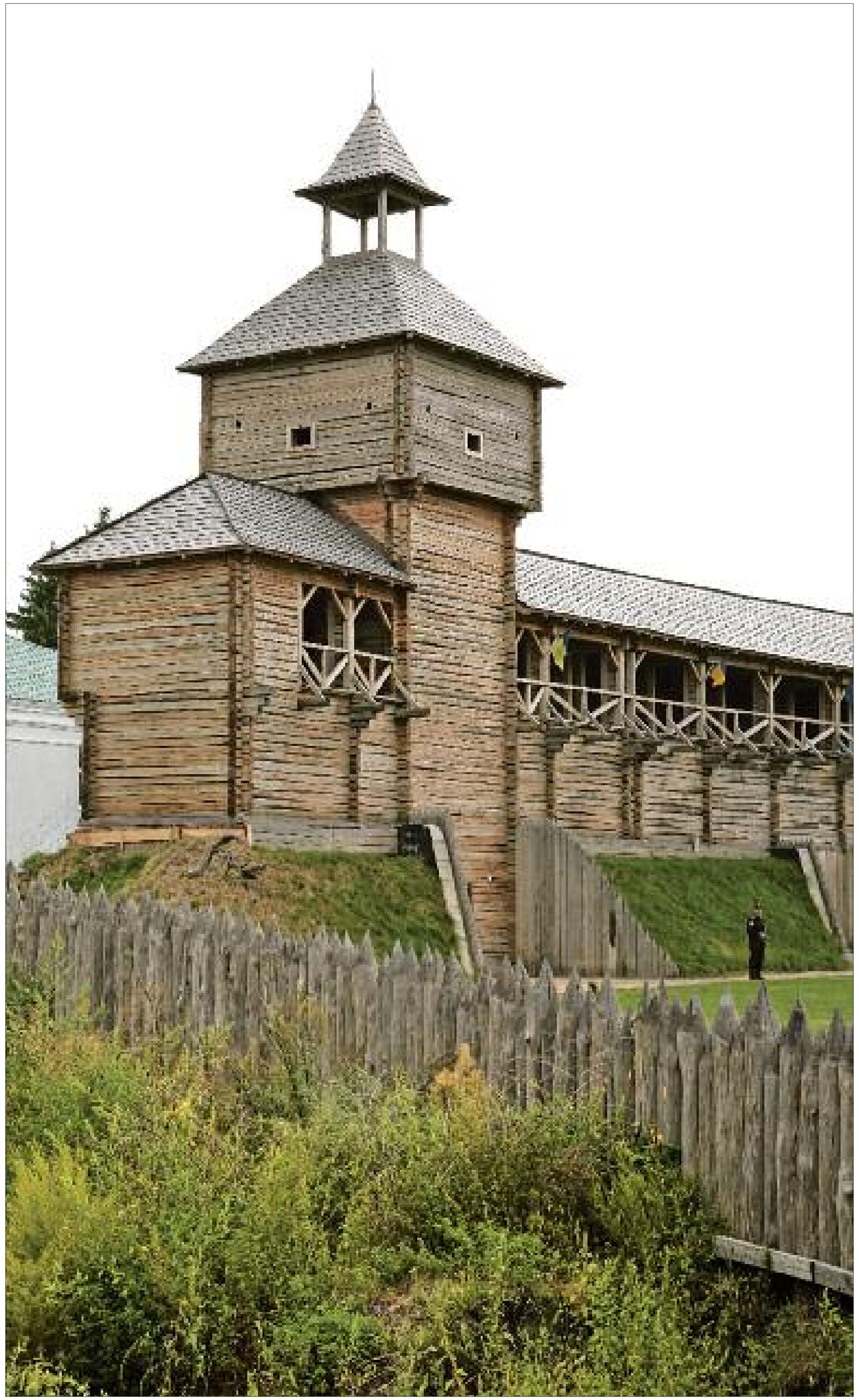
Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку человек, о том не знает»[15]. Іван Мазепа повернув значні сили козаків і сердюків з-під Коропа у свою резиденцію для підсилення залоги. За офіційними російськими джерелами від 12 листопада 1708 р., гетьман «дав наказ декільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх в бойову готовність, для того, щоб діяти проти ворога, у той час, як його резиденція Батурин з 1000 чоловік повинна була залишатися осадженою до подальших розпоряджень або до його прибуття»[16]. Отже, росіяни приблизно зробили обрахунок сил, які мав Іван Мазепа (1000 чоловік залоги, 5000 козаків вийшло з ним). Останні й були тими, хто підсилив оборонців гетьманської столиці. Невідомий британський офіцер на російській службі, свідок штурму Батурина, повідомляв пізніше, що «Мазепа... розмістив там 6 тисяч козаків, сміливих, твердих і рішучих

Козацька юшка (Батуринська сотня в поході). Художник Юрій Северин. 2005 р. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Фортечна стіна. Реконструкція 2008 р. Фото Андрія Прибєги

Сторожова вежа Цитаделі. Реконструкція 2008 р. Фото Андрія Прибєги

людей»[17]. За австрійськими джерелами, у резиденції «перебувало 6000 чоловік Мазепи»[18]. Таку саму цифру називає і один з перших біографів Карла XII Лімьє[19]. За даними прусського посла Георга Йоганна фон Кайзерлінга, який отримав їх з російської штаб-квартири, гарнізон гетьманської столиці налічував 6000 козаків[20]. За відомостями з російського табору англійський посол у Відні Філіп Медовс повідомляв уряд, що Іван Мазепа «послав шість тисяч своїх людей для забезпечення безпеки свого майна»[21]. Росіяни отримали цю цифру з допиту спійманого сердюка-розвідника Тимофія Семененка, який повідомив, що «в Батурине де н[ы]не войска четыре вышеписанные сердюцкие* да три городовые полка — Прилуцкой, Лубенской и Миргородцкой, в которых полках людей будет: в сердюцких тысячи две, а в городовых с четыре тысячи ч[е]л[о]в[е]к**, которые все в замку обретаются»[22]. Борис Куракін, який у ті дні був на Гетьманщині, оцінював гарнізон фортеці в 10 000 осіб[23]. Він зустрічався у жовтні з Іваном Мазепою, а той повідомляв у ті дні*** Гавриїла Головкіна про чисельність військ при ньому 12 000 осіб[24]. Борис Куракін відкинув від цієї цифри 2000[25] вояк бригади стольника Івана Анненкова, адже їх гетьман відіслав із гетьманської столиці. Проте він не врахував, що в цифру 12 000 чоловік гетьман зарахував близько 1500 козаків Чернігівського полку (були поблизу в Чернігові, вдома), 800 сердюків Бурляя (стояли у Білій Церкві), 1200–1300 вояк пішло з Іваном Мазепою на зустріч з Карлом XII. Отже, якщо врахувати ці поправки, у Батурині мало б залишитися близько 6500 душ гарнізону. Зазначимо, що сердюк Тимофій Семененко у своєму свідченні не згадав про пушкарів, гармашів, Батуринську сотню (а це десь додатково 1200–1300 осіб).

За нашими підрахунками, військовий гарнізон, який 24 жовтня складався з двох сердюцьких полків, гармашів, Батуринської сотні (а це разом щонайменше десь 2–2,2 тисячі чоловік), 1 листопада мав правдоподібно 7–8 тисяч військовиків (додалися два сердюцькі й три городові полки)****. Розбіжності між нашими підрахунками й тодішніми оцінками невеликі (1–1,5 тисячі) та різняться врахуванням (чи ні) кількісного складу деяких підрозділів залоги.

* «А полк их (Максимова. — *Авт.*) ныне с прочими тремя сердюцкими ж, Чечелевым, Покотиловым, Денисовым, полками в Батурине» (ПБДМ. — С. 184).

** І. Мазепа у листі до царя від 10 серпня 1708 р. жалівся, що при ньому «з городовых самых недорослей и на худейших лошадях осталось 2800... да 2000 сердюков и едина корогов компании» (Донесение И. С. Мазепы Петру І (10 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. ІІ. — С. 526). Проте до жовтня з огляду на плани гетьмана і старшини кількість козаків у цих полках мала зрости. Тим паче вони розташовувалися близько від домівок.

*** 15 жовтня 1708 р.

**** У сердюцьких полках було по 500–800 вояків, а в городових — здебільшого по 1500 (похідний варіант). Отож разом могло бути до 2600 сердюків і 4500 козаків плюс пушкарі, гармаші (близько 400–600 осіб), Батуринська сотня (думаємо, що у її складі нараховувалося до 700 осіб, бо тут вони мобілізовувалися не в похід, в який йшла лише частина виборщиків, а на охорону фортеці). Слід зазначити, що у Батурин мали прибути і Воронезька та Коропська сотні, підпорядковані Генеральній військовій артилерії.

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку. Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

Шведський історик Артур Стілле вважав великою стратегічною помилкою Карла XII, який «допустив Мазепу уговорити себе повернути замість Макошиного на Новгород-Сіверський»[26]. Насправді гетьман просив короля якнайшвидше послати туди не всю армію, а, за свідченням Акселя Гілленкрока, лише шведський відділ, щоб зайняти там позицію[27]. Цю інформацію шведському володарю передав вістун Івана Бистрицького. Шведській армії було вигідним зайняти це місто, бо воно б прикривало Україну від поширення російського впливу. Зайняття цієї фортеці кількома полками не завадило б руху всієї каролінської армії вниз, до Макошиного. Зрештою, частина полків Карла XII так і рухалася, оскільки у селах Жадове, Шведчина залишилися сліди їх перебування[28]. Однак король зі свитою поїхав у бік Новгорода-Сіверського. Після зустрічі з гетьманом він послав у бік Макошиного полковника Дальдорфа із 600 кавалеристами та 300 козаками супроводу[29]. Росіяни зафіксували наявність цього загону 30 жовтня в Оболонні[30]. Шведи, ставши там на постій, як доповідав Гебгард Пфлуг царю, «выбирают провиянт, а иншего промыслу никакова от них нет»[31]. Між цим розвідувальним загоном і роз'їздами Гебгарда Пфлуга, Олександра Меншикова, схоже, сталися локальні сутички, про які залишилися перекази, артефакти [могила (Шведська[32], Зенькова[33]) поблизу Шаболтасівки; знесений у кінці 1970-х рр. за кілометр від Мени на макошинській дорозі курган-редут, біля якого в 1980 р.

було знайдено майже 10 чавунних ядер[34] часів Північної війни]. Наближення до Сосниці корпусу Олександра Меншикова, очевидно, змінило плани Карла XII йти прискореним темпом у напрямку до Макошиного та Батурина.

Проаналізувавши напрямки руху шведів, Петро I зрозумів, що Карл XII не випадково намагається уникнути бою, залишив у спокої Новгород-Сіверський і спрямовував свої сили до Батурина, де зберігалися великі запаси продовольства, зброї. 30 жовтня у цьому його ще раз переконали Олександр Меншиков та Дмитро Голіцин, які, приїхавши у Погребки, відразу доповіли про оперативну обстановку. Дії мазепинців ставали все зрозумілішими. Як повідомляє «Журнал или Поденная записка... Петра Великого», невдовзі відбувся «воинский совет, на котором положено, дабы помянутому Князю Меншикову с частию войска итити добывать Батурин, где Мазепины единомышленники Полковник Чечель*, да генеральный Есаул Кениксек с Черкассами засели»[35]. Гетьманській столиці було винесено жорстокий присуд. Щоправда, цар не полишав надії на вірнопідданий елемент у Батуринській фортеці. Київський воєвода Д. Голіцин був відряджений поперед Олександра Меншикова до Батурина з розпорядженням полковнику Дмитру Чечелю від президента Посольського приказу Гавриїла Головкіна «по именному великого государя указу»: «Понеже ведомость имеем о зближении неприятельском к Десне и о намерении его, переправясь оную, итти к Батурину, того ради указал великий государь во оной замок для лутчаго отпору неприятелю в тот гварнизон прибавить к малороссийским ратным людем полк великороссийской пехоты, как тож для лутчаго отпору неприятелского и в Стародуб и Новгородок-Северской наши великороссийские ратные люди

* Рід Чечелів уже на початку XVII ст. мав велике розгалуження у Брацлавщині, Волині. Батько Д. Чечеля Василь володів маєтком у Кузьминцях Брацлавського повіту. Сходження Д. Чечеля у коло старшинської еліти розпочалося на Коломаку. Він бере участь у виборах І. Мазепи і згадується у переліку «безпортфельних» осіб, які підписали статті новообраного гетьмана. Багато представників Чечелів були задіяні у козацьких, найманих формуваннях 1650–1660-х рр. на Правобережжі. Очевидно, Д. Чечель почав свою військову службу сердюком і десь у 1674 р. разом з товаришами, ріднею перебрався на стабільне Лівобережжя. У актах Рихлівського монастиря за 1678 р. згадувався священик села Чапліївки Максим Чечель. Можливо, це був брат або свояк Д. Чечеля. З джерел відомо і про його дочку Феодосію, яка вийшла заміж за охочепіхотного полковника Степана Яворського. Д. Чечель як «породний шляхтич православний» після перевороту 1687 року став дворянином, гетьмана знатним військовим товаришем і, як видно з окремих відомостей, особою, наближеною до нього. У 1689 р. Чечель — у складі делегації старшин, викликаних В. Голіциним до Москви. І. Мазепа 1690 р. відрядив його супроводжувати митрополита Варлаама Ясинського до царів. Очевидно, після смерті С. Яворського, десь із серпня 1695 р, він — сердюцький полковник (є документ, що ще 19 квітня 1695 р. Андрій Гамалія купив у знатного військового товариша Дмитра Чечеля двір у Погарі). Вже у 1696 р. гетьман доручив йому відповідальне завдання — вирушити з полком для захисту південного кордону від очікуваного набігу кримчан на українські міста після взяття Азова. 28 жовтня 1696 р. І. Мазепа повідомив царя, що «самий лучший полк серденяцкий з полковником Дмитрием Чечелем послан в таванский город». У його складі було 500 чоловік. В. Кочубей у своєму доносі назвав Д. Чечеля одним з найвідданіших І. Мазепі людей. 10 грудня 1707 р., за повідомленням генерального судді, Батурином поповзли чутки, що цар їде «ево, гетмана взяти к Москві». А тому І. Мазепа «зобрал з станции триста человік сердюков и устроил их при себе з полковником Чечелем и зо всею челядю своею оружно: иміл, конечно, боронитися и отсріливатися от его света, Великого Государя». Родина Чечелів проживала у селі Тростянці на Борзнянщині. Як у подальшому склалася її доля, достеменно невідомо.

Сергій Васильківський. Гармаш часів Івана Мазепи. Акварель. 1900

Цитадель. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Фото Сергія Павленка

посажены были. И для того оных неприятель и добывать не стал. И того ради надлежит господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское отпор чинить, к которому замку на выручку сам великий государь со всем войском особою своею быть изволит»[36].

Прибувши у першій половині дня 31 жовтня до гетьманської резиденції, Дмитро Голіцин побачив, що Батурин «заперся от всех сторон и трох ворот, тилко одни четвертые ворота береговие, что от Сейму, не заперти були»[37]. Вибратися із зачиненої фортеці без дозволу і непоміченим вартою стало практично неможливим. Але одна промовиста деталь свідчила про незмінність намірів батуринського гарнізону — мости через Сейм були розібрані. Місто відгородилося від непроханих гостей річкою. Все ж, перепливши човном через Сейм, князь передав наказ царя та Гавриїла Головкіна сердюкам, що несли охорону на березі. Він також «пояснив їм усно про Мазепин вчинок і радив їм змиритися»[38]. Керівництво фортеці недовго вивчало наказ. У відповідь, як дізнаємося з вечірньої депеші Олександра Меншикова, «как

старшина, так и товарищество единогласно отвешали, что без нового гетмана нас в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здешних рубежей не выпустит, по то время и гетмана им обирать невозможно»[39].

Опівдні біля Сейму почали збиратися полки корпусу, що надходили до Батурина. Коли Олександр Меншиков віддав їм наказ підійти впритул до мостів, щоб спробувати зробити переправу, «из замку выслали шесть пушек, и оные навели против нас на мосты, которые уже прежде приходу нашего были у них разбросаны»[40]. Це справило враження. Російське військо відступило подалі від берегів.

Трифунтова гармата Семенівського полку. 1700

Невдовзі з фортеці виїхали п'ять вершників і через річку прокричали-пригрозили, щоб Олександр Меншиков забирався геть зі своїм військом. Інакше батуринці його «станут бить»[41]. Командир корпусу попросив прислати для розмови двох-трьох чоловік, але посланці Дмитра Чечеля у відповідь грубо вилаялися і повернулися назад. «Потом в двух лотках малых переправили мы на ту сторону граннадиров человек с 50, что увидя, те, кои при мостах с пушками стояли тотчас великою тревогою в город побежали и нам мосты очистили, которые направя, стали мы через реку перебиратца, — читаємо у донесенні царю. — И сея ночи совсем переберемся, а в завтра з божею помощею будем чинить промысл, ибо ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца»[42].

У деяких історичних розвідках натрапляємо на твердження, що Олександр Меншиков після отримання наказу про взяття Батурина, по суті, на одному диханні оволодів гетьманською столицею[43]. Він прийшов вершити суд над містом і залогою з 14 полками[44] свого «великого корпусу»[45], в якому налічувалося від 15 до 20 тисяч вояків* (Троїцький, Вятський, Нижегородський, Тверський, Смоленський і Сибірський полки, а також дивізія Родіона Боура*, яка мала у вересні 4976 драгун[46], у жовтні — 4076 здорових[47] та 321 пораненого[48]). Крім того, поряд з гетьманською столицею дислокувалися два російські[49] піхотні полки бригади Івана Анненкова чисельністю до 2000 штиків[50].

* В. Артамонов дещо занижує кількість вояк, які прийшли до Батурина: «Возможно, всего у Меншикова было около 9 тыс. драгун и до 3 тыс. пехоты и небольшого количество калмыков («татар»)» (Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 65). При цьому історик посилається на анонімне, досить правдоподібне джерело-свідчення про облогу і штурм Батурина: «...Мы с 3000 ковалерии и с тремя полками инфантерии оную крепость осадили» (Там само. — С. 168). Однак при цьому слід взяти до уваги, що найправдоподібніше автор цього повідомлення мав на увазі кількість полків, які спочатку прибули до гетьманської столиці і у числі яких він був. Облога Батурина тривала кілька днів, протягом цього часу корпус О. Меншикова повністю переправився через Десну біля Макошиного, розбурив міст. Таким чином, наймовірніше за першими полками до гетьманської столиці прибули у наступні дні інші.
** Родіон Боур (Баур, Бауер) був тяжко поранений в рот під час бою під Лісною. Лікувався кілька місяців. Його полки були передані під командування О. Меншикова.

Київський воєвода Дмитро Голіцин прибув з Києва під Мену не сам: за наказом царського командування він повинен був з московськими стрілецькими полками та пристойною артилерією рухатися вглиб України[51]. У складі його військових підрозділів налічувалося 5000 вояків[52] («ис Киева несколко полков»[53]). Згадані «київські» сили були, очевидно, об'єднані під Меною з корпусом Меншикова, оскільки далі вони діють разом. В урядовому листі до дипломатичних інституцій у Москві від 12 листопада 1708 р. повідомлялося, що Олександр Меншиков «швидко зібрав великий корпус, після чого рушив на Батурин»[54].

Маємо відомості, що у приборканні непокірних гетьманців у Батурині брав участь відбірний Київський драгунський полк, сформований з царедворців[55].

Ікона «Богоматір з немовлям», знайдена у могилі літньої жінки з розтрощеним черепом. Фото Оксани Ломко

Російський гренадер

У штурмі фортеці задіяли Нечаєва піхотний полк[56]. Таким чином, до гетьманської столиці російське командування стягнуло до 20 полків. Британський офіцер, який став свідком штурму Батурина, вказував, що в підпорядкуванні Олександра Меншикова було 24 тисячі піхотинців та 6000 кавалеристів[57]. Ця цифра ніби дещо завелика. Та за табелем інфантерії, підпорядкованої князю Олександру Меншикову, станом на 16 квітня 1709 р. наближений Петра І розпоряджався 24 піхотними полками, в яких було 18 921 боєздатних солдатів і офіцерів, а 7251 — хворі та відряджені[58].

Батуринська фортеця за описом XVIII ст. мала довжину — від Новомлинських воріт до Конотопських — 233 сажні (497 метрів), впоперек — від Київських воріт до берега Сейма — 184 сажні (393 метри)[59]. Площа фортеці становила десь 14–15 гектарів. Новітні археологічні дослідження та обміри показали, що вона була більшою — близько 25 га (600 × 440 м)[60] і таким чином потрапляла у число найбільших на Лівобережжі. Адже типова площа фортець в основному

Меншиков у Батурині. Художник Микола Данченко. 1995. Полотно, олія. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Батурин-1708. Художник Георгій Кожокар. З колекції Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

становила 1,5–2, зрідка 8–10 гектарів. Скажімо, у Березні — гектар, у Ніжині — 6 гектарів, Переяславі — 8 гектарів[61].

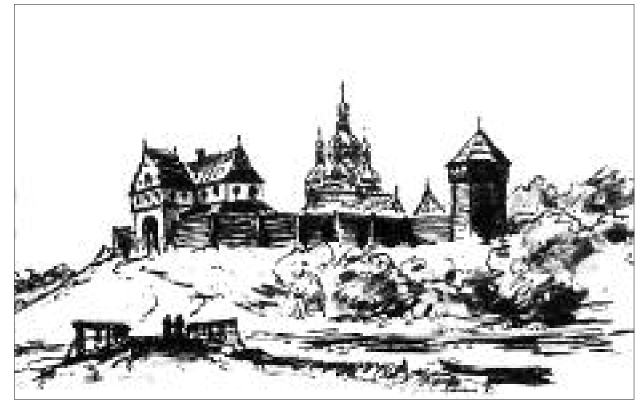
У Батурині було ще одне захищене ровом і валами з п'ятьма бастіонами укріплення, яке оточувало Мазепину резиденцію з красивим палацом, церквою, садом загальною площею 9 га[62].

Центральна батуринська фортеця була оточена з трьох боків глибоким ровом, земляним валом. З боку річки батуринці не чекали серйозної небезпеки. Тому тут і не будували валу. Фортеця, ще за описом 1654 р., мала високі дубові стіни, шість кутових і дві надбрамні вежі[63]. Проте у 1708 р. найпевніше вона мала незадовільний стан і, за свідченням Адлерфельда, «погано укріплена»[64]. «Укріплення в цьому місці мали жалюгідний стан і були побудовані в традиціях цієї країни, — зазначав він, — коли найбільш укріплене місце можна „перейти через хибарку", як називають це французи. Мазепа б відремонтував її кілька років тому, але його завжди зупиняли люди царя, який хотів, щоб Мазепа не мав ніяких укріплених місць в своїй власності. Вони казали, що не варто витрачати гроші, його царська величність достатньо сильний, щоб захистити його від всіх нападів ворогів»[65]. За відомостями прусського посла Георга Йоганна фон Кайзерлінга, «фортеця була захищена лише одним земляним валом, який зсередини й зовні укріплений тільки дерев'яними стінами, а перед ними був ще рів»[66].

Феофан Прокопович все ж зазначав, що Іван Мазепа «резиденцию свою, мѣсто и самым положением крѣпкое, лучше было укрѣпил поновленным валом, тако ж аммуницию, гварнизоном и всякими припасы воинскими»[67]. У 1709 р. у Санкт-Петербурзі вийшло його «Слово похвальное в честь

Портрет Олександра Меншикова. Невідомий художник

Крупицько-Батуринський монастир у XVII ст. Рисунок-реконструкція Карла Лопяло

Резиденція Івана Мазепи на Гончарівці до зруйнування у 1708 р. Гіпотетична реконструкція Володимира Мезенцева, комп'ютерний фотоколаж Сергія Дмитрієнка. 2012

славных дел Светлейшего Римского и Российского государства Князя Ижерского… и проч. и проч. господина Александра Даниловича Меншикова», де зазначалося: «Батурин — град крепкий и местом самый неприступный»[68]. Вважаємо, що у гарнізону гетьманської столиці протягом 24–30 жовтня 1708 р. було достатньо часу для істотного ремонту-оновлення Батуринської фортеці, поглиблення рову, вивищення валу, заміни окремих трухлих дерев'яних конструкцій.

Якщо ж ремонт оборонних споруд у 1708 р. і не був значним, все одно звезена заздалегідь у Батурин артилерія становила найбільшу загрозу для меншиковського корпусу. У зв'язку з цим Олександр Меншиков не спішив розпочинати штурм фортеці, а старався домовитися з «бунтівниками». Продемонструвавши біля Сейму грізну силу свого корпусу, він направив у фортецю «дѣлам посолским способным»[69] сотника Андрія Марковича, зятя Івана Скоропадського.

Після переправи через Сейм 50 гренадерів батуринська залога вжила додаткових заходів безпеки. Всі ворота фортеці були зачинені й «завалені

землею»[70]. Посланця підняли на стіну вгору віжками. Дізнавшись про мету появи Андрія Марковича в Батурині, обурені козаки і сердюки почали «терзати його і смертю грозити»[71]. Все ж невдовзі його показали наказному гетьманові* сердюцькому полковнику Дмитру Чечелю. Посланця повернули назад з відповіддю, «что они творят то по региментарскому повелению (Мазепи. — *Авт.*), а о измѣне его отнюдь вѣрити не могут»[72]. Переправився човном через Сейм і князь Дмитро Голіцин, але його на березі батуринці «устрашили» і не забажали з ним вести перемовини[73].

Після візиту Андрія Марковича напружена обстановка змушувала старшину батуринського гарнізону додатково зважувати фактори небезпеки, що насувалися. Росіяни під вечір налагодили мости. Чимало кавалерійських полків, переправившись через Сейм, почали займати покинуте передмістя, оточувати фортецю з усіх боків. Російські солдати займали домівки батуринців, готувалися до ночівлі. Все це не могло не гнітити оточенців.

Усе ж, порадившись, проаналізувавши небезпечну ситуацію, старшина вирішила схитрувати і розтягнути на свою користь переговори. Вночі до Олександра Меншикова, який не переїжджав через річку і стояв у хуторі Городищечку**, вістові передали лист «з запевненнями про незмінну, хоча б і зрадив гетьман, вірність свою государю»[74]. Батуринці, як видно з донесення царю, «обявляли извычайною своеою палитикою, что они при первой своей верности и нас в гарнизон пустить хотят, толко б их совбодно совсем выпустить, и на то б дать им на три дни сроку»[75].

Олександр Меншиков, прочитавши послання, зрозумів, що батуринці затягують час[76], і усно відмовив командуванню гарнізону у цьому проханні — «а дано им только времени намыслитися чрез оную ночь до утра»[77].

Вранці, не отримавши ніякої письмової відповіді й вважаючи, що переговори таким чином завершилися, Дмитро Чечель і Фрідріх Кенігсек відповіли на нічну пропозицію князя залпом гармат. Причому далекобійні були націлені на резиденцію Олександра Меншикова. Підпал щільним вогнем передмістя, в якому розташувалися основні сили корпусу, наробив, безумовно, переполоху серед росіян, дезорганізував порядок їх розміщення. Такий вияв ворожості до росіян, очевидно, був викликаний обнадійливою звісткою від гетьмана. «Взятые старшина сказали, что за день до штурму прислан к ним указ от швецкаго короля и от Мазепы, чтоб по

* Наказний гетьман — заступник гетьмана на час його відсутності.
** Нині куток Матіївки Бахмацького району.

крайней возможности держались и были б все надежны, что они со всею швецкою потугою их секундовать идут, — читаємо у тогочасному звіті аноніма про подію. — И тот указ читан у них по извычаю всему войску и потому де указу они учинили»[78].

Десь о цій порі до Олександра Меншикова прибув гонець від царя. Той писав з табору 31 жовтня: «Сего момента получил я от Флюка, что неприятель пришел, стал у реки на Батуринском тракте, и для того изволь не мешкать»[79].

Звістка змушувала прискорювати події. Затримка корпусу під Батурином набувала загрозливого характеру: шведи могли відрізати його від головних сил Петра. Олександр Меншиков, однак, не бажав залишати Батурин непереможеним. Він знову вдався до тактики переговорів. Після того як батуринці «посад кругом города зажгли», князь написав, ніби нічого й не сталося, відповідь командуванню залоги і послав її з якимсь Зажарським*. У посланні він запевнив гарнізон, що ніякої кари нікому не буде.

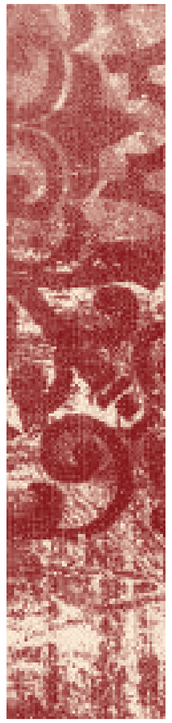

Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 року. Автори проекту — народний художник України Анатолій Гайдамака, заслужений скульптор України Микола Обезюк. Встановлений у квітні 2004 р. Фото Віктора Кошмала

Відповідаючи на лист Петра І з табору, Олександр Меншиков так інформує про реакцію захисників фортеці та свої плани у зв'язку з цим: «И Зажарского в крепость впустили и письмо наше в кругу прочли, на что сказали, что отповеди нам учинить неколи. И хотели ево, Зажарского убить, потом выпустили ево вон, сказав ему многими голосами, что мы де здесь помрем, а президиума в город не пустим. И с сея ночи с помощию Божиею будем мы над ними надлежащий чинить промысл»[80]. Однак невдовзі цей задум знову довелося змінити. Обставини вимагали від Олександра Меншикова рішучих дій.

* Напевне, підполковник Артемій Григорович Загряжський (1675–1754) з Архангельського драгунського полку. Він довгий час виконував обов'язки ад'ютанта Б. Шереметєва. У 1733 р. став генерал-лейтенантом. Був казанським губернатором.

Десь о 1–2 години ночі 1 листопада, дізнавшись про вдалі атаки противника, його вперте і настійливе бажання вийти на Батуринський тракт, цар негайно відправив під Батурин депешу: «Того ради, ежели сей ночи к утру или поутру совершить возможно, с помощью Божиею окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина»[81].

За англійським джерелом, поряд з фортецею були виставлено три батареї, які відкрили вогонь по оборонцям і невдовзі пробили у частоколі дірку[82]. За донесенням невідомого російського офіцера, «по полудни, в 4 часах… оную фартецию бомбардировать начали»[83].

Про штурм 1 листопада залишилося мало відомостей. Дещо дізнаємося від автора «Історії Русів», який про події Північної війни мав досить достовірні джерела. Олександр Меншиков у Батурині, писав він, «прийняв одважний намір узяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення». «Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані сердюками і створені з вольниці, а більше з українських поляків та волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ Царських, боронили місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та одвагою, — зазначав літописець. — Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті ніч і темрява розвели войовників і росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотнього походу»[84]. Спростувань цього детального опису штурму фортеці літописцем XVIII ст. не маємо. Англійський офіцер, який був з росіянами, підтверджував, що «гарнізон захищав себе з великою упертістю і заповнив рів масою московитів»[85]. Підтверджує це і шведський учасник походу Йосіас Цедергельм у своїх споминах — він натомість згадував «про першу атаку міста в понеділок (1 листопада. — *Авт.*) з 5000 люду»[86]. Відголоски запеклої битви 1 листопада зустрічаємо й в Чернігівському літопису. У ньому зазначається, що по війську Олександра Меншикова «давано огню в гармат велми з Батурина»[87].

Наступний штурм Олександр Меншиков призначив на 6 годину ранку 2 листопада[88]. Увагу оборонців мали привернути зліва «200 человек татар», «дабы оные пред штюрмом тревогу и крик и стрельбу учинили, чтоб те из той мест, кой мы штюрмовать намерились, людей отманить»[89]. Підрозділу генерал-майора Г. Волконського поставили завдання атакувати «подле ворот правую сторону». З обривистого боку фортеці, де не було частоколу і ніхто не сподівався на напад, мав діяти полк Івана Анненкова[90], сина стольника Григорія Анненкова. Зазначимо, що цей полковник добре знав Батурин,

оскільки його батько багато років командував полком стрільців, які розміщувалися у фортеці для охорони гетьмана та нагляду за ним. Командир стрільців добре знав, де розташовані вилазки, потаємні ходи у фортеці. Один з них, який вів до річки, був розкопаний археологами та будівельниками у 2008 р.

Дуже ймовірно, що останніми саме й пробралися у фортецю стрільці*, вдаривши підступно в ряди оборонців зсередини оборонних укріплень. «Завдяки цій енергії, козаки були захоплені зненацька», — інформував статс-секретаря Бойля англійський посол Чарльз Вітворт[91]. Піднятий по тривозі Фрідріх Кенігсек, як читаємо у згаданому вище повідомленні, «ще не встиг розставити своїх людей в належний порядок»[92] і був тяжко поранений.

Про використання під час штурму потаємного ходу свідчить непрямо й інше джерело. Російський офіцер, свідок нічної атаки «з дву сторон», зазначив: «И понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощию Божиею, на город через немалую стрельбу вступили»[93]. Без драбин росіяни не могли подолати частокіл. Пробиту увечері стіну оборонці не могли залишити відкритою, не відремонтувавши укріплення. Тому пробратися усередину фортеці вони могли лише з боку Сейму. І таємний хід, про який знали стрільці, найпевніше тут зіграв вирішальну роль.

Уцілілі від першої штурмової хвилі наступу козаки, сердюки, городяни мужньо оборонялися. Та бій без головної переваги — артилерії — на кілька сторін одночасно, у незрозумілій спантеличеній обстановці, за відсутності старшин підрозділів (Іван Мазепа взяв із собою сотників, більшість полковників) вже не мав успіху.

За дві години переважаючі удвічі-тричі війська Олександра Меншикова завершили навальний наступ. Руїни та згарища п'яти батуринських церков виразно свідчать, що в них на якийсь час знайшли прихисток оборонці, але озлоблені стрільці не спинялися навіть перед православними святинями — розбивали двері, закидали у вікна факели. Насамперед полювали за сердюками, більшість яких було безжально винищено[94]. Взятих же у полон в'язали в одну юрбу мотузками[95] для майбутніх катувань. За відомостями Петра Шафірова, «надежных мазепиных адгерентов порубили, и в наказание той измены весь оной город огню предали»[96]. У багатотомній історії 44-го драгунського Нижегородського полку записано, що він брав участь у «кровавом штурме Батурина и истреблении его со всем населением»[97].

* У попередніх студіях ми згоджувалися із версією «Історії Русів» про те, що росіяни потрапили у фортецю завдяки наказному полковнику Івану Носу, який зрадив оборонців. Та, схоже, прикутому до гармати старшині (він відмовився виконувати накази Д. Чечеля), мабуть, все ж таки було важко чинити якісь дії (хоча їх і не виключаємо). Нові джерела дають підставу говорити про те, що солдати полковника І. Анненкова краще знали «вузькі» місця фортифікаційних споруд Батурина за оборонців, оскільки десятиліттями були господарями фортеці. Тому саме завдяки цьому був відкритий таємний вхід, яким стрільці і пробралися усередину оборони мазепинців (детальше про це див. на с. 67–71).

Можливо, однією з причин жорстокої розправи над оборонцями було те, що під час взяття гетьманської столиці загинуло від 2000 (дані грудневої пропагандистської листівки шведської штаб-квартири[98], «Щоденника [повідомлень] з королівської шведської армії»[99]) до 3000 російських вояків[100]. Лизогубівський літопис дає широку панораму моторошної кривавої ночі загибелі гетьманської столиці: «...Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившиеся (понеже везде изобилие было всякого напою) кололи людей и рубали, а для того боячися прочие в скрытых містах сідели, аж когда огонь обойшел ввесь город, и скрыты пострадали; мало еднак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая уцілела некогось старушка; церков же в замку деревяная сгоріла, в городі Тройцы Святой каменная верхами и работою внутрь огоріла»[101].

За оцінками сучасника Петра І Петра Крекшина, у результаті цієї та інших каральних акцій «изменничьи городки Батурин и Сеча Запорожская с городками взяты и разорены, изменников до тридцати тысяч порублено»[102]. У ході взяття Батурина та розправи над оборонцями загинуло 5–6,5 тисяч козаків, сердюків (за повідомленням Йосіаса Цедергельма, трохи більше 1000* останніх врятувалося, зокрема два полонені шведи[103]), а також 6–7,5 тисяч мирних громадян («понеже збіг был от всіх сел**»[104]).

Армія Карла XII підійшла до гетьманської резиденції 10 листопада, але не могла переправитися до неї через Сейм без мостів[105], які довелося відновлювати. Батурин каролінці минали того самого дня[106] пізно увечері[107] та вночі[108] і бачили «руїни»[109], як «перетворено у попіл місто»[110], «абсолютно спустошене», «дощенту спалене і зруйноване»[111], де «всі вбиті стали»[112], «вирубані»[113] і «усе там було знищено»[114]. «Судячи з руїни і своїх стін, які не змогли спалити, це місто було дуже добре побудованим і перевершувало всі інші міста України красивими палацами»[115], — занотував у свої нотатках свідок походу Георг Нордберг. Карл XII побував у спаленій гетьманській столиці 11 листопада. Він та його двір побачили «жахливі руїни, відчули повітря, інфіковане смородом мертвих тіл, іноді напівзгорілих»[116].

* У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» теж фігурує ця цифра: «З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм» (Щоденник БД. — С. 163).
** Шведський учасник походу П. Шенстрем у своїй реляції теж зазначає про звичну тодішню практику «мешканців, які втікали в міста зі всією своєю худобою» за наближення небезпеки (A Relation of the battle of Pultowa, with some reflections on the two preceding campaigns // Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden. — London, 1740. — Vol. III. — P. 212).

Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 року. Вигляд з вежі. Фото Сергія Павленка

ПІСЛЯМОВА

Історичні обставини часом парадоксальні: попередні десятиліття життя Гетьманщини однаковою мірою впливали як на розквіт гетьманської столиці, так і на її фатальне наближення до загибелі у кровожерливому полум'ї. Оголосивши себе осередком непокори та волі, Батурин піднявся на висоту, якої можна було сягнути завдяки злету-пориву, запалу однодумців, їх військовому мистецтву і суворій дисципліні. Але утриматися на ній довго вони не могли без міцної основи — фундаменту ідеологічних, світоглядно-психологічних чинників у власній країні. Як не прикро, гетьманські правління, змінюючи одне одного, легко при цьому втрачаючи значні права й свободи українського народу, а потім таємно і хитро виборюючи, повертаючи їх, не забезпечили надійних умов утримання такої висоти-щабля України, коли б вона існувала як самостійна держава. Можна у цьому звинувачувати всіх гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького. І це буде справедливо. Однак, попри згадане, була й інша реальність, з якою не можемо не рахуватися, визначаючи провину того чи іншого гетьмана. Об'єктивно Україна зі слабосилим державним апаратом, представники якого зростали в умовах залежності (спочатку від Польщі, а згодом від Московщини), потрапивши в коло інтересів Москви, не могла переважити потужні та організовані зусилля імперських інституцій щодо закріплення підневільного статусу недавнього партнера-союзника. Таємно і відкрито царський режим проводив колоніально-центристську політику, яка з року в рік, як павутина, все міцніше стискала Україну у своїх «обіймах». Україна поступово втрачала те, що виборола у визвольній боротьбі 1648–1654 рр. Не перешкодив цьому процесу й відчайдушний та мужній крок Івана Мазепи та його однодумців.

Батурин і його фортеця після поразки 1708 р. для багатьох гетьманців залишилися в душі ностальгічним уособленням минулої слави, кращих часів.

Цитадель взимку.
Фото Сергія Павленка

Палац Кирила Розумовського.
Фото Андрія Прибєги

У палаці Кирила Розумовського. Фото Андрія Прибєги

До 1727 р. у колишній гетьманській резиденції не залишилося жодного пристойного адміністративного приміщення, як не було й умов для утримання служб адміністрації щойно обраного гетьмана Данила Апостола, коли він вирішив порушити клопотання про переведення сюди резиденції з Глухова. Для цього якраз настав слушний момент: Олександр Меншиков, який отримав Батурин у володіння, опинився в опалі — його маєтності, майно було конфісковано.

Прохання до царя, написане у червні 1729 р., «за руками гетмана и старшины, о переводе резиденции из Глухова в Батурин»[1], залишилося без відповіді.

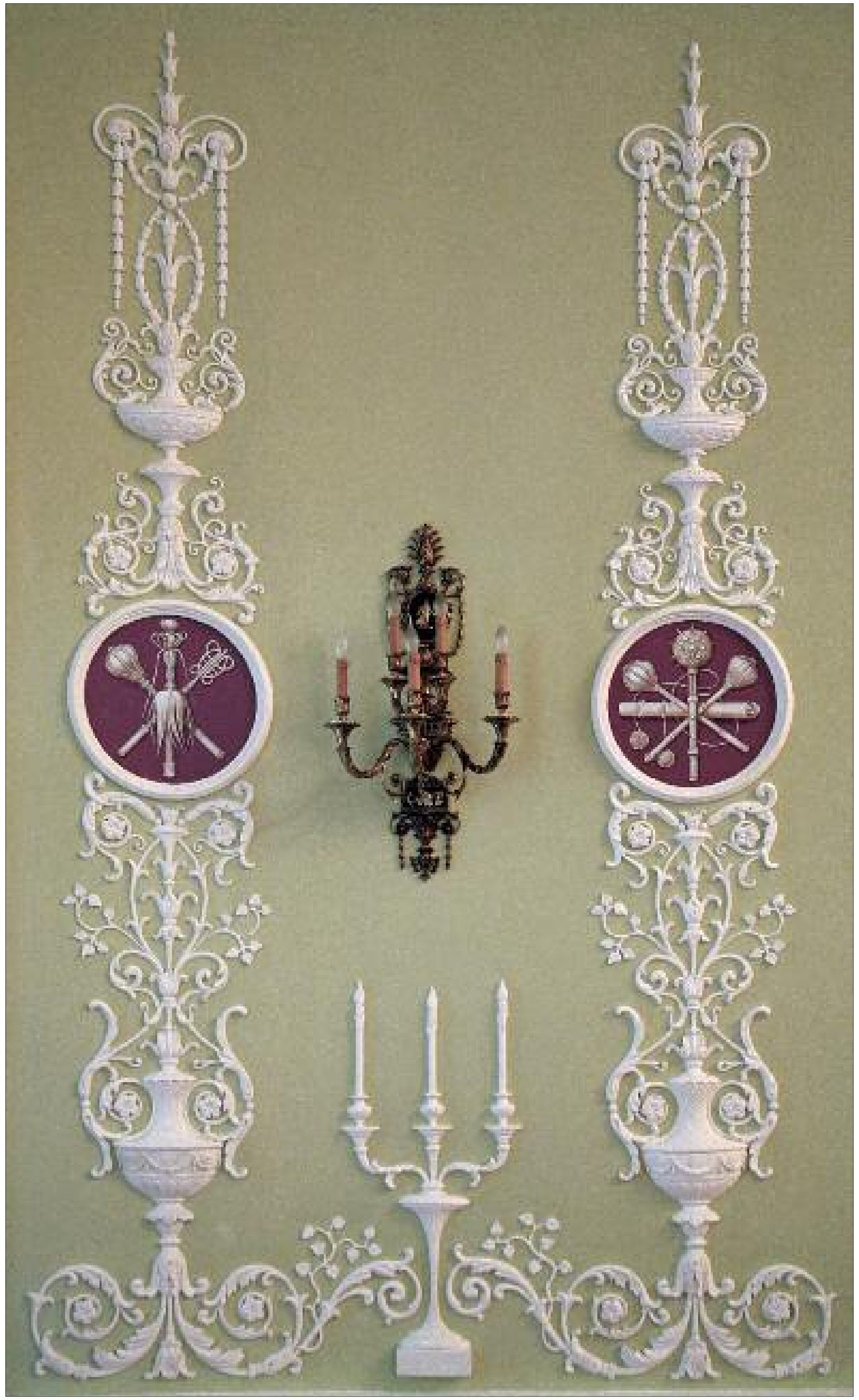
Після двох років мовчання Данило Апостол доручив воронезькому сотнику Івану Холодовичу клопотатися перед імператорським двором «о переселении резиденции з Глухова в Батурин...»[2] Але й цього разу все залишилося без змін.

17 січня 1734 р. старий гетьман помирає.

Лише у 1747 р. цариця Єлизавета видала грамоту про обрання гетьмана[3]. З її ласки у лютому 1750 р.[4] у Глухові відбулася пишна церемонія виборів нового гетьмана за заздалегідь визначеним сценарієм. Українська старшина, задоволена відновленням гетьманства, одностайно проголосувала

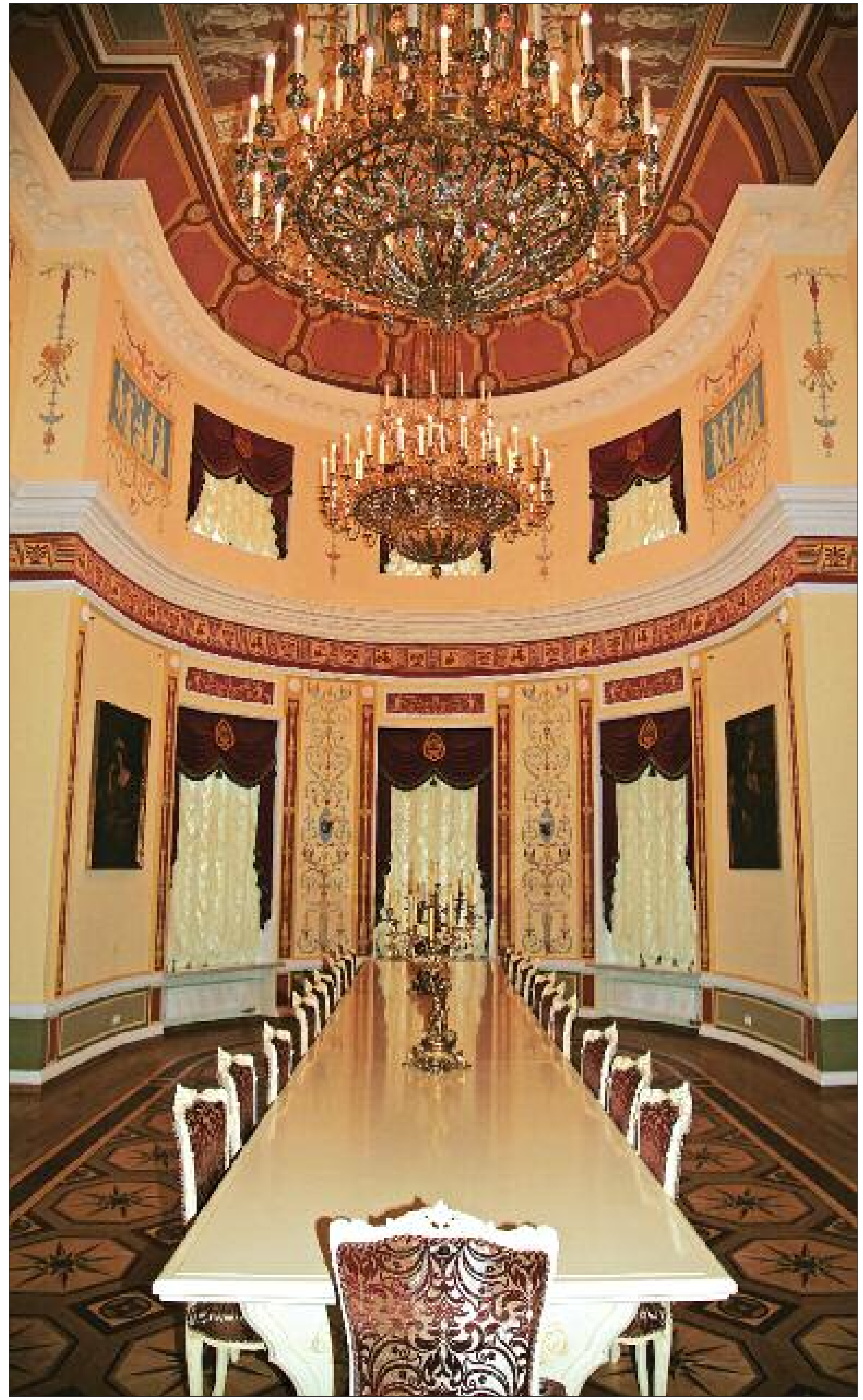
У палаці Кирила Розумовського. Фото Андрія Прибєги

У палаці Кирила Розумовського. Фото Андрія Прибєги

У палаці Кирила Розумовського. Фото Андрія Прибєги

Палац Кирила Розумовського. Фото Андрія Прибєги

за майже невідомого їй 26-річного графа Кирила Григоровича Розумовського, який був братом Олексія Розумовського, чоловіка Єлизавети.

13 березня 1751 р. відбулася церемонія присяги нового гетьмана імператриці. Він отримав від неї оздоблену камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври[5].

Вперше гетьман відвідав Батурин 14 вересня 1751 р.[6] Уже 17 вересня, «осмотря положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»[7]. Місцем для власного палацу він обрав територію, де раніше стояв палац Івана Мазепи[8].

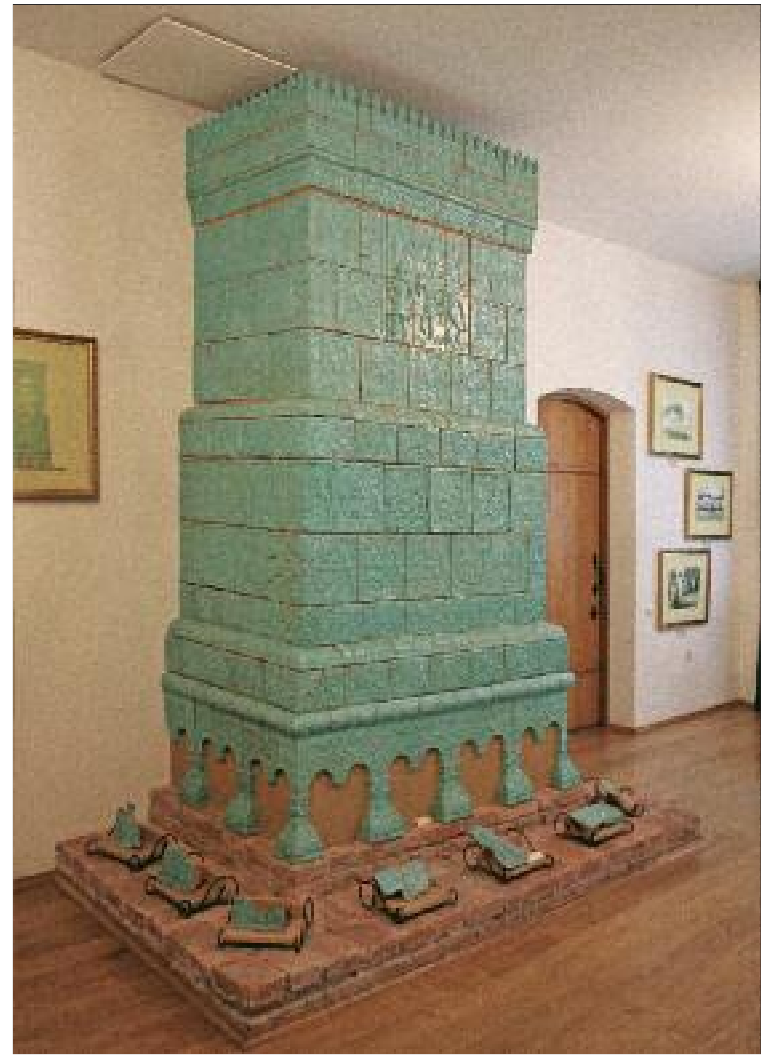
На жаль, ведучи світське життя переважно у Москві, Санкт-Петербурзі, новообраний гетьман хоч і діяв в інтересах України, та все ж, розпочавши великомасштабні будівельні роботи у Батурині, не відродив за складеним попереднім планом гетьманську столицю. Після скасування гетьманства у 1764 р. Кирило Розумовський повернувся* до міста із славною й трагічною історією лише 1776 р.[9]

* Він проживав за кордоном, у Москві, Петербурзі. Під час перебування Катерини II у Москві подав їй прохання: «Припадки, случающиеся в здоровье моем, требуют по совету докторскому, чтобы я климат переменил и употребил безпрерывное движение, которое средство они почитают наилучшим для меня лекарством: не притом и упавшие по заочности и отдаленности управления доходы мои, так как и всей экономии худыя обстоятельства понуждают меня самого необходимо все деревни мои осмотреть и привести в лучшее состояние каким либо распорядком». У зв'язку з цим екс-гетьман слізно прохав імператрицю направити його «на два года в мои деревни, с тем, чтобы из высочайшей милости по чину моему штат мой и все прочее, что я получаю, при мне оставлены были». У Батурині К. Розумовський пробув до 1785 р. Наступні дев'ять років він мешкав у Росії, повернувшись назавжди у Батурин лише 1794 р.

Граф облаштовував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї[10]. У Батурині з'явилися красивий липовий парк[11], великий сад, обнесений цегляною огорожею[12].

Урвища, пагорби рельєфу місцевості були вміло використано для створення затишного куточка відпочинку. У ньому радували зір кілька кам'яних мостів[13], невеличкі ставки.

Поряд з палацом розмістили два двоповерхові будинки[14] для обслуги, співаків, музикантів. Про славне минуле гетьманської столиці нагадував підсипаний вал з гарматами[15], що стояли навпроти палацу. Очевидно, їх привезли із Севська, де зберігався вивезений після 1708 р. з Батурина гарматний арсенал. Кирило Розумовський у 1751 р. у будь-якому разі просив повернути ці гармати на своє попереднє місце[16]. Оскільки він тільки вступив до виконання гетьманських обов'язків, швидше за все це його прохання задовольнили.

Реконструйована піч з кахлями бірюзової глазурі в будинку генерального судді Василя Кочубея XVII ст. Фото Андрія Прибєги

Уподобання Кирила Розумовського дещо урізноманітнювали розмірений ритм віддаленого від царського двору містечка. Щоденно під час обіду в палаці грав оркестр[17]. Його капельмейстером був відомий чеський музикант Карл Лау[18].

У 1803 р. споруджено Воскресенську церкву. І в цьому ж році помирає Кирило Розумовський. Новозбудована церква стає його усипальницею[19]. Сам гетьман визначив собі місце поховання, відвідав перед кончиною зроблений для нього склеп[20].

Колишньому гетьману не вдалося пожити[21] у вишуканому кам'яному палаці, будівництво якого за проектом Чарльза Камерона він розпочав у 1799 р. Піднявшись велично на високому березі Сейму, новобудова ніби застигла у скорботі за господарем. Багато зодчих протягом наступних двох століть намагалися довершити справу Кирила Розумовського, але ці наміри вдалося реалізувати лише у 2008 р.

Кріпаки ж, яких у 1799 р. налічувалося у Батурині 1019[22], в основному працювали на заводах графа, в його економії. Кирило Розумовський, пам'ятаючи про своє соціальне походження, старався всіляко пом'якшити долю залежних селян. При його дворі було багато непотрібних людей. Це якось зауважила графиня Софія Осипівна Апраксіна, якій він відповів: «Я согласен с тобою, что сии люди не нужны мне; но спроси их прежде, не имеют ли они во мне надобности, и если они откажутся от меня, то и я тогда смело откажусь от них»[23].

На свій кошт Кирило Розумовський збудував у Батурині лікарню на 15 ліжок[24].

Після смерті графа ще довго батуринці називали часи його перебування у містечку «золотими» для них. XIX ст. справді мало чим порадувало колишню гетьманську резиденцію.

У 1852 р. Батурин відвідав молодий художник Лев Михайлович Жемчужников (1828–1912). Його вразило побачене.

«Батурин — колись гетьманська резиденція, а нині занедбане місто, — записав очевидець у своєму щоденнику. — Старий дерев'яний одноповерховий будинок, в якому останні роки свого життя провів останній гетьман, ледь тримався. На високому березі ріки Сейму стояв збудований ним кам'яний дім, по якому лише одного разу прокатали в кріслі хворого гетьмана і в якому після цього він ніколи не був. Палац напівзруйнувався, у ньому ростуть дерева»[25].

Неосвіченість і малокультурність населення, місцевих управлінських структур, байдужість нащадків Розумовських до батуринської спадщини — основні причини подальшої руйнації історичних пам'яток. Цегла, кам'яні деталі комплексу споруд гетьманської резиденції по-варварськи

використовувалися для будівництва нових осель, на всілякі виробничі потреби.

У 1917–1918 рр. доля Батурина як української святині могла круто змінитися. Сюди поспішили долучитися до героїчного духу предків патріоти УНР, тут перебував озброєний загін Центральної Ради. «Тепер настав час, коли можна вільно розпочати відродження Батурина, — писала „Черниговская земская газета“ у 1918 р. — До Батурина необхідно провести залізничну колію і перетворити його в місто. Також слід спорудити пам'ятник гетьману Мазепі, для чого є чудове місце — Воскресенська площа»[26].

У колишній гетьманській столиці відбуваються вшанування мазепинців, зустрічі громадськості з лекторами, які розповідають про історичне значення Батурина та його святинь[27].

На жаль, моральне піднесення у містечку, пов'язане зі змінами в Україні, тривало недовго. Під час наступу муравйовських військ на Київ у січні — лютому 1918 р. вдруге після 1708 р. було порушено Батуринський монастир, на цей раз російськими більшовиками[28], які, як і Петро І, утверджували свою мораль на захопленій території багнетами та вогнем. На довгі десятиліття Батурин знову опиняється під завісою мовчання, забуття. Невігластво

Будинок генерального судді Василя Кочубея.
Фото Андрія Прибєги

Пам'ятник вченому, автору першого у світі рамкового вулика Петру Прокоповичу (автор Інна Коломієць, 1975). Фото Андрія Прибєги

Пам'ятний знак на місці дуба, дупло якого, за легендою, слугувало поштовою скринькою Мотрі Кочубей (її пошту забирав посланець від Івана Мазепи). 2003. Фото Андрія Прибєги

Парк «Кочубеївський». Фото Андрія Прибєги

місцевої влади, керівництва Конотопського окружного музею сприяють подальшому руйнуванню історичних пам'яток.

У 1927 р. молодий завідувач Конотопським музеєм Олег Поплавський, який ще не набув фахових знань, «приїздить до Батурина, — зазначає у своїй статті, написаній того ж року, мистецтвознавець Федір Ернст, — запрошує двох представників районної сільради й… починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому — принести вінок „незгаяної слави"»[29].

Під час розкриття склепу гетьмана було пошкоджено надгробок Кирила Розумовського[30], виготовлений скульптором Іваном Мартосом, засмічено все поховання.

«В ногах (Кирила Розумовського. — *Авт.*) было много мусора (песка и щебня), — констатували автори варварської акції, — который насыпался туда, в дырки гроба, частично от сделанной только что пробоины»[31].

Олег Поплавський взяв у музей «из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб, и „адамова голова", кусочек серебряной рамки с иконы, клок волос и позумент с дубовым орнаментом»[32].

Незважаючи на те що за це самочинство постановою паритетної комісії Народного комісаріату освіти УРСР Олега Поплавського 15 жовтня

Батуринська фортеця (вигляд від річки Сейм). Фото Андрія Прибєги

1927 р. звільнено з відповідальної посади, у самому Батурині через відсутність людей, які б відповідали за збереження історичних пам'яток, триває їх подальше розкрадання, нищення.

З 1923 р. до 1962 р. Батурин був райцентром. Однак підвищення статусу селища міського типу аж ніяк не позначилося на ставленні громадськості, влади до визначного історичного місця, його пам'яток. Лише у 1975 р. у відреставрованому будинку Василя Кочубея відкрито Батуринський історико-краєзнавчий музей. Але і в ньому на той час нічого не можна було дізнатися про трагічні дні 1708 р., героїчний опір батуринців. Розпочата реставрація палацу Кирила Розумовського перетворилася у кількадесятилітній рестарвобуд.

Уперше в Батурині за часів радянської влади повнозвучно прозвучало слово правди про славне минуле Гетьманщини, патріота-Мазепу влітку 1990 р., коли у колишню гетьманську столицю завітали учасники походу «Дзвін-90», організованого активістами чернігівського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Прибульців зустріли настороженo, навіть вороже. Але щира українська пісня, добрі наміри гостей пробудили інтерес

місцевих жителів до історії Батурина, його славного минулого. Відтоді щороку в селищі відбуваються козацькі святкування, панахиди. Багато батуринців стали активними учасниками патріотично-громадського життя містечка. Невдовзі тут з'являються осередки УРП, Руху, «Просвіти».

2 листопада 1991 р. у Батурині вперше за 283 роки після спалення гетьманської столиці відбувся день скорботи[33], в якому брала участь громадськість Чернігівщини, Сумщини, Києва, Львова та інших міст. Тоді ж насипано символічну курган-могилу на честь загиблих батуринців, встановлено хрест. Відкрито місцевими просвітянами й плиту на честь гетьмана Івана Мазепи.

У травні 1994 р. Україна відзначила річницю з дня народження Івана Мазепи. Тисячі людей прибули до Батурина, засвідчили шану великому гетьманові. Серед них були посли Франції та ФРН.

Масові заходи (батуринські наукові читання істориків, вшанування жертв царського геноциду і т. п.), археологічні розкопки, активна участь Президента України Віктора Ющенка, благодійного фонду «Гетьманська столиця» (директор Микола Бутко) сприяли відродженню Батурина, перетворенню його у місце святинь України.

Постановою Кабінету Міністрів України № 445 від 14 червня 1993 року на базі комплексу пам'яток культурної спадщини та природи, пов'язаних з історією українського козацтва доби Гетьманщини, з метою здійснення їх комплексного наукового дослідження та охорони, створено Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». У листопаді 2007 р. указом Президента йому надано статус національного.

Проведені масштабні будівельно-реставраційні роботи у Батурині в 2004–2009 рр. під патронатом Віктора Ющенка завершилися уведенням у дію для відвідування громадськістю, туристами безцінних пам'яток історії, архітектури, культури, археології і природи: палацово-паркового ансамблю Кирила Розумовського, Гетьманського палацу, Скарбниці, Будинку генерального судді Василя Кочубея, Музею археології Батурина, замкової дерев'яної церкви Воскресіння Господнього, парку «Кочубеївський», Цитаделі Батуринської фортеці, Пам'ятника жертвам Батуринської трагедії 1708 р. тощо.

Колишня гетьманська столиця сьогодні стоїть по-справжньому на обороні пам'яті про усіх тих, хто віддав своє життя за нас, за волю України.

Додаток І (Джерела)

ПЕРЕПИС БАТУРИНА 1666 р.

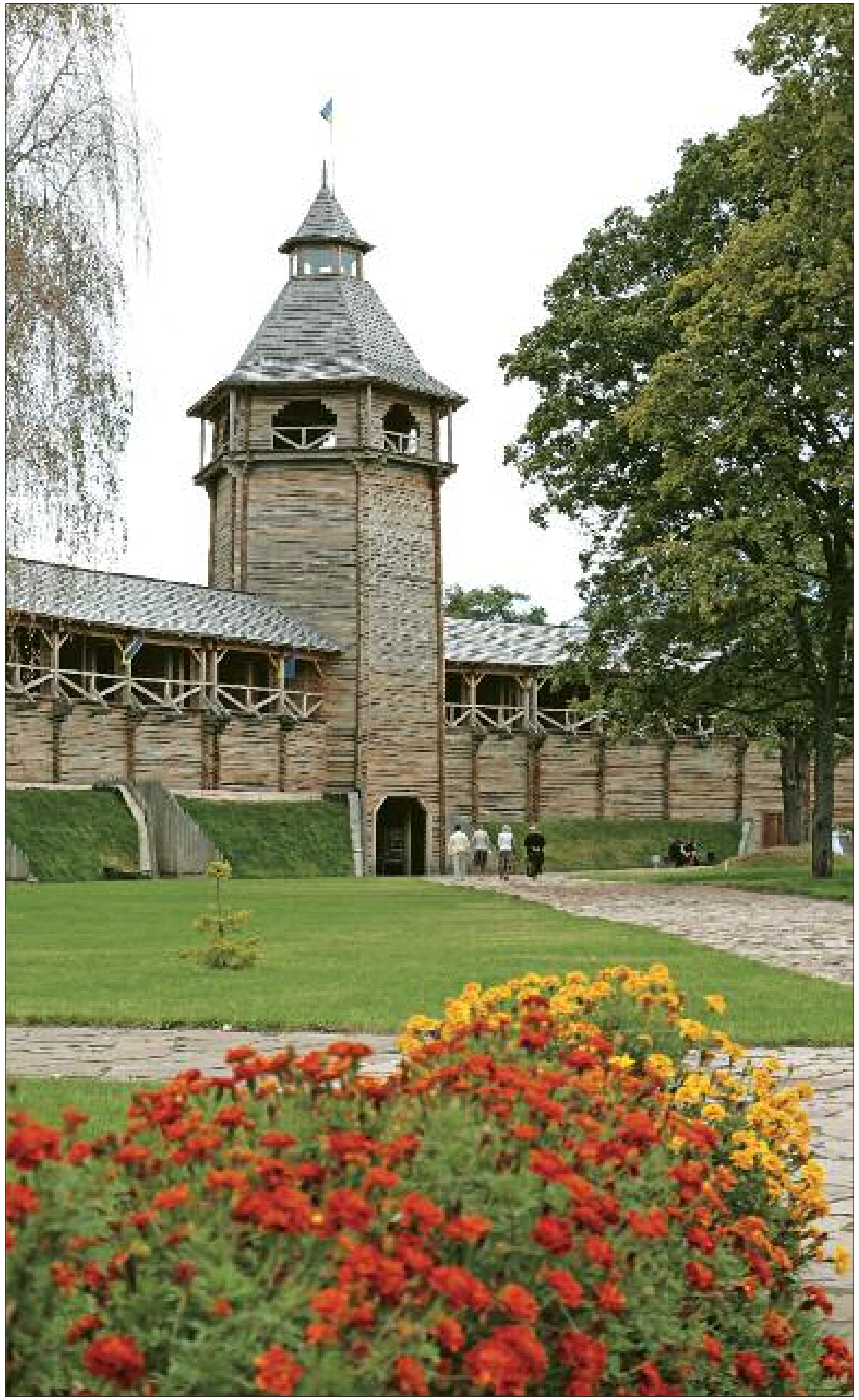
В історії Батурина ще дуже багато «білих» плям. Знищення гетьманської столиці 2 листопада 1708 р. залишило й до нинішніх днів, наприклад, відкритим питання, скільки було в місті мешканців, дворів. У з'ясуванні цього, сподіваємося, ще будуть певні знахідки і відкриття. Але для реконструкції середньовічного Батурина велике значення має кожна деталь з архівних джерел. У Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається «Випис з книги справ Малоросійського приказу під № 121 (1666 р.)[1]», у якому йдеться про перепис Батурина 1666 р. На основі поданої у ньому інформації можна не тільки побачити реалії життя батуринців, їх заняття, а й зробити зіставлення кількості мешканців у різних часових межах.

У переписі 1654 р. натрапляємо на першу відомість про склад жителів Батурина. За ним у місті було 635 дворів (360 козацьких і 275 міщанських)[2]. Зазначимо, що І. Крип'якевич наводить цифру в 710 дворів[3], але, очевидно, він додав до загального ліку помешкання якогось найближчого села, оскільки жителі округи присягали у більших містах. Історик Н. Герасименко вважає, що до 1666 р. кількість дворів у Батурині зменшилася аж на 395[4]. Справді — це твердження, на перший погляд, ніби й має реальну основу. У 1655 р. майже все місто вигоріло від пожежі. Однак важливо знати й таку деталь: перепис 1666 р. не брав до уваги в Батурині козацькі господарства. Він лише показав наявність для оподаткування дворів батуринських міщан, яких уже налічувалося тоді 365[5]. Тобто це значить, що до 274 ремісників, купців та ін., які були у 1654 р., додалася ще 91 сім'я майстрових торгових людей! Певно, якщо козачих господарств збільшилося пропорційно міщанським (360 + 100 = 460), то разом з міщанськими садибами (365) маємо 825 дворів (460 + 365). За переписними книгами 1666 року можна вирахувати кількість міщан. Так, переписувачі записували тільки чоловіків (голів родин), отже, разом з дружинами їх налічувалося 730 (365 × 2) осіб. У переписі зазначається, що у 365 дворах проживає «детей и братви и племянников шестьсот семдесят девять человек»[6]. Таким чином міщанські родини Батурина налічували разом 1409 осіб. Це в середньому по 3,86 чоловіка на сім'ю. Козацькі родини, очевидно, мали подібний склад. Отже, множимо їхні 460 дворів на середній показник насиченості родин (3,86) і отримуємо кількість козацького населення міста — 1776 чоловік. Разом у Батурині в 1666 р. проживало 3175 мешканців. Зрозуміло, може бути і плюс, і мінус людей, але загалом ця цифра відповідає реаліям доби.

Опис Батурина, зроблений на початку 1726 р. за царським указом від 3 грудня 1725 року[7], повідомляє, що в передмістях числилися «ремесные люде, прежде бывшие жители батуринския, которые по разорение Батурина в старых домах и на своих местах поселившихся живут»: шевців — 38 дв., кравців — 28 дв., калачників — 11 дв., ткачів — 12 дв., м'ясників — 9 дв., ковалів — 15 дв., музик — 6 дв., гончарів — 5 дв., теслярів — 5 дв.[8] Загалом ремісничих, торгових міщанських дворів налічувалося 166[9], у той час як у 1666 р. — 293. Отже, це вже показує мінус 127 дворів за 60 років (без врахування змін, які сталися протягом функціонування гетьманської столиці, адже населення до 1708 р. у місті було більше!). Так само зменшилася і кількість козацьких садиб. Якщо у 1666 р. їх було до 460, то за описом 1726 р. у Батурині налічувалося 105 дворів[1]. Таким чином у полум'ї 2 листопада 1708 р. явно загинуло 355 родин козаків! А разом з ремісничо-торговими міщанськими садибами втрати Батурина становили відповідно 482 двори (355 козацьких і 127 міщанських).

Посуд батуринців. Музей археології Батурина. Фото Василя Павленка

Один з куточків Цитаделі. Фото Андрія Прибєги

Як бачимо, перепис 1666 р. дає підставу для цікавих спостережень і висновків, а також поживу для наступних студій.

Випис із книги справ Малоросійського приказу під № 121 (1666 р.)*

В городѣ Батуринѣ по переписным книгам мѣщанских пахатных людей дворов семдесят два двора. Ремесленых людей тридцать шесть дворов. Промышленных семдесят пять дворов. Торговых людей пятнадцать дворов. Малотчих людей сто шестдесят сем дворов. И всех мещанских и торговых и промышленных и ремесленых и малотчих людей дворов в Батуринѣ триста шестьдесят пять дворов. Людей в них дѣтей и братви и племянников шестьсот семдесят девять человѣк. У пашенных людей в семидесяти двух дворах тридцать одна лошадь, сто двадцать восмь валов.

И в тритцати одной лошади и во сто двадцати осми волах плугами двадцать три плуга и шесть валов, а с плуга хлѣба по полумѣрке ржи и овса пополам, и того двадцать три мѣрки и шесть осмачек. А осмачками в дватцати трех плугах и во шти волах сто девяносто осмачек.

А московскими четвертьми сто осмьнатцать чети и шесть четвериков. Потому в Батуринской осмачьѣ Московскою мѣрою пять четвериков.

Да на батуринских же мещан на пахотных людей на семидесят и дву дворах и на двадцати и трех плугах и шести волах положено денежного оброку двадцать три рубли двадцать пять алтын. А на торговых и на промышленных людей на девяносто дворов положено денежных податей тридцать пять рублев тридцать один алтын. На ремесленных людей на тридцать на шесть дворов положено денежных податей двенатцать рублев один алтын четыре деньги. На малотчих людей на ста шестьдесят и сем дворов положено денежных податей дватцать шесть рублев и два алтына. Да на пашенных уже людей на шесдесят и девять дворов с непашенных с дватцати пяти лошадей положено денежных податей шесть рублев восм алтын две деньги.

И всего на Батуринских мещан на пашенных и на торговых и на промышленных и на ремесленных и на молотчих людей на триста и на шесдесят и пять дворов положено денежных податей сто четыре рубли один алтын двѣ деньги

Да под городом Батуриным на рѣцѣ на Семи три гребли, четвертая гребля на рекѣ на Шелковицы, а на четверех греблях сем млынов, а в них семнадцать колес хлѣбомѣлных да шесть колес ступных и валюшных. Да к Батурину городу шеснатцать озер длиною озеро по полуверстѣ и менши.

Девять пасек, а в них триста сорок ульев со пчелами.

* У публікації копії джерела нами збережено «ѣ», а «і» замінено на «и».

***

К городу Батурину три приписные городы Бахмач, Конотоп, Новые Млины, и мещанских пахатных людей в городѣ Батуринѣ и в трех батуринских приписных и выше именованных городѣх 639 дворов. Промышленных и торговых людей 256 дворов.

Ремесленных людей 176 дворов.

Убогих мѣщанских людей 633 двора.

И всѣх в городѣ Батуринѣ и в приписных городех в Бахмачѣ, в Конотопѣ, в Новых Млинах мещанских пахотных и промышленных и торговых, и ремесленных, и убогих людей в них 2649 человѣк. И города ж Батурина и батуринских пригородков в уѣздах 11 сел, 5 деревень, одна гута, и в 11 селѣх в 5 деревнях во одной гутѣ крестьянских пахотных людей девятьсот шесть десят пять дворов. Ремесленных людей дватцать три двора. Бобыльских триста дватцать четыре двора. И всех крестьянских пахотных и ремесленых людей и бобыльских тысячу триста девятнатцат дворов. Людей в них 2616 человѣк.

И всего в городѣ Батуринѣ и в Батуринских пригородках в Бахмачѣ, в Конотопѣ, в Новых Млынах мещанских и в уѣздѣх во одинатцати селѣх в пяти деревнях во одной гутѣ крестьянских пахотных и промышленых и торговых и ремесленых и убогих людей и бобыльских 2818 дворов. Людей в них пять тысяч двѣсти шестьдесят пять человѣк и в том числѣ во всѣх четырех городех у пахотных у мещан и уѣздных людей в тысячисти стах четырех дворах восемсот пахотных лошадей, тысячу девятьсот девяносто восем волов, и в восьмистах девяносто осми волах плугами пятьсот сорока девять плуг и шесть волов. И с тых плуг хлѣба мѣрками положено ржи и овса четыреста сорок девять мѣрок и шесть осмачек.

А осмачками в четырехстах сорока девяти мерках и в шести осмачках три тысячи пятьсот девяносто восем осмачков. А Московскими четвертьми в трех тысячах пятистах девяносто осми осмачках двѣ тысячи триста пять чети и шесть четвериков, потому что в Батуринской, и в Бахмачевской, и в Конотопской, и в Новых Млынах в осмачкѣ мѣрою пять четвериков, а в Новомлынской осмачкѣ 6 четвериков.

И города Батурина с пригородки на мѣщан, и на уѣздных и на пахотных крестьянах 1404 двора положено денежных податей с плуга по рублю.

Итого четыреста сорок девять рублев дватцать пять алтын.

Города ж Батурина с пригородки на мѣщан и на уѣздных на промышленых и на торговых людей на двѣсти пятддесят восем дворов положено денежных податей девяносто шесть рублев двадцать шесть алтын. Города ж Батурина с пригородки на мѣщан и на уѣздных на ремесленных людей на сто девяносто девять дворов положено денежных податей шестьдесят четыре рубли пять алтын. Города ж Батурина с пригродки на мѣщан на убогих людей и на уѣздных бобылей на девятьсот пятьдесят сем дворов положено

Воскова скульптура судового канцеляриста у кімнаті слідства в музеї Будинку генерального судді Василя Кочубея. Фото Андрія Прибєги

Воскова скульптура в'язня у камері в'язниці Генерального суду. Фото Андрія Прибєги

денежных податей двести сем рублев, да с непашенных сорока лошадей в городѣ Батуринѣ с пригородки и в уѣздех положено денежных податей десять рублев.

Да в Конотопском уѣздѣ отдана гута из оброку на год за дватцать четыре рубли.

И всѣх денег города Батурина с приписными городами и на уѣздных сельских и деревеньских на мѣщан и на пашенных крестьян, и на промышленных, и на торговых, и на ремесленных, и на убогих, и на бобылях на двух тысячах осми стех осмьнатцати дворов да с непашенных сорока лошадей, и с гуты одной положено денежных податей восем сот пятдесят один рубль дватцать два алтына четыре деньги.

За угодьи города ж Батурина с пригородками и в уѣздах, в селѣх, и в деревнях восем рѣк. На тѣх осми реках тринатцать гребель.

На тѣх греблях дватцать пять млынов.

В тѣх дватцати пяти млынах семдесят два колеса хлѣбомелных, в тѣх же млынах девять колес ступных и волюшных.

В том же городѣ в Батуринѣ с пригородки и в уѣздѣх дватцать шесть озер, один перевоз, четыре вотчины, с тѣх вотчин положено мѣдвеного оброку на год по шести пуд.

В городѣ ж Батуринѣ девять пасек. В тѣх девяти пасеках триста сорок ульев.

А звериных стойл и бобровых гон в городѣ Батуринѣ и в пригородках, и в уѣздѣх нѣт.

Да к городу ж Батурину монастырских четыре села, в тѣх селѣх крестьянских и бобыльских триста тритцать два двора. Да в тѣх же селѣх на двух рѣках двѣ гребли, на тѣх двух греблях три млына, в тѣх трех млынах сем колес хлѣбомелных, одно колесо ступное и волюшное.

Шесть озер. В тѣх же монастырских селѣх вотчины, с тѣх вотчин емлют в монастыр за медь денгами на год по осми рублев.

Воскресенська церква — усипальниця Кирила Розумовського. 1803. Фото Андрія Прибєги

ЗІ СПЕЦИФІКАЦІЇ БАТУРИНА (1728)

Спецѣфѣкация о городах Почепѣ, Батуринѣ и Ямполѣ, и о принадлежащих к оним селам и деревням, и протчим угодиях (1728)
(Витяг)

...В полку Нѣжинском мѣсто Батурин со всѣю сотнею належало до города полкового Нежина, в оном мѣстѣ Батуринѣ ратуш до того ж полку належала до мѣста Батурина прислушали мѣские посполитие люди и слободки:
Подзамковая,
Горбановская,
Гончаровская.
Людѣ на оболонѣ около млину в том же мѣстѣ Батуринѣ замок на гетмана надлѣжащей и дворец, прозиваемий Гончаровка, а к оному замку и дворцу гетманский принадлежали другие двори гетманские також маетности мелници и другие угодия, а именно:
слобода Митаювка,
село Городище,
село Бахмач,
село Курень,
дворец обмачевский и села Обмачева часть,
село Красненкое,
село Великое Устье,
село Малое Устье,
дворец Подлипинский и село Подлипное,
село Поповка,
село Рута,
село Старое,
дворец Самборский и село Самбор Великой,
село Малий Самбор,
село Гептовка,
село Карабутов з греблею и млинами,

План Батурина середини XIX ст. з позначенням палацово-паркового комплексу садиби Кирила Розумовського

село Ролюпка,
гребля Батуринская,
гребля Новомлинская,
гребля Озарицкая.
С копий написано.
На подлиной по листам подписался
регент Петр Валкевич,
канцелярист войсковой
Матвей Себастьянович.

Копия 1763 г.*

* Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. VIII. — Од. зб. 231. — Спр. 99.І. — Арк. 180–180. Копія.

Додаток II (Нотатки)

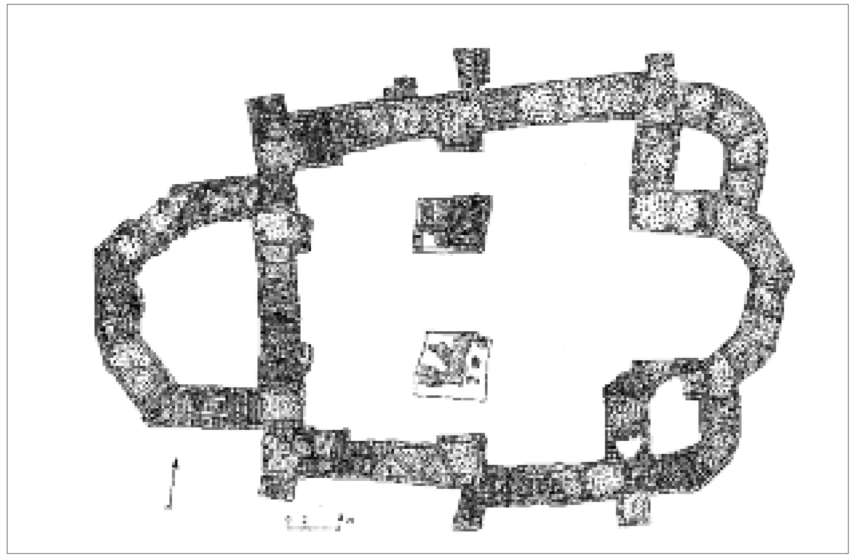
ЩОДО 40 ЦЕРКОВ БАТУРИНА: ГІПОТЕЗИ ТА РЕАЛІЇ

У вивченні історії гетьманської столиці Батурина нагромадилося чимало дискусійних питань, на які слід звернути увагу. Останнім часом в науковій літературі, зокрема, поширені відомості про великі масштаби церковного будівництва у головному місті Гетьманщини за доби гетьмана І. Мазепи.

Так, В. Коваленко та В. Мезенцев стверджують, що останній «приділяв значну увагу зміцненню та розбудові міста, спорудженню та ремонту храмів, що їх на тоді в Батурині нараховувалось близько 40»[1]. Ця цифра фігурує й у матеріалах міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця»[2].

Зрозуміло, у будь-якому дослідженні важливу роль відіграють гіпотези, та лишень за однієї умови — вони мають бути ретельно документовані й аргументовані. Усілякі версії дають можливість реконструювати за невеликим фактажем певний часовий відрізок події тощо, але при цьому для нас важливі аргументи. У шановних дослідників він один: «більшість батуринських храмів були, вірогідно, як і в інших тодішніх містах, невеличкими парафіяльними та садибними патрональними церквами, як, наприклад, дерев'яна церква Введення Богородиці — домовий храм на садибі генерального судді В. Кочубея»[3].

Ще до 1700 р. у гетьманській столиці та передмісті височіли Троїцький, Миколаївський, Покровський, Воскресенський та Введенський храми[4]. У гетьманській столиці, за документами Бендерської комісії, І. Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного **Троїцького собору**, 4000 золотих — на зведення мурованого **храму Святого Миколи** (у 1708 р. ще був незакінченим), 15 000 золотих — на будівництво **дерев'яних церков Воскресенської** та **Покрови Богородиці**[5]. На прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Москви прислали відомого зодчого, «кам'яних споруд художника» Д. Аксамитова, який привіз з собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови[6] (очевидно, для збудованого Троїцького собору).

План фундаменту собору Живоночальної Трійці за археологічними розкопками. Фото Юрія Ситого

Фрагменти фундаментів собору Живоначальної Трійці в Батурині (спалений вояками Олександра Меншикова). Розкопки 2008 р. Фото Сергія Павленка

Церква Воскресіння Христового на Цитаделі. Вигляд з вежі. Фото Сергія Павленка

За пропозицією В. Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі було поставлено особливого протоієрея — намісника київського митрополита — «первый по киевском протопопе, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной»[7].

Як видно з вищезгаданого, у джерелах залишилися повідомлення про 5 церков, що були за доби І. Мазепи у гетьманській столиці. В описі Батурина 1726 р. згадуються на Гончарівці, «где он зменник Мазепа сам жил», «церковъ древяная цела з некоторою частю иконостасу»[8], а також в замку «две церкви каменніе пустіе Живоначалнія Тройци да Николая Чудотворца недостроено в половину»[9]. Крім цього, повідомляється про шинок «церкви Покрова»[10]. Опис згадує про «бившого замкового попа Василія»[11] і про те, що в Батурині мешкає «поп отцъ Лука»[12]. У цьому важливому документі не згадуються ні інші церковні споруди, ні двори церковнослужителів. З цього можна зробити висновок, що після 1708 р. у місті діяв лише Покровський храм, у якому правив службу отець Лука.

Версія про наявність у Батурині до повстання мазепинців великої кількості домових, парафіяльних церков, на нашу думку, нічим не підтверджується. Навіть «домову» церкву В. Кочубея важко вважати такою, оскільки у повідомленні про неї ієромонаха Севського монастиря Никанора фігурує такий контекст: «И, ночевав, ходили они к заутрене в тое ж церковъ, что у ево, Васильева, двора»[13], «были они и у обедни в той же церкви, которая у двора ево, Кочубеева»[14], «пришед к Васильеву дому Кочубея, вошли в церковь Введенія Пресвятыя Богородицы, к вечерне»[15]. Тобто з цього випливає, що двір генерального судді був розташований поблизу церковного приміщення. Та якщо і допустити, що це була справді його домова церква, то в гетьманській столиці мати таку міг не кожен. Більшість генеральних старшин жили в інших містах (наприклад, генеральний обозний В. Дунін-Борковський мешкав у Чернігові), а отже, дозволити собі збудувати персональну церкву поблизу власного помешкання міг лише впливовий урядовець, яких у гетьманській столиці налічувалося троє-четверо. Тому навіть за максимальними підрахунками таких церковних споруд разом з документально «засвіченими» мало б бути до 10.

Але й ця цифра викликає великий сумнів. Впливові урядовці, як правило, будували «свої» церкви у власних маєтностях, монастирях, якими опікувалися. Такої великої кількості церковних споруд у містах Гетьманщини не фіксують тогочасні джерела. А тому додавати містечкам те, чого у них не було, не варто.

Хрестики, виявлені біля залишків фундаментів собору Живоночальної Трійці. Фото Юрія Ситого

Примітки

ВСТУП

[1] *Яценко В. Б.* Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі гетьмана Івана Мазепи // Сіверщина в історії України. — Суми, 2013. — Випуск 6. — С. 237–247 (Автор детально оглянув літературу на цю тему).
[2] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 9. — С. 40.
[3] *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — Книга шестая. — К., 1892. — Отд. II. — С. 105–122.
[4] *Різниченко В.* На руїнах минулої слави Батурина. Матеріали для бібліографії К. : [б. в.], 1915. — 31 с; *Його ж.* З минулого Батурина (Історичні нариси) — К., 1916. — 40 с.; *Його ж.* З минулого Батурина (Історичні нариси). Частина друга. — К., 1916. — 40 с.; *Його ж.* Проект Українського університету в Батурині. К., 1916. — 16 с.; На могилі Гетьмана Мазепи. (До питання про перенесення його праху з чужини на Україну) . — Б. м. : [б. в.], 1917. — 16 с.
[5] *Білокінь С.* Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко // Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. — С. 106–120.
[6] *Оглоблин О.* Трагедія Батурина // Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобод України. Нью-Йорк,1953. — Ч. 4–5 (58–59). — С. 21–22.
[7] *Крупницький Б.* З Мазепиної проблематики (Про падіння Батурина) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1962. — Т. CLXIX. — С. 358–363; *Його ж.* Проблема падіння Батурина // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років/ упоряд. О.Ковалевська — К. : Темпора, 2011. — С. 39–43.
[8] Батуринська старина. Збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю. А. Блажко, Л. Г. Кіяшко. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. — 168 с.
[9] *Павленко С.* Варфоломіївська ніч у Батурині // Голос України. — 1991. — 4 грудня. — С. 13.
[10] *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів : РВВ Черніг. облуправління по пресі, 1994. — 152 с.
[11] *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — К. : Києво-Могилян. акад. : Українська видавнича спілка, 2007. — 266 с.
[12] *Киркевич В. Г., Віроцький В. Д.* Гетьманська столиця Батурин. — К. : Техніка, 2007. — 192 с.; Свербигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 86 с.; *Дроб'язко Н. В. , Реброва Н. Б., Карпенко Ю. О., Графін М. В., Дадашева Т. Г.* Дивосвіт історії і природи Батурина. — Чернігів, 2004; Дивосвіт Батурина: Путівник державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» / за заг. ред. Н. Б. Ребровової. — Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. — 80 с.; *Реброва Н.* Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». — Чернігів, 2006. — 12 с.; *Реброва Н. Б. та ін.* Батурин: історія в пам'ятках. Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. — 112 с.; *Реброва Н. Б.* Палацово-парковий ансамбль гетьмана України Кирила Розумовського. — Чернігів, 2009. — 12 с.; *Кербут Т., Реброва Н.* Цитадель Батуринської фортеці. — Чернігів, 2009. – 12 с.; *Сердюк Н. Ф.* Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». — Чернігів, 2007, 2010. — 12 с.; *Реброва Н. Б., Домашенко А. А.* Будинок Генерального судді В. Кочубея. — Чернігів : БДІКЗ «Гетьманська столиця», 2010. — 12 с.; *Саєнко Н.* Музей археології Батурина. — Чернігів, 2009. — 12 с.; Кіяшко Л. Г. Буклет Андрій Розумовський. — Чернігів, 2012. — 12 с.; *Сушко Н. М.* Буклет Гетьман Іван Мазепа. — Чернігів , 2012. — 12 с.; *Цапко Ю. В.* Буклет Родина Кирила Розумовського. — Чернігів, 2012. — 12 с.; Україна Гетьманська в образах сучасних українських художників. — Чернігів, 2011. — 52 с., 51 іл. — Серія: «Колекція Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»; Путівник. Батурин / Реброва Н. Б. та ін. — К. : Богдана, 2016. — 96 с.
[13] Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / упоряд. В. Коваленко. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — 512 с.; Батуринська старовина : зб. наук. пр. / Нац. іст.-культ. заповідник «Гетьманська столиця» [та ін.]. — Чернігів ; Київ : Десна Поліграф, 2011 (НБУ ім. Ярослава Мудрого). Вип. 2 (6) ; Батуринська старовина: Збірник наукових праць / ред. кол.: Н. Б. Реброва (відп. ред.), О. Б. Коваленко (заст. відп. ред.), Л. Г. Кіяшко (відп. секр.), С. І. Білокінь, Г. В. Боряк, В. О. Дятлов, О. О. Маврін, С. О. Павленко, Н. А. Саєнко, О. М. Титова, Т. В. Чухліб. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін. — Чернігів : Десна Поліграф, 2012. — Вип. 3 (7). — 120 с.
[14] Батурин: сторінки історії: Збірник наукових документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін. ; Редколегія: О. Б. Коваленко та ін. — Чернігів : Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. — *786 с., 30 іл.;* Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / [рук. проекта и сост. д-р ист. наук Т. Г. Таирова-Яковлева ; отв. ред. канд. ист. наук Т. А. Базарова]. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. — 480 с.
[15] *Коваленко В.* Відкриття археологів у Батурині, столиці гетьманської держави // «Гомон України». — Торонто, 2003. — № 39 (20 жовт.). — С. 8 ; № 40 (27 жовт.). — С. 8 ; № 41 (3 листоп.). — С. 8; *Його ж.* Батурин — гетьманська столиця // Mazepa eil suo tempo. Storia,culture, societa. — alessandria Edizioni dell' Orso, 2004. — P. 213; *Його ж.* Батуринская трагедия: малоизвестная страница русско-шведской войны 1707–1708 гг. [Текст] // Діалог. — 2004. — № 4. — С. 83–88; *Його ж.* Про час заснування Батуринсько-Крупицького Свято-Миколаївського монастиря [Текст] // Чернігівські старожитності : наук. зб. : матеріали VIII Міжнар. наук. конф. «Християнські старожитності Київської Русі» / редкол.: Ю. О. Соболь [та ін.]. — Чернігів, 2009. — Вип. 2. — С. 159–164; *Його ж.* Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій // Український історик. Журнал УІТ (Нью-Йорк — Київ — Львів — Острог — Торонто — Париж). — 2010–2011. — Т. XLVII–XLVIII. — № 1–4. — С. 131–167; *Його ж.* Assault and Destruction of Baturin in 1708 [Текст] // Poltava 1709: Revisiting of Turning Point in European History. — Garvard, 2011. — P. 69–78; *Його ж.* Дослідження Гетьманської столиці [Текст] // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. — К. ; Полтава, 2011. — С. 181–182.
[16] *Ситий Ю.* До питання про іконографію Батурина кінця XVII — початку XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. — Чернігів : Десна Поліграф, 2011. — Вип. 2 (6). — С. 36; *Його ж.* Обстеження будинку Кочубея в Батурині // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. — С. 163–173; *Його ж.* Гетьманський палац на Цитаделі // Слово «Гетьманської столиці» — 2007. — № 6. — С. 7; *Його ж.* Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 257–268; *Його ж.* Оборонні конструкції столиці Лівобережної України — Батурина другої половини XVII — початку XVIII ст. // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. — К., 2011. — С. 105–109; *Його ж.* Цвинтарі Батурина XVII–XVIII ст. // Чигиринщина: історія та сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня — 1 жовтня 2010 р. — Черкаси : Вертикаль, 2011. — С. 107–143.
[17] *Ситий Ю., Скороход В., Мезенцев В. та ін.* Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2012 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). — 2012. — С. 34, див. розкоп № 5.
[18] *Мезенцев В.* Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — К., 2008. — С. 217; *Його ж.* Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. — Вип. 3. — К. — Глухів, 2010. — С. 152–153; *Його ж.*

Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. — Вип. 4. — К. ; Глухів, 2011. — С. 163–171; *Його ж.* Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. — Вип. 5. — К. ; Глухів, 2012; *Його ж.* Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6 (Київ — Глухів, 2013). — С. 220–234; *Його ж.* Гетьманський Батурин: знахідки 2012 р. // Свобода, рік 120, № 44 за 1 листопада 2013 р., с. 10; *Volodymyr Mezentsev*. Latest excavations in Baturyn reveal the culture of the Kozak elite, The Ukrainian Weekly, Vol. LXXXI, No. 46, November 17, 2013, pp. 10–11; *Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход.* Розкопки у Батурині 2012–2013 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору» // Гомін України, рік LXVI, № 4 (3528) за 21 січня 2014 р., С. 9–10; *Martin Dimnik and Volodymyr Mezentsev*. Excavations at Baturyn in 2013, Canadio-Byzantina, Vol. 25, 2014 (forthcoming).

[19] *Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.* Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 87.

[20] *Ситий І. М.* Матеріали до топографії Батурина XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4. — С. 4.

[21] *Бондар О.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К. : Видавець Олег Філюк, 2015. — С. 23; *Його ж.* «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині // Сіверянський літопис. — 2018. — № 1–2. — С. 43.

[22] *Моця Б.* Козацька фортифікація Лівобережної України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. — К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. — Випуск 12. — С. 156–162.

[23] *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. — К. : Наш час, 2008. — 320 с.; *Його ж.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона — К. : Головкиївархітектура, 2001. — 350 с.; *Його ж.* Фортеці й замки України. — К., 2011. — 664 с.; *Його ж.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. — К. : Вид. дім А.С.С., 2005. — 586 с.

[24] *Кондратьєв І. В.* Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVII–XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) // Батуринська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008.

[25] *Саєнко Н.* Планування та архітектурно-просторове вирішення оборонної лінії Батуринської фортеці // Ніжинська старовина. — 2017. — Випуск 24(27). — С. 95–104; *Її ж.* Батуринська Гончарівка в XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2015. — № 6. — С. 43.

[26] *Ленченко В.* Відтворення Батуринського замку // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008. — № 3. — С. 8–17; *Його ж.* Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. — 2003. — Ч. 3. — С. 18–33.

[27] Приложения. № 1 . О измене гетмана Мазепы и о взятии города Батурина. № 2. Измена Мазепы и штурм Батурина по книге Д. Дефо, написанной с использованием записок британского офицера русской службы // Артамонов В. А. , Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 168–173.

[28] Штурм Батурина: Новые подробности и старые схемы // Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. — Чернигов : Русь, 2009. — С. 130–140; *Коваленко В.* Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій // Український історик. Журнал УІТ (Нью-Йорк — Київ — Львів — Острог — Торонто — Париж). — 2010–2011. — Т. XLVII–XLVIII. — № 1–4. — С. 144–152; Штурм «гетманской столицы» // Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. — М. : Бимпо, 2009. — С. 379–405.

[29] Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича. — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. — 144 с.; Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. — 188 с.; Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII століття». — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. — С. 230; Батуринські читання. 2007 : зб. наукових праць / за ред. О. Б. Коваленка та ін. — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. — 304 с.

[30] Мазепина книга / упор. та вступ. ст. І. Ситого ; ред. С. Павленко. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — 524 с.

[31] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — 1144 с.

[32] Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1054 с.

[33] *Павленко С.* Іван Мазепа. — К. : Альтернативи, 2003. — 416 с.

[34] Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — 2-ге вид. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. — 602 с.

[35] *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — 512 с.

Розділ 1. ПЕРША БАТУРИНСЬКА ФОРТЕЦЯ

[1] *Н. М.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — Т. III. — Июнь. — С. 337.

[2] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К. : Темпора, 2006. — С. 260.

[3] *Коваленко В., Моця О., Ситий Ю.* Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії : зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 72–73; *Луценко Р. Н.* Археологічні дослідження Батурина // «Середньовічні старожитності Південної Русі-України». Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей (26–28 квітня 2002 р.). — Чернігів, 2002. — С. 64–68.

[4] *Коваленко В.* Коли виник Батурин? // Сіверянський літопис. — 2016. — № 1. — С. 57–65.

[5] *Jabłonowski A.* Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem / A. Jabłonowski // Przegląd Historyczny. — 1915. — T. XIX. — Zesz. 1. — S. 62–63.

[6] *Коваленко В.* Коли виник Батурин? — С. 63–64.

[7] *Павленко С.* Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. — Чернігів : Десна, 2013. — С. 551.

[8] *Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С.* Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 24.

[9] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М. : Прогресс, 1986. — Т.І. — С. 137.

[10] *Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С.* Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — С. 24.

[11] *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»). — М. : Наука, 1978. — С. 82.

[12] *Хара-Даван Э.* Чингис-хан как полководец и его наследие: культурно-исторический очерк Монгольской империи. — Элиста : Калм. кн. изд-во, 1991. — С. 64–65.

[13] Там само. — С. 65.

[14] *Яблоновський О.* Чернігівщина / пер. з пол., передмова і примітки Ігоря Кондратьєва // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2. — С. 139.

[15] Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К. : Укр. рад. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1990. — С. 63.

[16] *Халимоненко Г.* Тюркізми у професійно виробничій лексиці української мови. — К. : Інститут українознавства Київського університету ім. Т. Шевченка, 1994. — Частина І. — С. 48.

[17] Киргизско-русский словарь / состав. проф. К. К. Юдахин. — Фрунзе : Глав. ред. Киргизской сов. энцикл., 1985. — Т. І. — С. 312.

[18] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб. : типография Императорской академии наук, 1911. — Т. ІІ. — Часть І. — С. 662.

[19] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т.ІІІ. — Часть ІІ. — С. 1723–1725, 1739.

[20] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. ІІ. — Часть І. — С. 1024, 1167.

[21] *Молчанова О. Т.* Топонимический словарь горного Алтая. — Б. М. : Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979. — С. 133.
[22] Большой топонимический словарь Крыма. Глоссарий тюркских частей топонимов Крыма. — Режим доступа: // http://crimean titles.org/extra/glossary_01.htm
[23] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. II. — Часть I. — С. 657.
[24] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. II. — Часть I. — С. 1217.
[25] *Федотов М. Р.* Этимологический словарь чувашского языка. — Т. I. — С. 443.
[26] *Бектаев К.* Казахско-русский словарь. — С. 100.
[27] *Бушаков В. А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К. : Ін-т сходознавства ім. Ю. Кримського, 2003. — С. 88.
[28] *Халимоненко Г.* Тюркська лексична скиба українського словника. — К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. — Ч. I. — С. 129.
[29] *Федотов М. Р.* Этимологический словарь чувашского языка. — Чебоксары : Чувашский гос. ин-т гум. наук, 1996. — Т. II. — С. 294.
[30] *Халимоненко Г.* Тюркізми у професійно виробничій лексиці української мови. — Ч. II. — С. 38.
[31] *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. — Тернопіль : Мандрівець, 2010. — С. 99.
[32] *Бектаев К.* Казахско-русский словарь. — С. 101.
[33] *Федотов М. Р.* Этимологический словарь чувашского языка. — Чебоксары : Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996. — Т. II. — С. 7.
[34] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. II. — Часть II. — С. 1549.
[35] *Бушаков В. А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — С. 140.
[36] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. IV. — Часть I. — С. 433.
[37] *Задко В.* Глибокі корені. До 850-річчя Бахмача // Сіверянський літопис. — 1997. — № 6. — С. 129.
[38] *Могултай (Немировский А. А.)* Монгольская империя в 1248–1388 гг.: мировая революция, которая чуть не победила. — Режим доступа:
https://www.wirade.ru/history/history_mongolian_empire_part_1.html
[39] Там само.
[40] Там само.
[41] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — С. 259–260.
[42] *Козляков В. Н.* Дашковский сборник XVII века // Рязанская вивлиофика. Исторический альманах. — Рязань, 2000. — Вып. 1. — С. 16-17; *Келембет С.* Чернігівські бояри монгольського періоду // Сіверянський літопис. — 2018. — № 3. — С. 5.
[43] *Келембет С.* Чернігівські бояри монгольського періоду // Сіверянський літопис. — 2018. — № 3. — С. 5.

Розділ 2. СТЕФАН БАТОРІЙ ЧИ МАТЕЙ СТАХУРСЬКИЙ?

[1] *Янко М.* Топонімічний словник — довідник Української РСР. — К., 1973. — С. 19.
[2] *Замлинський В.* Богдан Ружинський // Дніпро. — 1990. — № 4. — С. 132.
[3] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847.
[4] *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1.
[5] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния (составил генерального штаба подполковник М. Домонтович, действительный член Императорского русского географического общества). — СПб., 1865.
[6] *Сементовский Н.* Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. — СПб., 1846.
[7] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 1.
[8] *Тр...ій Н.* Местечко Батурин // Москвитянин. — 1851. — № 12. — Кн. 2.
[9] История Русов или Малой России. — М., 1848.
[10] Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям. — 1872. — № 23.
[11] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1903. — Т. VII (Малороссия). — С. 340.

[12] *Ломиковский В.* Припасы для Малороссийской истории // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. І. — Спр. 54671.
[13] *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 30.
[14] Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506–1737) (далі — Лизогубовская летопись) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 3.
[15] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 26.
[16] *Рубан В.* Краткая летопись Малыя Россия с 1506 по 1776 год. — СПб., 1777. — С. 8.
[17] *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. І. — С. 306.
[18] *Зарульський С.* Описание о Малой России и Украине с приложениями. — М., 1848. — С. 3.
[19] *Миллер Г.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 4.
[20] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 124.
[21] Там само. — С. 124.
[22] *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 34.
[23] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. — С. 125–128.
[24] *Титова О.* До пошуків Трахтемирівського козацького монастиря // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 216.
[25] *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 117.
[26] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 140.
[27] *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга шестая. — К., 1892 — С. 106; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. I. — С. 44; *Ригельман А.* Летописное повествование. — Кн. I. — С. 24.
[28] *Сементовский Н.* Старина Малороссийская. — С. 2.
[29] *Русіна О.* З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 91.
[30] *Рыбаков Б.* Русские карты Московии XV — начала XVI века. — М., 1974. — С. 159.
[31] Материалы по истории русской картографии, изданые Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1899. — Вып. 1. — Карта № XXVIII.
[32] Там само. — Карта XXVII.
[33] *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие (1590–1648 гг.). — К., 1896. — С. 3.
[34] *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 291.
[35] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 2.
[36] Там само. — С. 2.
[37] *Яблоновський О.* Чернігівщина / пер. з пол., передм. і прим. І. Кондратьєва) // Сіверянський літопис. — 1997. — №1–2. — С. 139.
[38] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К. : Темпора, 2006. — С. 260.
[39] Там само. — С. 213
[40] Там само. — С. 216–217.
[41] Там само. — С. 299.
[42] Там само. — С. 365.
[43] *Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2002. — Вип. 37/1. — С. 196.
[44] Там само.
[45] Там само.
[46] Там само. — С. 197.
[47] *Бондаренко В.* Мова землі // Батуринська старина: зб. ст. Віктора Бондаренка / упор. Ю. А. Блажко, Л. Г.Кіяшко. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. — С. 138.

Розділ 3. ШТУРМ І СПАЛЕННЯ БАТУРИНА У 1632 р.

[1] Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею императорской академии наук. — СПб. : типография II отделения Е. И. В. Канцелярии, 1836. — Т.III. — С.294.
[2] Там само. — С. 324.
[3] Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук под редакциею Н. А. Попова. — СПб. : типография императорской академии наук, 1890. — Т.I. — С. 466.
[4] Там само.
[5] Там само. — Т. I. — С. 455.
[6] Там само. — Т. I. — С. 466.
[7] *Лельошкін О.* Воєводи Путивля // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 32.
[8] Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук под редакциею Н. А. Попова. — Т. I. — С. 518.
[9] Там само. — Т. I. — С. 518.
[10] Там само. — Т. I. — С. 519.
[11] Там само. — Т. I. — С. 519.
[12] Там само. — Т. I. — С. 444.
[13] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К. : Темпора, 2006. — С. 106.
[14] Про захоплення та спалення Батурина російським військом під час Смоленської війни // Батурин: сторінки історії: збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. — С. 18.
[15] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — С. 106.
[16] *Цапко Н.* Полум'я Смоленської війни // Слово «Гетьманської столиці». — 2013. — № 1. — С. 4.
[17] Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук под редакциею Н. А. Попова. — Т. I. — С. 514.
[18] Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею императорской академии наук. — СПб. : типография II отделения Е. И. В. Канцелярии, 1836. — Т. III. — С. 367.
[19] Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук под редакциею Н. А. Попова. — Т. I. — С. 598.
[20] Там само. — С. 599.
[21] *Папков А. И.* Поход российских войск на Миргород осенью 1633 г. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2005. — № 3 (21). — С. 77–79.
[22] *Кулаковський П.* Українські землі під час Смоленської війни (1632–1634 рр.) // Нариси воєнно-політичної історії України : навч. посіб. / Атаманенко В., Близняк М., Вєдєнєєв Д. та ін. — Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. — С. 113.

Розділ 4. РОЗБУДОВА ОБОРОННИХ ФОРТИФІКАЦІЙ У 1633–1700 рр.

[1] *Кулаковський П.* Боротьба за спадщину: конфлікт між Яном та Ельжбетою Пісочинськими щодо новгород-сіверських маєтностей // Соціум. Альманах соцальної історії. — 2005. — Випуск 5. — С. 127–128.
[2] *Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2002. — Вип. 37/1. — С. 184–185.
[3] Там само. — С. 185.
[4] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 129.
[5] *Насевіч В.* Трызны // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. Т.2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал.рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. — Мн. : БелЭн, 2006. — С. 674.
[6] *Вечерський В.* Фортеці й замки України. — К., 2011. — С. 132.
[7] *Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646). — С. 186.
[8] Там само.
[9] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К. : Темпора, 2006. — С. 277.
[10] *Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646). — С. 186.
[11] Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 47.
[12] *Вечерський В.* Фортеці й замки України. — К., 2011. — С. 132.
[13] *Бондар О.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К. : Видавець Олег Філюк, 2015. — С. 21
[14] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 1.
[15] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К. : Темпора, 2006. — С. 260.
[16] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 1. — С. 114.
[17] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — С. 381.
[18] Там само. — С. 384.
[19] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 1. — С. 428.
[20] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — С.188.
[21] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 816.
[22] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — С. 260.
[23] Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 589.
[24] Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В.Тодійчук. — К., 1995. — С. 483–484.
[25] Там само. — С. 483; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упоряд. Ю. Мицик та М.Кравець. — К., 2003. — С. 20.
[26] З відписки путивльських воєвод С.Прозоровського та І.Ляпунова до Розрядного приказу (10 жовтня 1649 р.) // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. — С. 26.
[27] 1649, серпня 2. Уривок з конфесати / Публікація Ю. Мицика // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник О. Коваленко. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 66.
[28] *Мицик Ю.* З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверський літопис. — 2001. — № 3. — С. 60.
[29] Глухівська сотня (1648–1649;1654–1782 рр.) // Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ : Ліра, 2007. — С. 131.
[30] *Мицик Ю.* Кілька документів з історії Батурина в роки національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник О. Коваленко. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 65.
[31] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 125, 234.
[32] *Мицик Ю.* Присяжні книги 1654 р. як історичне джерело // Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 10.
[33] 1654 г. января-февраля. Сводные данные из записных книг о приведенных к присяге жителях украинских сел и городов после воссоединения Украины с Россией // Страна казаков. Сборник воспоминаний современников и документов. — К., 2004. — С. 180; Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). — Ф. «Малороссийские дела», 1654. — № 3. — Арк. 234; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 234.
[34] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. III. — С. 538–539.
[35] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 218–222, 226–229.
[36] *Морозов О.* Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біорафічний нарис) // Ніжинська старовина. — 2005. — Вип. 1(4). — С. 51.
[37] 1654 г. сентября 27. Грамота царя Алексея Михайловича гетману Б. М. Хмельницкому о пожаловании нежинского полковника И. Н. Золотаренко за службу Батурином

с селами и угодьями // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг. : сб. документов. Т. I: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. / Отв. ред. и сост. Е. Е. Рычаловский. — М. : Древлехранилище, 2017. — С.138.

[38] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 171–174, 786.

[39] *Швидько Г. К.* Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Тандем-У, 1999. — С. 19.

[40] Мазепина книга / Упор. та вступна стаття І. Ситого ; редактор С. Павленко. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 42.

[41] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии. — С. 3.

[42]1663, листопада 17. Батуринські статті, прийняті гетьманом Іваном Брюховецьким та скріплені підписами козацької старшини // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К. ; Л. : НТШ, 2004. — С. 260–283.

[43] Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 92.

[44] *Коваленко С.* Іван Богун — український Дон-Кіхот. — К. : Стікс, 2011. — С. 157.

[45] *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 –1667 рр.). — К. : Основи, 2003. — С. 376.

[46] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 251–252.

[47] *Луняк Є.* Криваве Різдво Салтикової Дівиці 1664-го року. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — С. 43.

[48] *Горобець В.* Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — С. 113.

[49] Там само. — С. 114.

[50] *Пиріг П.* Лівобережний похід Яна Казимира 1663 1664 рр. // Сіверянський літопис. — 1999. — №5. — С. 18.

[51] Літопис Самовидця. — С. 94.

[52] *Коваленко С.* Іван Богун — український Дон-Кіхот. — С. 160.

[53] *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 –1667 рр.). — К. : Основи, 2003. — С. 374.

[54] Там само. — С. 367.

[55] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 261.

[56] Там само. — С. 541.

[57] ІР НБУВ. — Ф.ІІ. — Спр. 1478. — Арк. 1–2.

[58] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 8. — С. 52.

[59] Там само.

[60] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. // Сіверянський літопис. — 2014. — № 4. — С. 17.

[61] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 541.

[62] *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 85.

[63] *Морозов О.* Московський погром в Ніжині // Просвіта (Ніжин). — 1992. — № 1. — Листопад, грудень. — С. 2.

[64] Літопис Самовидця. — С. 104; Русская старина. — 1903. — Т. 115. — Сентябрь. — С. 673.

[65] Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 27.

[66] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 94.

[67] Літопис Самовидця. — С. 104.

[68] *Мусієнко П.* Подих давнини глибокої. — К., 1972. — С. 64.

[69] *Аркас М.* Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 242.

[70] Там само. — С. 243.

[71] Там само. — С. 244.

[72] *Матвеев П.* Батуринский переворот 13-го марта 1672 года // Русская старина. — 1903. — Т. 115. — Сентябрь. — С. 667.

[73] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 305.

[74] *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 132.

[75] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 305.

[76] Там само.

[77] Донесение подьячего Часовникова, посылаемого к гетману (5–16 июня 1675) // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. — Т. XII. — С. 131.

[78] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — Май. — С. 203.

[79] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — Т. XXIV. — Январь, февраль, март. — С. 47.

[80] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. — С. 48.

[81] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе. — С. 215.

[82] *Сокирко О. Г.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 66.

[83] Там само. — С. 66–67.

[84] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 383, 391.

[85] *Сокирко О.* На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. — С. 94.

[86] *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М., 1967. — С. 60.

[87] *Грабар І.* Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — №1. — С. 83–84.

[88] Выписка о содержании писма Л. К. Нарышкина И. С. Мазепе // Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / состав. Т. Таирова-Яковлева. — СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. — С. 34.

[89] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. І. — С. 130–131.

[90] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 336.

[91] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 9. — С. 40

[92] *О. Л.* Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 году // Киевская старина. — 1896. — Май. — Т. LIII. — С. 51.

Розділ 5. ЗОБРАЖЕННЯ БАТУРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ XVII ст.

[1] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа : зб. ст. — Варшава, 1938. — Т. І. — С. 130–131.

[2] *Адруг А.* Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції [зображення Мазепи та його дружини] // Київська старовина. — 2001. — № 2. — С. 153.

[3] Там само.

[4] *Адруг А., Арендар Г.* Видатна пам'ятка золотарства [срібна карбована шата чернігівської ікони Іллінської Богоматері, виготовлена на замовлення І. Мазепи] // Сіверянський літопис. — 1999. — № 6. — С. 48.

[5] Там само. — С. 49.

[6] *Адруг А., Арендар Г.* Унікальний витвір української металопластики // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 315.

[7] *Павленко С.* Іван Мазепа. — К .: Альтернативи, 2003. — С. 105.

[8] *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 505–506.

[9] *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Т. 6. — С. 336.

[10] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 130–131.

[11] *Мезенцев В., Коваленко В.* Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.) за писемними та археологічними джерелами: порівняльний аналіз архітектури // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 292.

[12] Листи Івана Мазепи. 1987–1691/ Упоряд. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України, 2002. —Т. 1. — С. 146.

[13] Мазепина книга / Упоряд. І. Ситого. — Чернігів, 2005. — С. 73.

[14] З указу царів Іоанна та Петра Олексійовичів про облаштування генеральної військової канцелярії в Батурині (11 травня 1691 р.) // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів, 2009. — С. 82.
[15] Там само.
[16] Листи Івана Мазепи. 1691–1700 / Упоряд. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України, 2010. — Т. 2. — С. 191.
[17] Там само. — С. 343.
[18] *Саєнко Н.* Планування та архітектурно-просторове вирішення оборонної лінії Батуринської фортеці // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. — 2017. — Випуск 24 (27). — С. 102.
[19] Сколько кубов бруса надо на дом 6×8 [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ecosrub.ru/publikacii/skolko-kubov-brusa-nado-na-dom-6x8
[20] З указу царів Іоанна та Петра Олексійовичів про облаштування генеральної військової канцелярії в Батурині (11 травня 1691 р.). — С. 82.
[21] Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
[22] Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 420.
[23] *Мацьків Г.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 151.
[24] Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 582
[25] *Крадин Н. П.* Русское деревянное оборонное зодчество [Электронный ресурс]. — М. : Искусство, 1988. — Режим доступа: http://www.rodnovery.ru/knizhnaya-polka/338-kradin-russkoe-derevyannoe
[26] *Пилявский В., Славина Т., Тиц А., Ушаков Ю., Заушкевич Г., Савельев Ю.* История русской архитектуры. — СПб. : Строииздат СПб., 1994. — С. 127.
[27] *Коваленко В.* Лубочна картина «Град Батурин» — художня вигадка чи малюнок з натури? // Батуринська старовина : зб. наук. праць. — Чернігів : Десна Поліграф, 2011. — Вип. 2 (6). — С. 40.
[28] *Ситий І.* Матеріали до топографії Батурина XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4. — С. 3–4; *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. — К. : Наш час, 2008. — С. 184.
[29] *Ситий І.* Матеріали до топографії Батурина XVII ст. — С. 4.
[30] Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4
[31] *Пляшко Л. А.* Подорож до міста XVIII століття. — К. : Наук. думка, 1980. — С. 44.
[32] *Адруг А.* Архітектура Чернігова другої половини XVII — початку XVIII століть. — Чернігів : вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. — С. 21.
[33] *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Вид. 4-те, змін. і доп. — Л. : Світ, 1992. — С. 156.
[34] *Юрченко О.* Цитадель пізньосередньовічного Переяслава // Український історичний збірник. — 2006. — Випуск 9. — С. 468.
[35] *Фриман Л.* История крепости в России. — СПб. : Паровая скоропечатня А. В. Пожаровой, 1895. — С. 12.
[36] *Ситий Ю.* До питання про іконографію Батурина кінця XVII — початку XVIII ст. // Батуринська старовина : зб. наук. праць. — Чернігів : Десна Поліграф, 2011. — Вип. 2 (6). — С. 36; *Бондар О.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. : ілюстр. довідник. — К. : Видавець Олег Філюк, 2015. — С. 23.
[37] *Снегирев А.* Лубочные картинки русского народа в московском мире — М. : В университетской типографии, 1861. — С. 74.
[38] Там само. — С. 75.
[39] *Ровинский Д.* Русские Народные картинки. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1881. — Книга IV. — С. 479.
[40] *Максимович М.* Лубочные изображения малороссийских городов // Киевлянин. — 1850. — Кн. 3. — С. 189.
[41] *Жолтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII століть. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 69–71.

[42] *Адруг А.* Зображення українських міст у графіці XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2015. — № 5. — С. 15.
[43] *Павленко С. О.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — С. 144.
[44] Там само.
[45] *Сіткарьова О. В.* Успенський собор Києво-Печерської Лаври. — К. : Києво-Печерська Лавра, 2000. — С. 36.
[46] *Ситий Ю.* До питання про іконографію Батурина кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 36–38.
[47] *Коваленко В.* Лубочна картина «Град Батурин» — художня вигадка чи малюнок з натури? — С. 39.

Розділ 6. ТАЄМНІ ПІДЗЕМНІ ХОДИ

[1] 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті / Упорядник Іван Бутич // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К. ; Л. : НТШ, 2002. — С. 59.
[2] *Гильденштедт И. А.* Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика Санкт-Петербургской академии наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 г. // Харьковский сборник: литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1891 год. Вып. 5, отд. 2. Харьков, 1891. — С. 75.
[3] *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. — 1893. — Т. XLI. — Апрель. — С. 36–37.
[4] *Иноземцев И.* Батуринские памятники // Исторический вестник. — 1898. — III. — С. 1055.
[5] *Павленко С.* Післямазепинська доба Батурина // Сіверянський літопис. — 2006. — № 4. — С. 30.
[6] *Коваленко В.* Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій // Український історик. Журнал УІТ (Нью-Йорк — Київ — Львів — Острог — Торонто — Париж). — 2010–2011. — Т. XLVII–XLVIII. — № 1–4. — С. 150.
[7] *Олефіренко Н.* Відкрито підземний хід Цитаделі // Слово «Гетьманської столиці». — 2008. — № 3. — С. 4.
[8] *Ситий Ю.* Вклад Олександра Костянтиновича Кодакова у формування археологічної колекції Батуринського заповідника // Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2–3 червня 2005 р.). — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. — С. 130.
[9] *Коваленко В.* Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій. — С. 150.
[10] *Матущак І.* Легенди Батурина // Слово «Гетьманської столиці». — 2007. — № 3. — С. 7.
[11] *Олефіренко Н.* Відкрито підземний хід Цитаделі. — С. 4.
[12] *Матущак І.* Легенди Батурина. — С. 7.
[13] *Когут З., Мезенцев В., Коваленко В.* Розкопки у Батурині 2008 р. // Гомін України. — 2009. — 10 березня. — С. 10.
[14] *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К. : Довіра, 2005. — С. 44.
[15] Там само. — С. 45; *Толочко П. П.* Таємниці київських підземель. — К., 1968. — С. 19.
[16] *Чередниченко Є.* Підземні споруди верхньої території Лаври, 11–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. — К. : Гол. ред.. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2011. — Кн. 1, Ч. 3. — С. 1306.
[17] *Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О.* Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2008 р. — Чернігів, 2009. — Т. 1 («Замок»). — № 2008/125. — С. 51 (Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій).
[18] *Саєнко Н.* Підземний світ Батурина // Слово Просвіти. — 2014. — 28 серпня. — С. 8.
[19] *Иноземцев И.* Батуринские памятники. — С. 1059.
[20] *Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О.* Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська

столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2008 р. — Чернігів, 2009. — Т. 1 («Замок»). — № 2008/125. — С. 51 (Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій).

[21] Письма и бумаги императора Петра Великого. — М. : Изд-во академии наук СССР, 1951. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 920–921 (ЦГАДА, Малороссийские дела 1708, № 80).
[22] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1960. — С. 365.
[23] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — Т. III (Приложения). — С. 41.
[24] Історія Русів. — К. : Рад. письменник, 1991. — С. 261–262.
[25] *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. — К., 1997. — 104 с.
[26] *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К. : Стилос, 2010. — С. 669–670.
[27] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1902. — Т. III. — С. 94.
[28] Лизогубовская летопись // Сборник летописей,относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1988. — С. 47.
[29] *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 98.
[30] *Бондаренко В.* Підземні ходи та скарби // Батуринська старина. Збірник статей Віктора Бондаренка. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. — С. 73.

Розділ 7. ГАРМАТНИЙ АРСЕНАЛ

[1] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К. ; Л. : НТШ, 2004. — С. 472.
[2] 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К. ; Л. : НТШ, 2002. — С. 59.
[3] Там само.
[4] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — Май. — С. 203.
[5] Мазепина книга / Упор. та вступ. ст. І. Ситого ; ред. С. Павленко. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 111.
[6] *Беловинский Л. В.* Российский историко-бытовой словарь. — М. : Студия «ТРИТЭ» — «Российский Архив», 1999. — С. 317.
[7] Мазепина книга. — С. 111.
[8] *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Л. : Світ, 1992. — С. 272; *Ясь О.* Артилерія // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А.Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. І. — С. 129.
[9] *Токарєв С.* Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. — Чернігів : Десна-Поліграф, 2016. — С. 23.
[10] 1730 червня 21(10). — Короп. — «Доношение» коропського цехмістра Хоми Наумова гетьману Данилу Апостолу (публікація Ю.Мицика, І. Тарасенко) // Сіверянський літопис. — 2018. — № 6 [З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 13). — № 33] — С. 79.
[11] *Модзалевский В.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Выпуск 11. — С. 14; Справа про передання міста Коропа з навколишніми селами на утримання Генеральної військової артилерії (1728) // ЦДІАУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2696. — Арк. 3.
[12] *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. — Чернигов : Типография губ. Земства, 1901. — С. 64.
[13] Опис НовгородСіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — С. 397.
[14] Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. — Т. 8. — С. 77.
[15] Там само. — Т. 9. — С. 395.
[16] *Токарєв С.* Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. — С. 13.
[17] Там само. — С. 14.
[18] Там само.
[19] *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. — К. : Вид. дім А.С.С., 2005. — С. 112

[20] *Мальченко О.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — К., 2007. — С. 9
[21] Там само.
[22] *Павленко С.* Іван Мазепа. — К. : Альтернативи, 2003. — С. 185.
[23] Там само.
[24] Лист від монсеньйора Санта Кроче, папського нунція в Польщі, до кардинала Спади, державного секретаря (переклад з італійської Сальваторе Дель Ґаудіо, Ольги Циганок, Катерини Волощук) // Сіверянський літопис. — 2017. — № 1–2. — С. 138.
[25] Там само.
[26] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. — С. 428.
[27] *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 52.
[28] Там само. — С. 52.
[29] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 172–181.
[30] Там само. — С. 40–43.
[31] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 44–45.
[32] 1708, травня 27. Білоцерківська фортеця. — Універсал Івана Мазепи генеральному військовому обозному Іванові Ломиковському про дозвіл засипати греблю і побудувати млин // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К. ; Л. : НТШ, 2002. — С. 537.
[33] *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1960. — С. 68.
[34] Там само. — С. 69.
[35] *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. — С. 65.
[36] *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — С. 157.
[37] Там само. — С. 158.
[38] *Плецький С. Ф.* Артилерія // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К. ; Запоріжжя : Генеза, Прем'єр, 2002. — С. 19.
[39] Там само.
[40] *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — С. 192.
[41] *Сокирко О. Г.* Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 48.
[42] *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К. : ІЗМН, 1997. — С. 145.
[43] 1725, липня 19(8). — Батурин. — «Доношение» батуринського сотника Федора Стожка в ГВК (Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 14) // ЦДІАК — Ф. 51. — Оп. 3. — № 1508. — Оригінал.
[44] Опис НовгородСіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — С. 404.
[45] Для истории компанейских полков // Киевская старина. — 1901. — Октябрь. — Отд. II. — С. 11.
[46] Листи Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 2010. — Т. 2. — С. 635
[47] Журнал, си есть, насущная записка дел, в войсковой енералной канцелярии приключаючыхся, от дня смерти ясневелможного его млти пана Иоана Скоропадского, войск его императорского всепресветлейшого величества запорожских обоих сторон Днепра гетмана, начейшаяся року 1722, месяца июля 3 дня // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1898. — Книга 12. — С. 113.
[48] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 480.
[49] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / Д. Я. Телегін (відп. Ред.), І. С.Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін. — К. : ІЗМН, 1997. — С. 124.
[50] *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Л. : Світ, 1992. — Т. 3. — С. 146.
[51] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 477.
[52] *Павленко С.* Іван Мазепа. — К. : Альтернативи, 2003. — С. 271–273.
[53] 1719. — Реєстр гармат та боєприпасів, котрі гетьман Мазепа вивіз під час Північної війни (до 1708 р.) з Бродів // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд.

С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — С. 708; Публікація Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 2003. — № 5–6. — С. 25–26.
[54] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 478.
[55] Там само. — С. 479.
[56] *Коваленко Ю.* Глухівські гармати XVII–XVIII століть // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» (25–26 травня 2004 р.). — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 69.
[57] Там само.
[58] *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 41.
[59] Там само.
[60] Там само.
[61] *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. Частина I. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. — К., 2011. — С. 59.
[62] *Мальченко О.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — С. 123.
[63] Там само. — С. 36.
[64] *Лазаревский А.* Украинские исторические мелочи. — К., 1901. — С. 62.
[65] *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — С. 60–61.
[66] *Баран-Бутович С.* Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). — Чернігів : Чернігівський державний краєвий музей, 1930. — С. 8.
[67] *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — С. 59–60.
[68] Там само. — С. 62–63.
[69] *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 45.
[70] *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — С. 64.
[71] Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1872. — № 23.
[72] *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Т.3. — С. 284.
[73] *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — С. 145.
[74] *Палієнко В.* Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. — 1994. — № 1–2. — С. 42.
[75] *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — С. 100–101.
[76] Там само. — С. 105.
[77] 1708, жовтня 29. — Посольська похідна канцелярія. Свідчення на допиті канцеляриста Дубяги // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — С. 717.
[78] *Шевченко Ф.* Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 // Український історичний журнал. — 1993. — № 2–3. — С. 118.
[79] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1842. — Т. 1. — С. 99.
[80] Письмо Петра I Александру Меншикову (4 ноября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. — М. ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1948. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 273.
[81] *Олефіренко Н.* Козацькі гармати // Слово «Гетьманської столиці». — 2007. — № 3. — С.7.
[82] *Мальченко О.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — С. 22.
[83] *Павленко Н.* Петр Великий. — М., 1990. — С. 282.
[84] Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden. — London, 1740. — Vol.III. — P. 73.
[85] *Грунд Георг.* Доклад о России в 1705–1710 годах. — М. ; СПб., 1992. — С. 96.

[86] Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Переклад з німецької Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.
[87] *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Записки Українського наукового інституту Т. XLVII. Серія Історична. — Книга 6: Мазепа. Збірник. — Варшава 1939. — Т. 2. — С. 28.
[88] З праці Анрі-Філіппа де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія / Є. М. Луняк. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — С. 224.
[89] Житие Петра Великого. — СПб., 1744. — С. 120 (Це переклад книги, яка вийшла у Франції в 1733 р.).
[90] *Шутой В.* Северная война (1700–1721 г.г.). — М., 1970. — С. 72.
[91] *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 256.
[92] *Енглунд П.* Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Х. : Фоліо, Шведський інститут (Стокгольм), 2009. — С. 115–116.
[93] *Бескровный Л.* Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. — М., 1959. — С. 52.

Розділ 8. ЦИТАДЕЛЬ

[1] *Бондар О. М.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К. : Видавець Олег Філюк, 2015. — С. 21.
[2] *Вечерський В. В.* Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. — Чернігів : Десна Поліграф, 2011. — Випуск 2. — С. 47
[3] Там само. — С. 48.
[4] З указу царів Іоанна та Петра Олексійовичів про облаштування Генеральної військової канцелярії в Батурині // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. — С. 82.
[5] *Левченко В.* Відтворення Батуринського замку // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008. — № 3. — С.10.
[6] Мазепина книга / Упор. та вступ. ст. І. Ситого ; ред. С. Павленко. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 73.
[7] *Дмитрієнко С., Коваленко В.* Гетьманська столиця:спроба реконструкції // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008. — № 3. — С. 20.
[8] *Ситий Ю.* Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2008. — С. 258.
[9] Там само. — С. 262.
[10] Лист І. Мазепи до Леонтія Романовича та Семена Протасійовича Неплюєвих про пограбування української державної скарбниці (18 травня 1688) // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002 . — Т. 1. — С. 175.
[11] *Костомаров Н. И.* Мазепа. — М. : Республика, *1992.* — С. 36.
[12] *Кривошея В. В.* Полковник Дмитро Чечель і його рід // Наукові записки з історії України (Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. К. Винниченка) : зб. ст. — Кіровоград, 1997. — Вип. 6. — С. 10–12; *В'ялов П. І., Кривошея В. В.* Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. — С. 18.
[13] *Горбач О.* Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.XII.1700 р. // Український історик. — 1987. — № 1–4. — С. 68.
[14] Там само.
[15] Письма и бумаги императора Петра Великого. — М. ; Ленинград : Изд-во академии наук СССР, 1946. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 784.
[16] *Величко С. В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 555.
[17] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2: Полк Нежинский. — К. : Тип. К. Н. Милевского, 1893. С. 167.

[18] Письма и бумаги императора Петра Великого. — М. ; Ленинград, 1952. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 930.
[19] Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 148.
[20] *Томашівський С.* Із записок каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 92.
[21] *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВАН. — К., 1928. — Кн. XIX. — С. 232.
[22] Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 929, 931, 933.
[23] Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко. — К. : университетская типография, 1855. — Т. 2. — С. 461.
[24] Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории). — С. 102.
[25] 1726 году генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городовой и ратушной старшины на предложение пункта // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 40.
[26] Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 362.
[27] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 165.
[28] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 22 червня 1690 р. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. — Т. 1. — С. 399.
[29] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів (кінець 1690 — початок 1691 рр.) // Листи Івана Мазепи. — С. 440.
[30] Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 21 октября 1698 г. // Материалы по истории Малороссии. — Чернигов, 1912. — С. 34.
[31] Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 9 декабря 1699 г. // Материалы по истории Малороссии. — С. 38.
[32] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 165.
[33] Там само.
[34] Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 327.
[35] Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы (2 августа 1798) // Киевская старина. — 1884. — № 1. — С. 135–136.
[36] Там само. — С. 136.
[37] З указу царів Іоанна та Петра Олексійовичів про облаштування Генеральної військової канцелярії в Батурині. — С. 82.
[38] Там само. — С. 82–83.
[39] *Ситий І.* Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. — К. : Темпора, 2017. — С. 162.

Розділ 9. ГОНЧАРІВСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ І. МАЗЕПИ

[1] З указу царів Іоанна та Петра Олексійовичів про облаштування Генеральної військової канцелярії в Батурині // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. — С. 82.
[2] *Величко С. В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. статтяя, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 602.
[3] Там само.
[4] Там само. — С. 603.
[5] *Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю.* Археологічні досліди Батурина 2016 р. Керамічні оздоби палацу Мазепи. — Торонто, 2017. — С. 16.
[6] *Мироненко Л., Ситий Ю.* Барокова архітектура Батурина останньої чверті XVII — початку XVIII ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. — Чернігів, 2016. — Випуск 3(6). — С. 110
[7] *Мезенцев В.* Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / упоряд. В. Коваленко. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 216–235.
[8] *Ленченко В.* Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / упоряд. В. Коваленко. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 243.

[9] Там само. — С. 244.
[10] Там само. — С. 242.
[11] *Ситий Ю.* Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2008. — С. 265.
[12] *Мезенцев В.* Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. — К. ; Глухів, 2014. — Випуск 7. — С. 32
[13] Там само. — С. 31.
[14] *Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М.* Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні. — Чернігів, 1996 // Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1995/68. — С. 16, 34.
[15] *Таїрова-Яковлева Т.* Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. — К. : Кліо, 2017. — С. 25.
[16] Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. — К. : Веселка, 1992. — С. 77.
[17] Там само.
[18] *Мезенцев В. І.* Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 5. — К. ; Глухів, 2012. — С. 178.
[19] *Оглоблин О.* Мазепин дзвін // Оглоблин О. Гетьмана Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; К. ; Л. ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 339.
[20] *Свербигуз В.* Мазепин дзвін // День. — 2001. — № 142. — 10 серпня.
[21] *Кіяшко Л.* Батуринські церкви доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1. — С. 23.
[22] Мазепина книга / Упоряд. та вступ. ст. Ігоря Ситого. — Чернігів, 2005. — С. 81.
[23] З перепису населення та земельних угідь Батурина (1750 р.) //Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. — С. 148.
[24] *Павленко С. О.* Імовірне зображення гетьмана І. Мазепи та його дружини на іконі «Деісус» з іконостасу Вознесенської церкви (смт Березна Чернігівської області) // Чернігівські старожитності. Збірник наукових праць. — Чернігів : Десна Поліграф, 2018. — Випуск 5 (8). — С. 113–122.
[25] *Коваленко О.* Неопублікована розвідка Бориса Пилипенка // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008. — № 3. — С. 106–107.
[26] *Качан Р.* Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х — початок 30-х років XX ст.) // Чернігів стародавній. — 2006. — Грудень. — С. 2.
[27] Там само; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — К. : Б. в., 1995. — Ч. 2. — С. 129.
[28] *Оглоблин О.* Мазепин дзвін // Оглоблин О. Гетьмана Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; К. ; Л. ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 340.
[29] *Невлер М.* Потерянный колокол Мазепы семьдесят лет звонил в Оренбурге // Оказия. — 2015. — № 8. — С. 80; *Невлер М.* Потерянный колокол Мазепы // Ведомости Оренбургской митрополии. — 2015. — № 9. — С. 42.
[30] *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург // Сіверянський літопис. — 2016. — № 3. — С. 53.
[31] *Федорова А.* В эвакуации — реликвии страны // Гостинный двор. — 2010. — № 31. — С. 127.
[32] Акт (3 ноября 1942 г.) // Державний архів Оренбурзької області. — Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 22; *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург. — С. 56.
[33] *Федорова А.* В эвакуации — реликвии страны. — С. 127.
[34] *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург. — С. 55.
[35] Там само.
[36] Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 106.

[37] *Бондар О.* «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині // Сіверянський літопис. — 2018. — № 1–2. — С. 43.
[38] *Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М.* Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні. — Чернігів, 1996 // Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1995/68. — С. 9.
[39] *Зубенко-Царьков М.* Чарівна подорож. — К., 1972. — С. 18.
[40] *Иноземцев И.* Батуринские памятники // Исторический вестник. — 1898. — III. — С. 1059.
[41] *Бондар О.* «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині. — С. 43.
[42] Там само. — С. 41–42.
[43] Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. — К. : Веселка, 1992. — С. 76.
[44] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. — 1938. — Т. 46. — С. 125
[45] Там само. — С. 126.
[46] Там само. — С. 125.
[47] *Ситий Ю.* Садиба гетьмана І. Мазепи на Гончарівці (за археологічними матеріалами) // Іван Мазепа та його епоха. Всеукраїнський науковий круглий стіл (22 червня 2018 р.). — К. [у друці]. — С. 13.
[48] Там само. — С. 15.
[49] Там само.
[50] *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2017. — С. 100.
[51] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 120.
[52] Там само.
[53] *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. — С. 240–249.

Розділ 10. МОСКОВСЬКА ЗАЛОГА

[1] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. // Сіверянський літопис. — 2014. — № 4. — С. 17–19.
[2] З листа І. Мазепи до В. Голіцина про пограбування гетьманської скарбниці // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. — С. 77.
[3] З листа І. Мазепи до царів Іоанна й Петра Олексійовичів та великої княжни Софії Олексіївни про розквартирування у Батурині стрілецьких полків // Батурин: сторінки історії. — С. 79.
[4] *Сокирко О.* На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. — К. : Темпора, 2018. — С. 102,104.
[5] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. — С. 18.
[6] З листа І. Мазепи до царів Іоанна й Петра Олексійовичів та великої княжни Софії Олексіївни про розквартирування у Батурині стрілецьких полків // Батурин: сторінки історії. — С. 79.
[7] *Сокирко О.* На варті булави. — С. 103.
[8] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. — С. 19.
[9] Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
[10] Там само.
[11] Запись его милости пана Павлов Семеновичов полковника полтавского на куплене в Гапки Кублицковни в Тимчихи двора в Батуринѣ (публікація І. Ситого) // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4. — С. 4.
[12] Русские гарнизоны на Украине, лето 1708 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://rusmilhist.blogspot.com/2015/02/1708.html
[13] *Великанов В. С.* Российские гарнизоны в малороссийских городах на начальном этапе Великой Северной войны (в 1700–1708 годах) // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Восьмой международной научно-практической конференции (17–19 мая 2017 года). — СПб. : ВИМАИВиВС, 2017. — Часть I. — С. 434–435.

[14] *Вечерський В.* Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина : зб. наук. праць. — Чернігів : Десна-Поліграф, 2011. — Випуск 2 (6). — С. 51.
[15] *Коваленко В.* Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій // Український історик. Журнал УІТ (Нью-Йорк — Київ — Львів — Острог — Торонто — Париж). — 2010–2011. — Т. XLVII–XLVIII. — № 1–4. — С. 140.
[16] Там само.
[17] *Вечерський В.* Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини. — С. 51.
[18] Что значит слово «гомель»?// Киевская старина. — 1901. — Октябрь. — Отд. II. — С. 10.
[19] Мазепина книга / Упор. та вступ. ст. І. Ситого ; ред. С. Павленко. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 74.
[20] Там само. — С. 81.
[21] *Ситий І.* Матеріали до топографії Батурина XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4. — С. 4.
[22] *Кіяшко Л.* Діяльність Генерального суду в Батурині (1669–1708 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 66–68.
[23] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. — 1938. — Т. 46. — С. 125.
[24] Лист І. Мазепи до Леонтія Романовича та Семена Протасійовича Неплюєвих про пограбування української державної скарбниці (18 травня 1688) // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002 . — Т. 1. — С. 175.
[25] 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К. ; Л. : НТШ, 2002. — С.59.
[26] Лист гетьмана І. С. Мазепи до Петра І (31 березня 1700) // Листи Івана Мазепи. / Упор. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2010. — Т. 2. — С. 607
[27] Там само. — С. 608.
[28] Материалы для истории рода дворян Анненковых // Труды Пензенской ученой архивной комиссии. — Пенза, 1905. — Кн. III. — С. 158.
[29] До Петра І. Про клопотання гетьмана щодо залишення в Батурині на чолі новопризначеного стрілецького полку полковника Григорія Анненкова (4 грудня 1699 р.) // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступ. дослідж. В. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2010. — Т. 2. — С. 583.
[30] *Гагін В.* Перші православні храми Буринщини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.library-buryn.org/2011-02-13-08-32-59/17-2011-03-02-06-44-19/347-2014-04-01-06-55-26
[31] Донос від В. Кочубея Петру І // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — С. 396.
[32] Резолюції Петра І на статті, надіслані гетьманом Іваном Степановичем Мазепою (Червень-липень 1703 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : КМ Академія, 2007. — С. 757.
[33] Лист Олександра Меншикова до Петра І про зраду Івана Мазепи (26 жовтня 1708 р.) // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 402.

Розділ 11. ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ У 1708 р.

[1] Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1 червня 1721) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко (далі ДГІМД). — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 361.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Донесение А. Меншикова Петру I (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого (далі ПиБ). — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1951. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 846.
[5] Там само.

[6] Там само. — С. 846.
[7] Указ Петра I Б. П. Шереметеву о быстрейшем движении полков к Стародубу (5 октября 1708 г.) // Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов. Т. I (1700–1709 гг.) / под ред. Л. Г. Бескровного и Г. А. Куманева (далі СВ). — М. : Объединенная редакция МВД РФ, Кучково поле, 2009. — Т. I. — С. 401.
[8] Донесение А. Меншикова Петру I (11 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 831.
[9] Донесение А. Меншикова Петру I (23 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 832.
[10] Лист О. Меншикова до Петра I про зраду Івана Мазепи (26 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 402.
[11] Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707–1722 (далі Cederhielms J.) //Karolinska Krigares Dagboeker. Lund 1912. — VI. — S. 158.
[12] Там само. — S. 158.
[13] Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року / публікація та коментарі О. Дубини ; пер. з нім. В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2010. — № 6. — С. 163.
[14] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 149.
[15] Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X–XI 1708 // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 41; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Інвентарний № Ал. 719. — С. 189.
[16] Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / пер. з нім. В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 51.
[17] *Defoe D.* An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar (далі Defoe D.). — London, 1723. — P. 206; З книги Д. Дефо про Петра I, написаної з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів (далі Батурин СІ). — Чернігів : Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. — С. 111.
[18] Віденський щоденник, 26–28 грудня 1708 р. № 564 / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 51.
[19] З праці Анрі-Філіппа де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія / Є. М. Луняк. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — С. 224.
[20] *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. (далі Кайзерлінг Г.) // Записки Українського наукового інституту Т. XLVII. Серія Історична. — Книга 6: Мазепа. Збірник. — Варшава 1939. — Т. 2. — С. 28.
[21] Звіт англійського посла у відні П. Медовса (26 грудня). Додаток № 15 // Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноевропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 247.
[22] Расспросные речи сердюка Т. Семенова в Посольской походной канцелярии о гарнизоне Батурина (30 октября 1708 г.) // Полтавская битва 27 июня 1709 года: Док. и материалы / отв. ред. Е. Е. Рычаловский ; сост.: Е. Е. Рычаловский, А. Б. Плотников, Т. А. Лаптева, О. А. Курбатов, П. И. Прудовский. — М. : РОССПЭН, 2011. — С. 184.
[23] Русско-шведская война. Записки. 1700–1710 // Архив князя Ф. А. Куракина. — Кн. I. — СПб., 1890. — С. 315.
[24] *Кочегаров К. О.* Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 23.
[25] Донесение И. С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 526.
[26] *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб. : типография М. А. Александрова, 1912. — С. 45.
[27] *Гилленкрок А.* Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова] // Военный журнал. — 1844. — № 6. — С. 56–57.
[28] *Павленко С.* Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. — Чернігів : «ПВК «Десна», 2013. — С. 533.
[29] *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб. : типография М. А. Александрова, 1912. — С. 47.
[30] Доношение генерал-майора Гебгарда Пфлуга Петру I (1 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 872.
[31] ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 872.
[32] *Павленко С.* Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. — С. 195.
[33] *Мороз О. М.* Шаболтасівка. Погляд крізь віки. — Чернігів, 2011. — С. 47.
[34] *Калібаба Д.* Менська батарея // Колгоспна правда. — 1981. — 17 березня.
[35] Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою его императорского величества). — СПб., 1770. — Часть первая. — С. 194.
[36] Распоряжение Г. Головкина полковнику Д. Чечелю (29 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 918.
[37] Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 35.
[38] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Часть III. — С. 40.
[39] Лист О. Меншикова до Петра I (31 жовтня 1708 р.) // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 405.
[40] Там само.
[41] Там само.
[42] Там само.
[43] *Прозовский Б. А.* Д. Меншиков. Его жизнь и государственная деятельность. — СПб., 1895. — С. 24.
[44] Указ Петра I Б. П. Шереметеву (5 октября 1708 г.) // СВ. — Т. I. — С. 401.
[45] Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / пер. з нім. В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.
[46] *Артамонов В. А.* Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 47.
[47] Табель числа нижних чинов дивизии генерал-лейтенанта Р. Ф. Боура, участвовавших в сражении при Лесной, и их потерь // ПБДМ — С. 189.
[48] Там само.
[49] Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 по 1711 г. // Сборник императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 111.
[50] *Масловский Д. Ф.* Записки по истории военного искусства в России. — СПб. : Николаевская академия генерального штаба, 1891. — Выпуск I. — С. 115.
[51] Письмо Г. Головкина Д. Голицыну (13 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 822.
[52] Cederhielms J. — S. 162.
[53] Письмо Г. Головкина Д. Голицыну (13 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 822.
[54] Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.]/ пер. з нім. В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.
[55] *Рабинович М.* Полки петровской армии. 1698–1725. — М., 1977. — С. 85.
[56] *Юнаков Н. Л.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества (далі ТИРВИО). — СПб., 1909. — Т. IV. — С. 210.
[57] Defoe D. — P. 206; З книги Д. Дефо про Петра I, написаної з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.

[58]Табель о состоянии инфантерии под командою его светлости князя Меншикова в коликом числе обретается апреля по 16 число 1709 года // Мышлаевский А. З. Северная война на ингерманландском и финляндском театрах в 1708–1714 г. (Документы Государственного архива). — СПб. : Военная типография, 1893. — Сборник военно-исторических материалов. Выпуск V. — С. 350–351.
[59] *Любарский М.* Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.
[60] *Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.* Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 87.
[61] *Пляшко Л. А.* Подорож до міста XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1980. — С. 43.
[62] *Саєнко Н.* Батуринська Гончарівка в XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2015. — № 6. — С. 43.
[63] *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М. : Стройиздат, 1967. — С. 60.
[64] *Adlerfeld G.* The Military History of Charles XII, King of Sweden (далі Adlerfeld G.). — London, 1740. — Vol. III. — P. 72.
[65] Там само — P. 72.
[66] *Кайзерлінг Г.* — С. 28.
[67] *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно (далі Прокопович). — СПб., 1773. — С. 182.
[68] Слово похвальное в честь славных дел Светлейшего Римского и Российского государства Князя Ижерского... и проч. и проч. господина Александра Даниловича Меншикова // Прокопович Ф. Слова и речи поучительные и поздравительные собранные и некоторые вторым тиснением, а другие вновь напечатанные. — СПб., 1760. — С. 63 –87.
[69] *Прокопович Ф.* — С. 185.
[70] Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меньшикова. — М., 1803. — Часть I. — С. 87.
[71] *Прокопович Ф.* — С . 185; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Часть III. — С. 39.
[72] *Прокопович Ф.* — С. 186.
[73] Там само. — С. 186.
[74] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Часть III. — С. 40.
[75] Лист О. Меншикова до Петра I (1 листопада 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 406.
[76] *Павленко Н. И.* Александр Данилович Меншиков. — М. : Наука, 1983. — С. 47.
[77] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. Часть III. — С. 40
[78] Приложение № 1 (О измене гетмана Мазепы и о взятии города Батурина) // Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 169.
[79] Северная война. Документы 1705–1708 гг. / ред. и сост. Д. Ф. Масловский. — СПб. : Воен.-учен. комитет Главного штаба, 1892. — С. 72.
[80] Лист О. Меншикова до Петра I (1 листопада 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 406.
[81] ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 258.
[82] Defoe D. — P. 206–207.
[83] З листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.
[84] Історія Русів. — К. : Рад. письменник, 1991. — С. 261.
[85] Defoe D. — P. 207.
[86] Cederhielms J. — S. 152.
[87] Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина. 1890. — Т. XXIX. — Апрель. — Приложение. — С. 94.
[88] З листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.

[89] Там само.
[90] Там само.
[91] Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 г. по 1711 г. // Сб. императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 112.
[92] Там само.
[93] З листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.
[94] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К. : в Университетской тип., 1851. — С. 68.
[95] Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 9. — С. 61.
[96] *П. Ш. (Петр Шафиров)*. Рассуждение, какие законные причины его величество Петр Великий, император и самодержец всероссийский, к начатию войны против короля Карла XII шведского 1700 году имел. — СПб., 1722. — С. 127.
[97] История 44-го драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича полка / Сост. В. Потто. При участии в сборе материала князя В. П. Долгорукова. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 36, 37.
[98] *Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 69.
[99] Щоденник БД. — С. 163.
[100] Cederhielms J. — S. 162.
[101] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К. : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. — С. 47–48.
[102] Год из царствования Петра Великого 1709. Из записок Крекшина // Библиотека для чтения. — СПб, 1849. — Т. 97. — С. 3.
[103] Cederhielms J. — S. 162.
[104] [Лизогубовская летопись] Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украини малороссійской обѣ ихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 47.
[105] Siltmanns dagbok 1708–1709 (далі Siltmanns D.) // Karolinska krigares dagbocker. — Lund, 1907. — T.3. — S. 277.
[106] Magnus Norsbergn «...Lika som en fågel uti snaran // Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund (далі Norsbergn M.). — Stockholm: Atlantis,1998. — P. 68; Hermelin. — S. 162.
[107] *Petre R.* «... som väl vidäskedunder förliknas kan» // Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund. — Stockholm: Atlantis, 1998. — P. 217.
[108] *Pihlström A.* «...och nedergjorde vart ben där uti var» // Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII: s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund. — Stockholm: Atlantis,1998. — P. 99.
[109] Siltmanns D. — S. 277.
[110] Norsbergn M. — P. 68.
[111] *Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse*. Med bilagor (далі *Lewenhaupts A.*). — Stockholm: utgiven AV Kungl, 1952. — S. 214.
[112] Pihlström A. — P. 99.
[113] *Lewenhaupts A.* — S. 214.
[114] *Bardili J.* Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukrainie: Worinnen nebst denen Vielen Seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, Die Staaten, Sitten, Gewohnheiten und Religionen dieser Völcker... beschrieben werden : nebst der Reys-Beschreibung von Pultawa nach Bender. — Stuttgart, 1730. — S. 419.
[115] *Nordberg J. A.* Histoire de Charles XII. Roi de Suede. — La Haye: P. De Hondt, 1748. — T. 2. — P. 251.
[116] *Adlerfeld G.* — P. 73.

ПІСЛЯМОВА

[1] *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 116.
[2] Там само.
[3] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. VIII. — Спр. 229. — Арк. 229.
[4] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 453–455.
[5] *Ситий І.* Клейноди останнього українського гетьмана // Український археографічний щорічник. — К. ; Нью-Йорк, 2002. — Т. 10. — Вип. 7. — С. 147.
[6] *Иноземцев И.* Граф К. Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. — 1903. — № 11. — С. 945.
[7] Там само.
[8] Там само.
[9] *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. І. — С. 361.
[10] *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 11. — С. 77.
[11] Там само. — С. 76.
[12] Там само.
[13] Там само.
[14] Там само.
[15] *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. І. — С. 463.
[16] *Твердохлебов А.* Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санктпетербург за делами малороссийскими (8 мая 1751) // Киевская старина. — 1888. — Ноябрь. — С. 83.
[17] *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. І. — С. 464.
[18] *Бондаренко В.* На батуринській землі // Радянське село. — 1974. — 28 червня.
[19] *Малаков Д., Дерлеменко Є.* По історичних містах Київської Русі. — К., 1990. — С. 222; *Задко В.* Церкви Батурина // Сіверянський літопис. — 1996. — № 5. — С. 101.
[20] *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. — 1893. — Т. XLI. — Апрель. — С. 40.
[21] *Лукомский Г.* Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. — СПб., 1912. — С. 8.
[22] ЦДІАК України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 202.
[23] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 591.
[24] Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К.,1990. — С. 49.
[25] *Жемчужников Л.* Мои воспоминания из прошлого. — Л., 1971. — С. 133.
[26] *Ш. И.* Батурин // Черниговская земская газета. — 1918. — № 85–86. — С. 5.
[27] Там само; Наше минуле. — 1918. — ІІІ. — С. 154.
[28] Нова рада. — 1918. — № 64. — С. 4.
[29] *Ернст Ф.* Герострат з Конотопу // Пролетарська правда (Київ). — 1927. — 3 серпня.
[30] *Коваленко О., Гаврилова С.* У склепі останнього гетьмана // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 103.
[31] Протокол вскрытия склепа Разумовского, находящегося в Воскресенской церкви м-ка Батурина, проведенного 29/VI 1927 г. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 105.
[32] Там само. — С. 106.
[33] *Павленко С.* Варфоломіївська ніч у Батурині // Голос України. — 1991. — 4 грудня. — С. 13.

Додаток І (Джерела)
ПЕРЕПИС БАТУРИНА 1666 р.

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. — Ф. ІІ. — Спр. 1478. — Арк. 1–5.
[2] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки (Упорядники Ю. Мицик та М. Кравець). — К., 2003. — С. 218–222, 226–229.
[3] *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Л., 1990. — С. 198.
[4] *Герасименко Н.* Батурин — резиденція гетьманів Лівобережної України // Історико-географічні дослідження на Україні. — К., 1992. — С. 36.
[5] Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. — Ф. ІІ. — Спр. 1478. — Арк. 1.
[6] Там само.
[7] Книга, составленная из документов, заключающая сведения, собранные согласно указу Екатерины І Малороссийской коллегии 3 декабря 1725 г. — о владениях гетмана И. Мазепы в Батурине до разорения последнего // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Інвентарний № АЛ 501/17. — С. 99–100.
[8] Там само. — С. 93.
[9] Мазепина книга / упор. та вступ. ст. І. Ситого. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 74–76.
[10] Там само. — С. 50.

Додаток ІІ (Статті)
ЩОДО 40 ЦЕРКОВ БАТУРИНА: ГІПОТЕЗИ ТА РЕАЛІЇ

[1] *Коваленко В., Мезенцев В.* Відкриття церкви Живоначальної Трійці в Батурині // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — С. 108.
[2] *Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.* Батурин археологічний : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 79.
[3] Там само. — С. 79.
[4] Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 583; *Задко В.* Церкви Батурина // Сіверянський літопис. — 1996. — № 5 — С. 101; *Кіяшко Л.* Батуринські церкви доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1. — С. 23; *Кіяшко Л.* Церкви Батурина // Сіверянський літопис. — 2004. — № 4. — С. 17–21.
[5] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 130–131.
[6] *Грабар І.* Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 83–84.
[7] *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. —Т. 6. — С. 336.
[8] Мазепина книга/ упоряд. та вступ. ст. І. Ситого. — Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. — С. 81.
[9] Там само. — С. 73.
[10] Там само. — С. 74, 81.
[11] Там само. — С. 79.
[12] Там само. — С. 74.
[13] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 370.
[14] Там само. — С. 371.
[15] Там само. — С. 370.

Сергій ПАВЛЕНКО

Батуринська фортеця

Науково-популярне видання
Київ, «МИСТЕЦТВО», 2019
Українською мовою

Автор Сергій Павленко
Головний редактор Ніна Прибєга
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Андрія Прибєги
Редагування та коректура Юлії Дворецької

У виданні використано фотоматеріали
Андрія Прибєги, Сергія Павленка, Віктора Кошмала, Віри Назарової,
Наталії Реброової, Юрія Ситого, Оксани Ломко, Дмитра Клочка та інших.

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну
подачу текстового та ілюстративного матеріалів несе автор.

Підписано до друку 18.02.2019. Формат 60 х 90 1/8. Папір крейдяний.
Гарнітура PragmaticaLightC. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,0.

Видавець — ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 63. Тел. +38 044 483 5773. mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3399 від 19.02.2009.

www.book-on-demand.com.ua

Виготовлювач — ТОВ «Видавничий дім «АртЕк».
04050, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 63. Тел. 067 440 1137.
artek.press@ukr.net. www.artek.press.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4779 від 15.10.2014.

Павленко, Сергій.
П12 Батуринська фортеця / Сергій Павленко. — К. : Мистецтво, 2019. — 191 с. : іл. — Укр. мова.

ISBN 978-966-577-270-5

У книзі відомого дослідника Гетьманщини Сергія Павленка вміщено нариси про виникнення та розбудову Батуринської фортеці, її захисників і про драматичні події 1632 та 1708 років. Видання знайомить з новими фактами, джерелами й версіями буття колишньої гетьманської столиці та її очільників. Особлива увага приділяється періоду, коли володарем булави був Іван Мазепа, який доклав чимало зусиль для зміцнення фортеці. Саме Батурин як символ суверенної влади був знищений вщент під час московської навали 1708 року.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94:623.1(477.51-21Батурин)]"1632/1708"